

Warmia i Mazury - nasze wspólne dobro cz. III

Wydano w ramach

VI Ogólnopolskiego Studenckiego Festiwalu Podróży Kormorany 2016

OSFP.UWM.EDU.PL

Warmia i Mazury
- nasze wspólne dobro
cz. III

Redakcja

Stanisław Czachorowski, Żaneta Kostyk

Olsztyn, 2016

Redakcja naukowa monografii:

dr hab. **Stanisław Czachorowski**, prof. UWM
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Biologii i Biotechnologii

mgr **Żaneta Kostyk**
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Prawa i Administracji

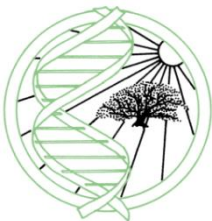
Recenzenci:

dr hab.inż. **Wacław Mozolewski**, prof.UWM
dr hab. **Katarzyna Glińska-Lewczuk**, prof. UWM
dr hab. **JanuszHochleitner**, prof. UWM
dr hab. **Izabela Lewandowska**, prof. UWM
dr hab. inż. **Agnieszka Jaszczak**
dr hab. inż. **Grażyna Furgała-Selezniew**
dr hab. inż. **Arkadiusz Stępień**
dr **Justyna Mokras-Grabowska**
dr **Aneta Omelan**
dr **Alojzy Wojtas**

Skład, przygotowanie do druku: **Ewa Krasieńska**
Projekt okładki: **Ewa Krasieńska**
Zdjęcie na okładce: **Marcin Gryko**

Wydawca: Centrum Badań nad Dziedzictwem Kulturowym i Przyrodniczym oraz
Akademicki Klub Turystyczny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie.

ISBN: 978-83-939380-2-5

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Kostyk Ż., Rekuć I. Człowiek a środowisko naturalne Warmii i Mazur – od pradziejów do średniowiecza	17
Rekuć I. Znaczenie warunków naturalnych w lokacji miast średniowiecznych na Warmii i Mazurach	31
Batyk I. M. Szlaki i obiekty turystyczne związane z dziedzictwem kulturowym Warmii i Mazur	41
Musiaka Ł., Krasieńska E., Rekuć I. Walory turystyczne wybranych zabytkowych parków miejskich Warmii i Mazur	55
Pasemko M., Sidoruk M. Kapliczki jako wartość krajobrazowa Warmii	79
Dąbkowska J. Zrównoważony rozwój turystyki leśnej na przykładzie nadleśnictwa Spychowo	101
Targońska K. Ryby i konie jako najpopularniejsze zwierzęta w ofercie turystycznej Warmii i Mazur	117
Czaplicka M. Wybrane ptaki Warmii i Mazur	129

Skrobisz M., Szymczyk S. Antropogeniczne przekształcenie linii brzegowej jezior – studium Jeziora Wydmińskiego	141
Antolak M., Małkowska N., Pochodyła E. Rekultywacja składowisk odpadów oraz kopalin i kruszyw naturalnych na Warmii i Mazurach	153
Kobus S., Żaczekiewicz A., Gromadzki S. Analiza walorów krajobrazowych wsi Bartąg	165
Antolak M. Ochrona krajobrazu kulturowego gmin na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda	177
Kosiorek M. Produkcja rzepaku i rzepiku w województwie warmińsko- mazurskim oraz w Polsce w latach 2002-2012	187

WPROWADZENIE

Wielowiekowe i wielokulturowe dziedzictwo Warmii i Mazur nieustannie odkrywamy, także i w czasie VI Ogólnopolskiego Studenckiego Festiwalu Podróży Kormorany oraz na łamach kolejnego tomu „Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro”. Odkrywaniu dla współczesnych sprzyja zarówno poznawcza ciekawość jak i utylitarne wykorzystanie w turystyce. Czasem stare fakty rozpatrywane są w nowym kontekście, dzięki czemu dostrzec możemy nowe zjawiska, dotyczące regionalnego dziedzictwa. Tradycyjne podejście krajoznawcze uzupełniane jest wkładem innych dziedzin nauki. Interdyscyplinarność staje się koniecznością: historyk musi znać przyrodę i jej wpływ na kulturę. Z kolei biolog musi znać wielowiekową historię oddziaływania na ekosystemy, które bada. Musi mieć dobre tło, aby lepiej zrozumieć współcześnie zachodzące procesy, musi poznać dawne kulturowe oddziaływania na środowisko przyrodnicze. Dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe nieustannie się przenikają. Odkrywanie tych związków może być także turystyczną przygodą. Znajduje to odzwierciedlenie w nowych formach proponowanej turystyki, opisanych w kilku artykułach „Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro cz. III”.

Wpływ człowieka nieustannie się zmieniał na przestrzeni dziejów. Wynika to z rozwoju cywilizacyjnego, rozwoju gospodarczego jak i filozoficznego poglądu na świat. Wpływ kultury i przyrody jest obustronny, zarówno warunki przyrodnicze wpływają na rozwój społeczeństw jak i człowiek nieustannie przekształca przyrodę.

Wzajemny wpływ człowieka i środowiska naturalnego Warmii i Mazur – od pradziejów do średniowiecza, w swojej pracy omawia **Zaneta Kostyk i Izabela Rekuć**. Wspomniany artykuł opisuje różnorodność oddziaływań relacji człowiek - środowisko naturalne, z silnym akcentem na czynniki wpływające na stan zachowania dziedzictwa przyrodniczego. Szczególnie interesujące są informacje o wykorzystaniu ceramicznych garnków oraz kory brzozonej w celu izolacji od wilgoci w średniowiecznych konstrukcjach budowlanych. Kolejny średniowieczny przykład radzenia sobie z trudnymi warunkami środowiskowymi dotyczy Bartoszyc. W trakcie wykopalisk, jak informują autorki, znaleziono dwupoziomowy ruszt wykonany z dębu, który przy pomocy pali został zakotwiczony w niestabilnym podłożu. Natomiast przestrzeń między poziomami opisywanego rusztu została wypełniona mieszaniną gliny, kamieni i drewnianych odpadów budowlanych, co umożliwiała barczewskim budowniczym dalsze prace. Autorki zwracają uwagę na bogactwo krajobrazu oraz fauny i flory w odniesieniu do czynników historycznych, jakie wywarły na nie wpływ, wskazując przede wszystkim te, które wpływały na stan zachowania środowiska naturalnego. W pracy nie pominięto również działań antropogenicznych, ingerujących w obraz krajobrazu, w tym rozwiązań technicznych dostosowujących środowisko przyrodnicze dla potrzeb człowieka.

O znaczeniu warunków naturalnych w lokacji miast średniowiecznych na Warmii i Mazurach w swojej pracy pisze **Izabela Rekuć**. Sieć osadnicza Warmii i Mazur dzisiaj stanowi dziedzictwo ziem pruskich, położonych w granicach woj. warmińsko-mazurskiego. Jak zaznacza autorka, miejsce lokacji każdej miejscowości, w szczególności miast, było starannie dobrane pod względem militarnym i gospodarczym. Aspekt obronny lokalizacji wyznaczały przede wszystkim naturalne warunki terenowe. Izabela Rekuć w swoim tekście przedstawia genezę miast zarówno w ujęciu ogólnym, jak i historię początków kolonizacji ziem pruskich przez zakon krzyżacki. Autorka podaje również przykłady znaczenia obronnego warunków naturalnych w odniesieniu do konkretnych ośrodków miejskich.

Dziedzictwo przyrodnicze staje się ważnym elementem turystyki. **Katarzyna Targońska**, w artykule pt. „Ryby i konie jako najpopularniejsze zwierzęta w ofercie turystycznej Warmii i Mazur” szczegółowo omawia jak ryby oraz konie wykorzystywane są jako atrakcja na Warmii i Mazurach. Analiza ofert turystyki wiejskiej zamieszczonych m.in. na stronach internetowych Warmińsko-Mazurskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Olsztynie, czy przedsiębiorstw turystycznych, która wykonała autorka, pozwala stwierdzić, że większość z propozycji związanych z rybami jest dostępna w obiektach umiejscowionych na terenach wiejskich. Autorka podkreśliła także, że jednym z głównych powodów nierównomiernego rozwoju agroturystyki w naszym kraju jest jego zróżnicowanie przyrodnicze.

Z kolei **Martyna Czaplicka** w artykule „Wybrane ptaki Warmii i Mazur” omówiła kilka gatunków ptaków, wraz ze wskazówkami, jak należy prowadzić obserwacje i jak rozpoznać dany gatunek po ogólnym wyglądzie oraz kolorze upierzenia. Opisała również takie ciekawostki, jak sposoby budowania gniazd, skład pokarmu, okresy bytowania na terenie Polski czy charakterystyczny sposób zachowywania się. Obserwacja ptaków, jako forma wypoczynku na terenach wiejskich, umożliwia człowiekowi kontakt z naturą. Piękno i różnorodność ptaków pobudzają zmysły i rozbudzają ciekawość poznawczą.

Artykuł pt. „Walory turystyczne wybranych, zabytkowych parków miejskich Warmii i Mazur” (**Łukasz Musiaka, Ewa Krasińska, Izabela Rekuć**) zwraca uwagę na turystyczne znaczenie miejskich terenów zielonych. Autorzy podkreślają, że „*tereny zielone w postaci parków, skwerów czy alei, są obecnie integralnym i nieodzownym elementem przestrzeni miejskiej. Obecność komponowanej i pielęgnowanej zieleni podnosi atrakcyjność i prestiż okolicy, a także jakość życia jej mieszkańców i innych użytkowników*”. Wskazują także zagospodarowanie przestrzeni zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju oraz doceniania miejsc czynnych biologicznie. To nowy trend w kulturze i aktywności człowieka. Dawniej kiedy miasta były niewielkie powierzchniowo, a kontakt z przyrodą był na wyciągnięcie ręki i mogli pozwolić sobie na wypoczynek jedynie przedstawiciele wyższych sfer, przyrodę obszarów zurbanizowanych traktowano inaczej. Zmiany

sposobu podejścia nastąpiły w wieku XVIII, a szczególnie XIX, kiedy dynamiczny rozwój przemysłu, a także złe warunki higieniczno-sanitarne pracowników fabryk przyczyniły się do obniżenia jakości życia w mieście. Autorzy w swoim artykule wspominają o sztuce ogrodowej, różnych stylach i o małych obiektach, takich jak lapidaria, głazy pamiątkowe, obiekty małej architektury (altany, mostki czy sztuczne ruiny). Wiele parków dawnych Prus Wschodnich kształtowanych było w tym właśnie stylu, między innymi obiekty wytypowane przez zespół autorski do badań.

Małe obiekty architektoniczne znajdują się nie tylko w obrębie dawnych parków czy założeń pałacowych. Kapliczki jako wartość krajobrazowa Warmii są tematem artykułu **Marty Pasemko i Marcina Sidoruka**. Kapliczki, jak podkreślają autorzy, są symbolem Warmii, charakterystycznym znakiem religijności dawnych jej mieszkańców. Obiekty te przez setki lat użytkowania wytworzyły wokół siebie niepowtarzalną aurę. Autorzy omawianego tekstu piszą, że kapliczki ulegają zapomnieniu, a ich przeszłość powoli zaciera się. Od zakończenia II Wojny Światowej wiele kapliczek popadło w ruinę lub zostały kompletnie zniszczone. Dopiero od kilku lat większość ludzi uświadamia sobie istnienie wartości płynących z sąsiedztwa tych budowli sakralnych, dając początek programom, mającym na celu ich ratowanie. Jak autorzy zaznaczają, kapliczki są silnie związane z otaczającym je krajobrazem, nadając mu ciekawy akcent i pewną aurę tajemniczości. Często stawiane były w starannie dobranym miejscu, które wraz z otaczającymi drzewami górowało nad otoczeniem.

Dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe Warmii i Mazur poznawać można na wiele sposobów. Temu służy bardzo zróżnicowana infrastruktura turystyczna. Szlaki i obiekty turystyczne związane z dziedzictwem kulturowym Warmii i Mazur opisuje w swoim tekście **Iwona Batyk**. Celem jej opracowania jest prezentacja dziedzictwa kulturowego regionu Warmii i Mazur na przykładzie wybranych szlaków i obiektów turystycznych. Autorka wyraźnie podkreśla, że turystyka i kultura ściśle powiązane są ze sobą – *„Dzięki turystyce kulturowej podręcznikowe wiadomości z historii nabierają kształtu wizualnego”*. Autorka zaznacza, że dziedzictwo kulturowe można bardzo różnie pojmować. *„Można je rozumieć jako wszechstronny obraz procesu dziejowego, który obejmuje wówczas dzieje społeczno-gospodarcze i polityczne, nauki i techniki, dzieje filozofii, wychowania i oświaty, dzieje sztuki, literatury, religii i kościołów, zwyczajów, obyczajów i życia codziennego. Dziedzictwo kulturowe można także rozumieć jako opowieść prostą o powszechnym życiu. Wówczas obejmuje ono codzienne zajęcia, rozrywki, ubiory i mieszkania, stosunki towarzyskie i rodzinne, zwyczaje i obyczaje, wierzenia i moralność, obrzędy i modę. Dziedzictwo kulturowe w takim właśnie ujęciu przybliża ludzi oraz czasy minione lepiej niż historia, która przedstawia wielkie wydarzenia, dzieła i idee.”* Odszukiwanie śladów dziedzictwa kulturowego, rozumianego jako pomost między przyszłością, teraźniejszością i przeszłością, zasługuje zdaniem

autorki na szczególne miejsce w podejmowanych działaniach zarówno na szczeblu rządowym jak i samorządowym.

Z kolei **Joanna Dąbkowska** w swoim artykule pt. „Zrównoważony rozwój turystyki leśnej na przykładzie nadleśnictwa Spychowo” opisuje Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie” oraz omawia turystykę kwalifikowaną jako uzupełnienie zapotrzebowania na minimalny wysiłek fizyczny. Autorka podkreśla także, że ekoturystyka może uzupełniać turystykę kwalifikowaną. Podróżowanie sprzyjające ekologii nie tylko niesie w sobie aspekt edukacyjny, ale i zdrowotny (ruch). Głównym motywem uprawiania ekoturystyki - zdaniem autorki - jest poszerzenie wiadomości związanych z procesami, które zachodzą w środowisku naturalnym. Zjawiska te opisuje na przykładzie działalności Lasów Państwowych na rzecz sylwaturystyki i popularyzacji ekoturystyki. Opisywane w artykule Nadleśnictwo Spychowo w 2009 roku otrzymało odznakę „Za zasługi dla turystyki”, przyznaną przez Ministerstwo Sportu i Turystyki. Turystyka leśna, ornitologiczna, łowiecka i przyrodnicza, organizowana przez Nadleśnictwo Spychowo, może pomóc w budowaniu markowych produktów turystycznych, opartych na lokalnej tradycji.

„Ochrona krajobrazu kulturowego gmin na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda” to tytuł artykułu **Mariusza Antolaka**. Różne formy obszarowej ochrony przyrody wymienionej gminy zajmują łącznie powierzchnię 283 km², co po odjęciu form ochronnych o pokrywających się zasięgach, stanowi 65 % powierzchni gminy. Jak pisze autor, największą powierzchnię zajmują obszary chronionego krajobrazu (51,5% powierzchni gminy) oraz obszary Natura 2000 (16,2% powierzchni gminy). Zdaniem autora brakuje odpowiedniego monitoringu zmian zachodzących w krajobrazie. Uszczegółowienie zapisów ochronnych występuje w planach ochrony i planach zadań ochronnych sporządzanych dla części z tych obszarów. Według autora *„należałoby szczegółowo zinventaryzować i zwaloryzować teren gminy pod kątem jego wartości przyrodniczych. W opracowaniu należy wskazać obiekty, które ze względu na swoje walory przyrodnicze należy objąć ochroną prawną”*.

Anna Żaczkiewicz, Szymon Kobus, Sławomir Gromadzki w swoim tekście opisują analizę walorów krajobrazowych wsi Bartąg. Artykuł przedstawia analizę krajobrazową wsi Bartąg, zlokalizowanej w centralnej części Warmii. Zdaniem autorów wieś charakteryzuje się wysokimi walorami kulturowymi i krajobrazowymi. Praca porusza problem, dotyczący przestrzeni wiejskich, w których zacierane są dawne założenia, układy ruralistyczne, lokalna architektura, kultura, specyficzny klimat. Przedstawia możliwości zahamowania degradacji w obszarze regionalnego krajobrazu kulturowego.

Z kolei **Marlena Skrobisz i Sławomir Szymczyk** podejmują temat antropogenicznego przekształcenia linii brzegowej jezior na przykładzie Jeziora Wydmiańskiego. Zdaniem autorów rozwój gospodarczy jest zjawiskiem korzystnym, jednak może powodować określone konsekwencje ekologiczne. Jest to szczególnie wi-

doczne w przypadku przekształceń antropogenicznych linii brzegowych jezior Warmii i Mazur. Rosnąca antropopresja - zdaniem autorów - przejawia się poprzez zabudowę brzegów, czy też intensywne użytkowanie plaż i kąpielisk, mogące prowadzić do degradacji strefy litoralnej. Strefa ta pełni bardzo ważną funkcję filtra biogeochemicznego, który ogranicza migrację zanieczyszczeń do jeziora z terenu zlewni. Autorzy w swoim artykule zwracają uwagę na racjonalne użytkowanie wód i ich ochronę.

„Rekultywacja składowisk odpadów oraz kopalni kruszyw naturalnych na Warmii i Mazurach” to tytuł artykułu **Mariusza Antolaka, Natalii Malkowskiej i Eweliny Pochodyła**. Celem ich pracy jest przedstawienie problemu rekultywacji składowisk odpadów i kopalni kruszyw naturalnych, występujących na terenie naszego województwa. W pracy zaprezentowano przykłady udanych działań rekultywacyjnych oraz lokalnych kampanii edukacyjnych, a także opisano stan i tendencje rozwoju i rekultywacji tych obiektów.

Także i współcześnie obserwowane są procesy przekształcania krajobrazu oraz pojawiania się zupełnie nowych procesów. **Milena Kosiorek**, w artykule pt. „Produkcja rzepaku i rzepiku w województwie warmińsko mazurskim oraz w Polsce w latach 2002-2012”, opisuje wzrostową tendencję w produkcji nasion roślin oleistych (żywność oraz energia odnawialna). Przytaczając przykłady z całego kraju, autorka zaznacza, że w latach 2002-2012 zarówno powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku jak ich plon w województwie warmińsko-mazurskim uległy wzrostowi. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w dużej mierze wpłynęło na zwiększenie powierzchni zasiewów roślin oleistych w naszym kraju, a w szczególności rzepaku.

Nie tylko kultura i przyroda nieustannie się zmieniają. Systematycznie pogłębia się nasza wiedza o dziedzictwie kulturowym i przyrodniczym naszego regionu, rozpatrywanego jako wspólne dobro. Zawarte w trzecim tomie „Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro” artykuły są jednym z wielu małych kroków powiększania i utrwalania tej wiedzy.

Przykładem (jeszcze nie ujętym szczegółowo w niniejszej monografii odkrywania lokalnego dziedzictwa, którym chciałbym się jeszcze podzielić są leśne tulipany. Ich historia doskonale obrazuje powiązanie procesów przyrodniczych, historii regionu oraz dziedzictwa niematerialnego (kulinarnego). Inspiracje do badań przyrodniczych można znaleźć w nietypowych miejscach, np. w księgach gospodarczych dawnych, junkierskich majątków. Nieformalne komentarze i spontaniczne dopiski kojarzą się zazwyczaj z zapisanymi elewacjami lub z Internetem. Bo właśnie tam, pod artykułami prasowymi, blogowymi wpisami, zdjęciami i filmami, na portalach społecznościowych i forach dyskusyjnych, można samemu komentować i przeczytać cudze komentarze (współczesny wymiar globalnej komunikacji i dyskusji). Na ścianach szaleatów można znaleźć polityczne lub erotyczne, wulgar-

ne napisy, świadczące o epoce, w której powstawały. Na ich podstawie można wyciągnąć wiele ciekawych wniosków (np. o sympatiach i antypatiach). Trwa właśnie remont zabytkowych wiaduktów kolejowych w Olsztynie. Prawdopodobnie zniknie jedno z najstarszych graffiti w Olsztynie – napis pochodzący z lat 70. początków lat 80 XX. „Kocham Larweczkę – Robaczek”. Nieformalne dopiski na dokumentach nie są cechą tylko współczesności. W książkach, nawet tych bardzo starych, na marginesach, okładkach czy między wierszami znaleźć można wiele różnych dopisków, poprawek, komentarzy, notatek. Czasem w nawiązaniu do tekstu, a czasem zupełnie na inny temat. Może ktoś szukał tylko miejsca do pisania, a nie miał pod ręką innego skrawka papieru.

Właśnie z takiego dopisku dowiedziałem się o leśnych tulipanach, dzikiej roślinie, którą można było spotkać. Edward Martuszewski w książce „*Coś z życia, które minęło*” wspomniał o notatkach kucharza (służącego u Dönhoffów – Denhoffów w Drogoszach pod Kętrzynem), zapisanych w aktach administracyjnych junkierskiej rodziny Finckensteinów. Moją uwagę zwrócił przepis na sok z leśnych tulipanów (umieszczony razem z przepisem na zupę z warzuchy i octu brzoźowego). Co to są leśne tulipany (Waldtulpen)? Nigdy ich w lesie nie widziałem. Czyżby, więc był to ślad zapomnianego dziedzictwa regionu? Tulipany spotykamy tylko w kwiaciarni, a więc są to rośliny ogrodowe. Może kucharz utrwalił jakąś ludową nazwę innej, znanej mi rośliny? Zacząłem poszukiwania z myślą o etnografii i etymologii. Z wielkim zdziwieniem odkryłem leśne tulipany. Z Wikipedii oraz z „*Roślin Polski*” Szafera, Kulczyńskiego i Pawłowskiego (wydanie z 1986 roku) dowiedziałem się więcej o tym gatunku. Znamienne, że w nowszych książkach nie ma o tych roślinach wzmianek. Dobry przykład zapominania o regionalnym dziedzictwie przyrodniczym i kulturowym.

Tulipan dziki, zwany także tulipanem leśnym, (*Tulipasylyvestris*L.) jest gatunkiem wieloletnim z rodziny liliowatych (*Liliaceae*). Występuje w południowej Europie i północnej Afryce, w Turcji oraz w Azji. Autorzy opracowań o leśnych tulipanach zaznaczają, że populacje dziko rosnące zagrożone są wyginieciem (a sądząc po braku informacji w Polsce to można było wnioskować że już wyginęły). Tulipan leśny występuje również w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, gdzie został introdukowany (gatunek obcy). W Polsce leśne tulipany prawdopodobnie występują jako zdziczałe czyli jako roślina, która „uciekła” z ogrodów. Jego obecność byłaby więc śladem dawnej mody (dziedzictwo niematerialne) i dawnej aktywności ogrodniczej. Podobnie jak wiele innych archeofitów czy roślin ogrodowych, rosnących na starych cmentarzach w woj. warmińsko-mazurskim, obecność dzikiego tulipana potwierdzono na Śląsku i północno-zachodnim podnóżu Tatr. „*Rośliny Polskie*” wskazują, że tam tulipan leśny osiąga północno-wschodnią granicę zasięgu występowania. Ale przecież Prusy i Kętrzyn są daleko na północ od Śląska i północnej granicy zasięgu wspomnianego leśnego tulipana! Najprawdopodobniej były więc uprawiane w ogrodach.

Drugim ciekawym elementem jest to, dlaczego ten leśny tulipan wzbudził zainteresowania kucharza. Czy jest to ślad zapomnianego już dziedzictwa kulinarnego dawnych Prus Wschodnich czy może przykład dawnych poszukiwań i eksperymentów? I czy wspomniany sok z tulipanów był lekarstwem czy też potrawą kulinarną?

Tulipan dziki rośnie w lasach, na łąkach, w ogrodach, zaroślach i winnicach. Lokalnie zdomowiony, nieinwazyjny (nie ma we współczesnym wykazie roślin synantropijnych Polski), prawdopodobnie kenofit, pochodzi z Europy południowo-zachodniej. Nie wiadomo kiedy pojawił się na terenie Polski. Może na fali siedemnastowiecznej mody na tulipany wśród arystokracji? I czy jest przyrodniczym śladem osiedlania się w Prusach Wschodnich ludności holenderskiej? Te zagadki wymagają dopiero sprawdzenia i zweryfikowania.

Tulipan dziki ma wzniesioną łodygę o wysokości od 30 do 60 cm, liście niebieskozielone, wąsko lancetowate lub równowąskie, po 3 lub 4 o długości 15-30 cm i szerokości 1-2 cm. Kwiaty są jasnożółte z zewnątrz zielonkawe lub czerwone, w czasie słonecznej pogody szeroko otwarte. Kwitnie od kwietnia do maja. Przed zakwitnięciem kwiat szczytowy jest zwisły, później wzniesiony, słabo pachnący. Ale skoro ma niezbyt intensywny zapach, to dlaczego wzbudził zainteresowanie kucharza z Drogoszów? Czy tulipany rosły w lesie, a więc były już zdziczałe, czy też były uprawiane w ogrodzie w Drogoszach?

Przepis na sok z leśnych tulipanów jest następujący: „*zerwij leśne tulipany [możliwe, że z tych uprawianych w ogrodzie a nie lesie – s.cz.] skoro tylko się pojawią, zalej je wrzątkiem, odstaw na 36 godzin, po czym wyciśnij z nich sok. Weź trzy kwatki miodu, gotuj tak długo, aż się wyklaruje, odszumuj. Wlej do tak przygotowanego miodu cztery lub pięć kwatek soku, dobrze zagotuj, ostudź.*” Według przepisu jest to jakiś miodowy syrop. Do czego służył? Jako lekarstwo, do rozcieńczenia wodą i przygotowania napoju czy może do innych celów kulinarnych?

W książce prof. J. Mowszowicza pt.: „*Przewodnik do oznaczania krajowych roślin trujących i szkodliwych*” znalazłem tylko informację o tulipanie ogrodowym (*Tullipagesneriana*). Zawiera alkaloid tulipinę (najpewniej występuje także w tulipanie leśnym). Stwierdzono działanie toksyczne tulipanów na konie, bydło, muły (znane są przypadki zatrucia, gdy zwierzęta zjadały tulipany uprawiane w celach dekoracyjnych). Objawy zatrucia występują po upływie 1-2 godzin od zjedzenia rośliny. Odnotowany przypadki śmiertelne. Zapewne zależy to od ilości spożytych tulipanów. U zatrutych krów obserwowano nieprzyjmowanie pokarmu, niedokrwistość błon śluzowych, obniżenie temperatury ciała, częste wydzielanie moczu. Przy ciężkich zatruciach występowało ogólne osłabienie, chwiejny chód, niepokój, drgawki. Zatrute zwierzęta leżały, wykonując nieskoordynowane ruchy kończynami i w takiej pozycji pozostawały do śmierci. U koni, które zjadły tulipany, obserwowano gwałtowne kolki, po których następował szybki zgon.

Zatrucia tulipanami obserwowano także wśród ludzi. Jak można wyczytać w materiałach medycznych tulipan ogrodowy (*Tulipagesneriana*) jest trujący, ponieważ cała roślina zawiera trujący alkaloid tulipinę. Tulipina działa toksycznie na rdzeń przedłużony oraz zakończenia nerwów czuciowych, a także pobudzająco na wydzielanie gruczołów, podobnie jak akonityna (trujący alkaloid, często stosowany w okresie renesansu, nazywany dawniej roślinnym arsenikiem). Tulipina wywołuje ciężkie uszkodzenia serca. Zatrucia zdarzają się w wyniku pomylenia cebulek tulipana z cebulą jadalną (mimo, że różnią się kształtem i zapachem). Możliwe są także przypadki zjadania kwiatów przez dzieci.

A może wszystko zależy od ilości? Kiedyś kandyzowano nawet konwalię majową i ją zjadano. To też roślina trująca. Czy sok z leśnych tulipanów (ściśle miodowy wywar) mógł być trujący? Podobne związki do tulipiny występują w wawrzynie (liściek bobkowy - liści wawrzynu na co dzień używamy w naszej kuchni). Liście zawierają do 3% olejków, w skład których wchodzi m.in.: cyneol, terpeny, geraniol itd. W większych ilościach liść laurowy jest toksyczny. Olejki eteryczne zawierają znaczną ilość goryczy i garbników – stąd charakterystyczny ostry i gorzki smak. Ale przecież odrobina goryczy w potrawach jest przez nas pożądana. Zwłaszcza w przetworach. Suszone liście są używane jako przyprawa do bigosu, gulaszu, mięsa, marynat itd. Liście odstraszały szkodniki - wkładane są do szaf, gdzie przechowuje się żywność. Znajdują też zastosowanie w perfumerii. Tyle dobrego... ale nadmiar może szkodzić. Podobnie jest z wieloma ziołami - nadużywanie zamiast wyleczyć może zaszkodzić zdrowiu i życiu. Potrzebna jest wiedza. A na tę wiedzę pracowaliśmy przez tysiące lat i tysiące eksperymentów. Tak powstawało nasze dziedzictwo. Przypomnę, że wiedza to nie tylko zbiór faktów ale i teoria, porządkująca te fakty w spójny i całościowy system. Eksperymentowano na samych sobie. Z bardzo różnymi skutkami. Nasza dzisiejsza rozkosz podniebienia okupiona została wieloma ofiarami. Można to sobie uzmysłowić na przykładzie pomyłek przy zbieraniu grzybów - co roku słyszymy o zatruciach, w tym nawet śmiertelnych.

Skoro tulipany są trujące dla zwierząt i dla ludzi, to dlaczego robiono sok z tulipanów? Może w małych ilościach miał jakieś właściwości lecznicze? Trucizna czy lekarstwo to rzecz względna i zależna od dawki. A może, skoro w XVII wieku Europę, zwłaszcza tę arystokratyczną, ogarnęło szaleństwo tulipanowe (nie jedną fortunę na nowe odmiany wydano), to może szukano w tych cennych roślinach czegoś unikalnego? Jakiegoś afrodyzjaku, cudownego lekarstwa czy narkotyku? Być może odeszły wraz z arystokracją, a odchodząca klasa zabrała ze sobą swoje tajemnice tulipanowe.

Po opublikowaniu na blogu informacji o leśnych tulipanach w ciągu roku otrzymałem kilka informacji, udokumentowanych fotograficznie, o współczesnej obecności leśnych tulipanach w różnych częściach Polski. Najpierw ze wsi Bożów, koło Żagania (50 km pod Zieloną Górą), a potem z Warmii i Mazur. W tym

z okolic miejsca pierwszej wzmianki w Drogoszach: Siemki koło Reszla, Smokowo koło Kętrzyna. Tak więc udało się odkryć zdawało by się na zawsze utracone dziedzictwo przyrodnicze regionu. Inne informacje dotyczą obecności leśnych tulipanów w miejscowości Karwiny gmina Wilczęta, Wójtowo koło Olsztyna, Kajny nad rzeką Łyną. Kilka informacji napłynęło z Żuław, gdzie podobno występują na starych cmentarzach i siedliska, w dawnych miejscach osiedlenia się Holendrów.

Okazało się więc, że gatunek w kraju ciągle poza ogrodami występuje. Nie wiem, czy leśne tulipany w Polsce występowały w stanie naturalnym. To wymaga osobnych i szczegółowych badań. Na pewno były hodowane w ogrodach. Później mogły „zdziczeć” czyli leśny tulipan byłby gatunkiem zawleczonym przez człowieka. Pozostaje jednak pytanie czy za sprawą człowieka skolonizował nowe tereny czy jedynie powrócił na pierwotne miejsca. Żeby to rozstrzygnąć potrzebne byłyby dedykowane badania łącznie z analizami genetycznymi. Najpierw trzeba by jednak zinwentaryzować miejsca współczesnego występowania.

Takich przypadkowo odkrywanych zagadek jest więcej. A pytanie czy dzikie tulipany i zawarta w nich tulipina to trucizna, deser czy eksperymenty kulinarne ciągle pozostaje otwarte. W globalnym świecie na co dzień cieszymy się niewyobrażanym bogactwem smaków i kompozycji kulinarnych. Na nasze doznania pracowały tysiące pokoleń naszych przodków, którzy z głodu lub ciekawości próbowali chyba wszystkiego. Nauczyli się nawet konsumować rośliny i zwierzęta trujące przez lata doskonaląc sposoby przygotowania. Próbowali z głodu, magii i szukając zdrowia. Dlaczego magii? Bo dla naszych przodków świat duchowy i realny przenikały się, stapiały w jedno. Magia bardzo podobna jest do inżynierii - także stara się za pomocą różnych działań wpłynąć na rzeczywistość. Czasem nawet to działało. I nie myślę tylko o efekcie placebo, ale biologicznym działaniu ziół. Tyle tylko, że błędna teoria (podejście teoretyczne, model świata) inaczej wyjaśniała działanie lecznicze ziół i niejednokrotnie prowadziła na manowce.

Czy sok z dzikich tulipanów warto przywrócić lokalnej tradycji kulinarnej (dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze)? Kuszące. A może trzeba wpierrw dokładnie zbadać zawartość i efekty obróbki kulinarnej? Bo przecież ważna jest nie tylko sama zawartość związków potencjalnie toksycznych w surowych owocach, kwiatach czy roślinach. Istotne jest to, co się dzieje podczas obróbki kulinarnej (termicznej i innej). Gastronomia wiele trucizn i niejadalności zamienia w zdrowe rozkosze podniebienia.

Po dawnych mieszkańcach żuławskich wsi pozostały pamiątki - stare nagrobki oraz rozkwitające po zimie rośliny cebulkowe, w tym dzikie tulipany. Niech będą one symbolem nieustannego odkrywania naszego wspólnego dziedzictwa regionalnego, wspólnego dobra.

dr hab. Stanisław Czachorowski, prof. UWM
Katedra Ekologii i Ochrony Środowiska,
Wydział Biologii i Biotechnologii,
Centrum Badan nad Dziedzictwem Kulturowym i Przyrodniczym,
UWM w Olsztynie

CZŁOWIEK A ŚRODOWISKO NATURALNE WARMII I MAZUR – OD PRADZIEJÓW DO ŚREDNIOWIECZA

HUMAN AND NATURAL ENVIRONMENT OF WARMIA AND MAZURY – FROM PREHISTORIC TO MEDIEVAL TIMES

mgr Żaneta Kostyk¹, Izabela Rekuć²

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

¹ Wydział Prawa i Administracji

Katedra Praw Człowieka i Prawa Europejskiego

² Wydział Nauk o Środowisku

Summary

Undoubtedly, the historic regions of Warmia and Mazury have outstanding natural features. In the past, natural factors limited the expansion and development of European civilizations in this area. Prussian people considered the flora and fauna sacred. Over the centuries men have taken advantage of the natural resources and adapted the surroundings to their own needs, often using extraordinary technological advances. Despite long-term activities of people, this area is relatively insignificantly transformed. This article presents the variety of human – natural environment relations, with the particular emphasis placed on the factors influencing the preservation of the natural environment.

Keywords: Warmia and Mazury, influence of people on the natural environment, historic technological advances

Wstęp

„W północno-wschodniej Polsce [...] leżą Mazury – kraina jezior, rzek i kanałów, usiana lasami i wzgórzami o leniwych, obłych zboczach. [...] królestwo łabędzi, kormoranów i żurawi sprawia, że każda przejażdżka po jeziorze ma posmak ornitologicznej wyprawy. Zimy są tutaj ostre- malowniczy krajobraz okrywa się śniegiem [...] Wszechwładną panią jest tutaj natura¹.” Podobne słowa możemy przeczytać niemal w każdym przewodniku po Warmii i Mazurach, co podkreśla wagę walorów przyrodniczych regionu. Piękno i różnorodność krajobrazu północno-wschodniej Polski zawdzięczamy przede wszystkim działalności łądolodu podczas ostatniego zlodowacenia, nazywanego zlodowaceniem bałtyckim, które zakończyło się około 14 tys. lat temu. Podobnie datowane jest najstarsze znalezisko archeologiczne świadczące o ludzkiej działalności. Jest to fragment rogu renifera pochodzący z okolic Giżycka².

¹ *Zielony przewodnik - Polska*, red. Krawczyk A., Kraków 2010.

² Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997, s. 7.

Celem pracy jest przedstawienie różnorodności wzajemnych oddziaływań relacji człowiek a środowisko naturalne w ciągu wieków. Autorzy w niniejszym opracowaniu zwracają uwagę na bogactwo krajobrazu oraz fauny i flory w odniesieniu do czynników historycznych, jakie wywarły na nie wpływ, wskazując przede wszystkim te, wpływające na stan zachowania środowiska naturalnego. Nie pominięto również działań antropogenicznych ingerujących w obraz krajobrazu, w tym rozwiązań technicznych dostosowujących środowisko przyrodnicze dla potrzeb człowieka. Kolejnym problemem ujętym w opracowaniu jest wykorzystanie środowiska naturalnego przez człowieka. Przeglądowy charakter pracy pozwala lepiej poznać przyczyny obecnego wyglądu krajobrazu kulturowego.

Pradzieje Warmii i Mazur

W przeszłości warunki naturalne panujące na terenie województwa warmińsko-mazurskiego występujące po ustąpieniu lądolodu różniły się od obecnego stanu. 14 tysięcy lat temu roślinnością naturalną była tundra, a zwierzyną pospolitą renifer. I to właśnie obecność reniferów, które przemieszczały się w cyklu latozima w kierunku północnym i południowym determinowała osadnictwo pierwszych ludzi, którzy kontrolowali ich chów dla własnych celów. Zmiana roślinności naturalnej wskutek zmian klimatycznych z tundry na charakterystyczny dla obecnych czasów las, początkowo iglasty z dominantą sosny, w późniejszym okresie mieszany, nastąpiła około 8000 lat p. n. e. Ludność żyjąca na tych terenach prowadziła tryb zbieracko-łowiecki korzystając z zasobów środowiska naturalnego³. Najstarsza działalność ludzka mająca znaczący wpływ na kształtowanie się krajobrazu kulturowego, a co za tym idzie trwałych zmian w środowisku naturalnym szacowana jest na 3000 lat p. n. e., co związane jest z zakładaniem trwałych osad i grodów oraz przystosowaniem ziem pod uprawę rolniczą. Nie była to działalność na dużą skalę prowadząca do znaczącej degradacji, a formami kulturowymi związanymi z wierzeniami religijnymi są stanowiska kurhanowe⁴, które przez nieświadomego obserwatora mogą zostać odebrane jako naturalna forma polodowcowa⁵. Ludność w dalszym ciągu korzystała z zasobów runa leśnego i zwierzyny bytującej w lasach, a uprawa pszenicy, czy jęczmienia występowała obok gospodarki zbieracko-łowieckiej⁶.

³ *Dziedzictwo kulturowe Warmii - Mazur - Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. Wysocki J., Olsztyn 2006, s. 18.

⁴ Rodzaj mogiły w kształcie kopca z czasów przedhistorycznych, składającego się z wewnętrznej komory grobowej oraz zewnętrznej konstrukcji drewniano-ziemnej, bądź kamienno-ziemnej. Pogańskie grobowce zarówno pojedyncze jak i grupowe w formie cmentarzyś nadal możemy oglądać w regionie Warmii i Mazur np. w Gródkach, Kamionkach, Księżym Dworze, Bielawach.

⁵ Tamże, s. 40.

⁶ Achremczyk S., *Historia...*, s. 7.

Na przestrzeni tysiącleci tereny Warmii i Mazur eksploatowała ludność różnych kultur. Znaleźiska archeologiczne potwierdzają obecność ludności fińsko-bałtyjskiej i wschodniorosyjskiej. Znaczące są też wpływy kultur na trwale wpisanych w dziedzictwo polskie, jak ludność pomorska i kujawska, a nawet łużycka⁷. Około 500 lat p. n. e. tereny siłą zostały zajęte przez plemiona Prabałtów, z których wywodzą się plemiona Pruskie. Przemiany etniczne i kulturowe nie zostały zahamowane, jednak nie mają już tak wyraźnego wpływu na ludność miejscową. Na przełomie er na teren Pomorza przybywają skandynawscy Goci, rozprzestrzeniając się na tereny Warmii i Mazur pozostawiając po sobie nieliczne osady, kręgi kamienne i cmentarzyska płaskie oraz kurhanowe, bardzo często z bogatym wyposażeniem⁸.

Bardzo duży wpływ na dalsze kształtowanie się kultury zachodniobałtyckiej na ziemiach zamieszkiwanych przez plemiona Prabałtów miały wyprawy handlowe Rzymian w pierwszym i drugim stuleciu naszej ery. Celem wypraw było pozyskanie cenionego nad Morzem Śródziemnym bursztynu. Do tej pory niemająca większego znaczenia żywica kopalna, stała się podstawą handlu oraz rozwoju rzemiosła plemion Pruskich. Kupcy z południa Europy przybywali na tereny dzisiejszego Pomorza Gdańskiego i Obwodu Kaliningradzkiego Szlakiem Bursztynowym. Z tego okresu pochodzą też pierwsze wzmianki w piśmiennictwie, na temat ludności zamieszkującej wybrzeże Bałtyku i ich zwyczajach. W zapisie, na podstawie relacji wysłanników, rzymskiego historyka Tacyty czytamy, że „czczą oni [Estowie] matkę bogów. Jako symbol swojej wiary noszą wizerunki dzików. Rzadko posługują się żelazem, często pałkami. Z uprawą zboża i innych produktów ziemnych cierpliwie się biedzą [...] zbierają po mieliznach i na samym wybrzeżu bursztyn. Im samym nie służy do żadnego użytku i zbierają go w surowym stanie, dostawiają nieobrobiony i dziwią się cenie, jaką za niego otrzymują”⁹. Słowa te świadczą po pierwsze o różnicy w rozwoju cywilizacji między plemionami Prabałtów, a południem Europy. Po drugie wskazują wykorzystanie środowiska naturalnego przez ludność miejscową tylko do zaspokojenia podstawowych potrzeb, jak głód. Po trzecie są świadectwem politeistycznej wiary, mającej wyraz prymitywny i czczący bóstwa natury.

Wierzenia plemion pruskich

Wiedza na temat plemion pruskich, które etnicznie wykształciły się w około V-VI wieku n.e. jest dość szczątkowa. W Kronikach Galla Anonima czytamy między innymi, że są „niedostępni wskutek błot żadnego między sobą pana nie znoszą”¹⁰. Więcej zapisków w dziejopisarstwie dotyczących ludności zamieszkują-

⁷ Tamże, s. 8-9.

⁸ *Dz. cyt.*, red. Wysocki J., s. 22-23.

⁹ Achremczyk S., *Historia...*, s. 8-9.

¹⁰ Tamże, s. 16.

cej tereny Prus pojawia się dopiero w momencie rozpoczęcia chrystianizacji plemion pruskich i późniejszej ekspansji krzyżackiej. Kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga opisuje podział ziem pruskich oraz nazwy plemion je zamieszkujące: „Pierwszą jest ziemia chełmińska i lubawska, która przed przybyciem braci domu niemieckiego była niemal wyludniona. Druga Pomazania, w której mieszkają Pomezanie. Trzecia Pogezania, w której żyją Pogezanie. Czwartą Warmia, w której są Warmowie. Piątą Natangia, w której mieszkają Natangowie. Szóstą Sambia, w której żyją Sambowie. Siódmą Nadrowia, w której są Nadrowowie. Ósmą Skalowia, w której mieszkają Skalwowie. Dziewiątą Sudowia, w której żyją Sudowowie. Dziesiątą Galindia, w której są Galindowie. Jedenastą Barcja lub PlikeBarcja, która teraz nazywa się Barcja większa i mniejsza, w której mieszkają Bartowie i Barteńcyzy”.¹¹ Plemiona Pruskie nie stanowiły zbiorowości państwowej, nie posiadały również żadnego króla, czy wodza oraz praw. Nie wykształciły się również żadne zwarte osady w postaci wsi, a liczne grody stanowiły raczej schronienie w przypadku wojen, aniżeli trwałe funkcje mieszkaniowe i gospodarcze. Niewątpliwie brak zwartych skupisk, a co za tym idzie, brak degradacji środowiska przyrodniczego dla potrzeb ludności je zamieszkującej, powodował wyobrażenie terenu niezagospodarowanego i niezamieszkanego¹², co z kolei znacząco przyczyniło się do zachowania środowiska naturalnego, w przeciwieństwie do terenów Pomorza i Wielkopolski, gdzie datowane ustąpienie lądolodu i początek eksploatacji biosfery przez człowieka przypada na podobny okres.

Tereny pruskie nie posiadały podziału administracyjnego, jednak wyodrębnione i nazwane zostały przestrzenie geograficzne, które można utożsamić z podziałem administracyjnym. Podstawowym obszarem osadniczym są ziemie, których granice wyznaczał zasięg terytorialny plemienia je zamieszkującego, które łączyła wspólna wiara, tradycja oraz więzy krwi. Teren Prus dzielił się więc na 11 ziem, które są wymienione wyżej w przytoczonym zapisie kronikarza Piotra z Dusburga. Ziemie dzieliły się dalej na mniejsze jednostki terytorialne zwane małymi ziemiami, w których z kolei wyodrębnia się podstawowe jednostki osadnicze po prusku określane lauksami, po polsku polami. Lauks, mimo należenia do większej struktury organizacji terytorialnej był formą niezależną. Rzadziej miały one strukturę przypominającą zwartą jednostkę osadniczą, przypominającą wieś. Częściej występowały jako pojedyncze gospodarstwa rodzinne, które karczowały teren leśny pod uprawę rolną na swój użytek¹³. Tak duże rozdrobnienie osadnicze, kozystające obok urodzaju ziemi rolnej ciągle z zasobów leśnych jest kolejnym czynnikiem wpływającym na zachowanie środowiska naturalnego.

Również politeistyczna wiara odgrywa ważną rolę w życiu codziennym i niewielkiej eksploatacji środowiska przyrodniczego dla celów wyższych. Wierze-

¹¹ Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, przeł. Wyszomirski S., Toruń 2004, s. 44.

¹² Achremczyk S., *Olsztyn. Dzieje Miasta*, Olsztyn 2003, s. 14-15.

¹³ Tenże, *Historia...*, s. 12.

nia plemion pruskich miały charakter bardzo pierwotny. Czčili oni bóstwa natury, co Piotr z Dusburga opisuje następująco: „czčili każde stworzenie jak boga, a mianowicie słońce, księżyc i gwiazdy, pioruny, ptaki, zwierzęta czworonożne, a nawet także ropuchę. Za święte uważali gaje, pola i wody tak bardzo, iż nie odważyli się w nich wycinać drzew, ani uprawiać ziemi, ani łowić ryb”¹⁴. Wyrazem wierzeń pruskich były Święte Gaje znajdujące się w pobliżu każdej zagrody. Były to niewielkie zagajniki, bądź kępy drzew, w których według wierzeń przebywały duchy opiekujące się ludnością. Nie wolno w nich było ani zrywać kwiatów, liści, traw czy wycinać drzew, co spowodowałoby ucieczkę bóstw, a pobliskie domostwo w niedługim czasie skazane byłoby na zagładę¹⁵. Opieką i czcią otaczali Prusowie również zmarłych, gdyż wierzyli w życie pośmiertne. Sądono, że dusza człowieka ulega ponownemu wcieleniu w ciało zwierzęce lub roślinę. Do tego mieli przeświadczenie, że dusze kobiece zamieszkiwały drzewa lip, mężczyźni zaś dęby¹⁶. Było to powodem wielkiej czci i troski o wszelkie dobra naturalne¹⁷. Prusowie posiadali również święte miejsca kultu. Przypuszcza się, że na terenie pruskim było kilka takich miejsc, nazywanych Romowe w których rezydowali kapłani nazywani Krywe (Kriwe), pilnując świętego ognia¹⁸. Piotr z Dusburga wspomina o Romowe zlokalizowanym gdzieś w Nadrowii¹⁹, jednak brak jest pełnych dowodów potwierdzających dokładną ilość świętych miejsc oraz ich lokalizację²⁰.

Wierzenia i obyczaje religijne Prusów, które kultywowano na tych terenach przez setki lat, znacząco wpływały na dbałość ludności autochtonicznej o środowisko naturalne, a także powodowało jej przekształcenia tylko w lekkim stopniu. Dawało to wyraz „zacofania gospodarczego” względem sąsiadujących z Wielką Puszczą państwa polskiego i Rusi, mimo stosowania na przykład zaawansowanych technik połowu ryb między innymi przy pomocy niewodów. Brak szerokich działań przystosowujących ziemię pod uprawę rolniczą skutkowało zachowaniem naturalnej funkcji retencji i magazynowania wody obszarów leśnych. Nie stosowano również zabiegów melioracyjnych, a osady mieszkalne zakładano raczej na naturalnych, niezalewowych wzniesieniach. Święte Gaje stanowiły ówczesną formę dzisiejszych rezerwatów ochrony ścisłej, co może być traktowane jako czynnik zachowania bioróżnorodności gatunkowej fauny i flory. Otaczanie opieką i czcią zwierzyny leśnej sprzyjało zrównoważonej gospodarce myśliwskiej, a wszechobecna puszcza była naturalnym siedliskiem zwierzyny dużej.

¹⁴ Piotr z Dusburga, *dz. cyt.*, s. 45.

¹⁵ Hochleitner J., Słodownik Ł., *Święty Gaj - miejsce męczeństwa Świętego Wojciecha*, Elbląg 1997, s. 22.

¹⁶ Kosman M., *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, Wrocław 1976, s. 14.

¹⁷ Achremczyk, *Historia...*, s. 13.

¹⁸ Kossert A., *Prusy Wschodnie. Historia i mit.*, Warszawa 2009, s. 25.

¹⁹ Piotr z Dusburga, *dz. cyt.*, s. 45.

²⁰ Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów*, Wrocław 2000, s. 328.

Chryścianizacja plemion pruskich

Chryścianizacja plemion pruskich sięga początków tworzenia się jednolitej struktury państwowej Polski pod koniec IX wieku i trwały równolegle z szerzeniem religii chrześcijańskiej w granicach Polski. Przyjęcie Chrztu przez księcia Polan Mieszka I w 966 roku dało początek nie tylko symbolicznemu utworzeniu państwa polskiego, ale również narzuceniu plemionom zamieszkującym ziemie polskie nieznaną dotąd religii monoteistycznej, jaką było chrześcijaństwo. W celu nawrócenia pogańskich plemion słowiańskich sprowadzono na ziemie polskie duchowieństwo. Pierwszą próbą chryścianizacji plemion pruskich była misja Św. Wojciecha w 997 roku, zakończona niepowodzeniem i męczeńską śmiercią biskupa w okolicach dzisiejszej wsi Święty Gaj²¹. Podobną śmierć męczeńską poniósł niemiecki misjonarz Bruno z Kwerfurtu w 1009 roku w okolicach jeziora Niegocin²². Przez blisko 100 lat nie były prowadzone większe misje chryścianizacyjne Prus, aż do roku 1108, kiedy to Bolesław Krzywousty ze swoimi oddziałami udał się na ziemie pruskie, jednak naturalne przeszkody w postaci bagien uniemożliwiły osiągnięcie sukcesu. Kronikarz Gall Anonim opisuje to słowami: „Ziemia zaś owa tak pełna jest jezior i bagien, że nawet zamkami i grodami nie mogłaby być tak ubezpieczona; toteż nie zdołał jej nikt podbić, ponieważ nikt nie mógł z wojskiem przepłynąć przez tyle jezior i bagien²³”. Naturalne walory obronne środowiska przyrodniczego sprawiały trudności w podboju ziem pruskich przez kolejne polskie wyprawy militarne. Prusowie znając teren i umiając się po nim poruszać mieli przewagę nad wojskami polskimi. Również szerzenie wiary chrześcijańskiej przez zakony joannitów, cystersów i dominikanów nie przynosiły pożądanych efektów, gdyż Prusowie nie zaprzestawali swoich praktyk pogańskich²⁴. Kluczowym momentem w podboju militarnym i chryścianizacji plemion pruskich było sprowadzenie przez Konrada Mazowieckiego zakonu krzyżackiego w 1226 roku²⁵.

Przez ponad 200 lat od pierwszej wyprawy chryścianizacyjnej Św. Wojciecha w 997 roku do zaproszenia zakonu krzyżackiego w 1226 roku Prusowie ciągle, jak nakazywała im wiara, oddawali cześć światu przyrody. Również naturalny czynnik obronny utrudniający dostępność i pełną penetrację przestrzeni, był klu-

²¹ Więcej na temat życia i działalności misyjnej Św. Wojciecha: Hochleitner J., *Dzieje życia i kult Św. Wojciecha*, Elbląg 1996; Labuda G., *Święty Wojciech: biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2004.

²² Archremczyk S., *Historia...* s. 19.

²³ Wrzesiński Sz., *Polscy krzyżowcy: tajemnice średniowiecznych krucjat.*, Warszawa 2007, s. 29.

²⁴ Więcej na temat działań militarnych i chryścianizacji Prus i Pomorza: Wrzesiński S., *dz. cyt.*

²⁵ Achremczyk S., *Historia...*, s. 19-24.

czowy pod względem czasowym dla zachowania krajobrazu naturalnego i ekosystemów leśnych.

Działalność zakonu krzyżackiego

Działalność zakonu krzyżackiego począwszy od 1226 roku na trwale zmieniła krajobraz Warmii i Mazur. Za sprawą działalności krzyżowców, rozpoczęła się znacząca degradacja środowiska przyrodniczego dla potrzeb gospodarczych oraz znaczące przekształcenia w przestrzeni dostosowujące środowisko naturalne do działalności człowieka²⁶.

Już w 1283 roku całe terytorium zamieszkałe przez plemiona pruskie znajdowało się we władaniu zakonu krzyżackiego. Na nowo zdobytych terenach ryccze zakonni budowali warownie, początkowo drewniane, później ceglane, które były punktem wyjścia dla dalszych działań militarnych. Bardzo często przy warowniach lokowano ośrodki miejskie, bądź nadawano przywilej lokacyjny dla osad samoistnie wytworzonych przy obiektach warownych w formie liszek²⁷. Do połowy XIV wieku zakon krzyżacki założył blisko 1400 wsi i 100 miast stanowiących równomierną sieć osadniczą. Na trwale w krajobraz kulturowy Warmii i Mazur wpisały się wieże kościołów górujące ponad wsiami i miastami oraz monumentalne warownie ceglane²⁸. Przy lokacji warowni i miast ogromne znaczenie miały warunki naturalne terenów. Zamki, zwłaszcza graniczne budowano za wzgórzach i wzniesieniach, będących dobrym punktem obserwacyjnym, co nie zawsze było dobrą lokalizacją dla osady przyzamkowej. Innym czynnikiem naturalnym mającym dużą rolę dla umiejscowienia twierdzy były wody płynące i stojące, które pełniły naturalną funkcję obronną zamku, jak i zaopatrywały ośrodek w wodę pitną i wykorzystywaną do celów gospodarczych. Zauważalny jest też schemat wyboru miejsca lokacji miasta, które miało spełniać przede wszystkim funkcje obronne. Czubiel i Domagała wyróżniają następujące położenia miast w przestrzeni geograficznej:

- miasta położone w widłach dwóch rzek (Barczewo, Dobre Miasto, Lubawa),
- miasta położone w zakolu rzeki (Biskupiec, Reszel, Olsztyn, Pieniężno, Sępólno),
- miasta położone równoległe do biegu rzeki (Biszynek, Działdowo, Pisz),
- miasta położone na przesmyku między jeziorami (Dąbrówno, Ryn, Ostróda),

²⁶ Więcej na temat historii Zakonu Krzyżackiego, jak i okoliczności sprowadzenia na tereny pruskie oraz ich podboju: Boockmann H., *Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii.*, Warszawa 1998; Radziwiński A., *Kościół i duchowieństwo w średniowieczu. Polska i państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, Toruń 2012; Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, państwo, ideologia*, Gdańsk 1986.

²⁷ Określenie dla miast o nieregularnym planie urbanistycznym, powstałym przed nadaniem praw lokacyjnych, zazwyczaj w pobliżu obiektów warownych.

²⁸ *Dz. cyt.*, red. Wysocki J., s. 29.

- miasta położone u stóp wzniesienia (Frombork, Nidzica),
- miasta położone na wzniesieniach o stromych zboczach (Jeziorany, Orneta, Pasłęk),
- miasta położone nad pojedynczym jeziorem (Kisielice, Susz, Zalewo),
- miasta położone na półwyspie wchodzącym w wody jeziora (Miłomłyn)²⁹.

Ekspansja krzyżacka, to nie tylko rozwój osadnictwa, którego założenia również współcześnie widoczne są w równomiernym rozmieszczeniu ośrodków miejskich w województwie, ale znacząca eksploatacja środowiska przyrodniczego. Sukertowa³⁰ przetaczając zapis Piotra z Dusburga³¹ nazywa Prusy „krajem skarbów”. Owymi skarbami są dobra naturalne: zwierzyna gruba w lasach oraz bogactwo ryb w licznych jeziorach, silnie pozyskiwane za niewielką opłatą, przez myśliwych, bartników i rybaków, na co zgodę wyraził zakon krzyżacki. Dobra naturalne były również przedmiotem handlu, będącego podstawą zbudowania silnego gospodarczo kraju. Krzyżacy handlowali futrem, zbożem, drzewem i woskiem. Ogromne znaczenie na półwyspie Sambijskim miało też pozyskanie bursztynu³². Rozwijało się również rolnictwo oraz rzemiosło, a przy osadach miejskich zakładano młyny, tartaki, folusze i cegielnie. Wpływ na obecny wygląd krajobrazu kulturowego Warmii i Mazur odegrała również gleba, stanowiąca materiał budulcowy. Monumentalne fortyfikacje i kościoły gotyckie zbudowane zostały z cegły klinkierowej, otrzymywanej poprzez wypalanie glin wapienno-żelaznych, stanowiących pozostałość po działalności ostatniego zlodowacenia. O Malborku, porównując go z Mediolanem i Budą napisano kiedyś: „z marmuru Mediolan, z kamienia Buda, z błota Malbork”, gdzie błotem jest właśnie cegła czerwona tak charakterystyczna dla krajobrazu regionu³³ Malbork świadczy również o dużym zaawansowaniu budownictwa wśród krzyżaków. W samym jego wnętrzu znajdowało się co najmniej 19 studni, ulokowanych na głównie w pobliżu pomieszczeń gospodarczych. Studnie zarówno w stolicy Państwa Krzyżackiego jak i w innych zamkach zapewniały nie tylko stały dostęp do wody w przypadku oblężenia, ale także pomagały w zachowaniu higieny i ułatwiały prace gospodarcze³⁴.

Dziedzictwo zakonu krzyżackiego, to nie tylko zamki z czerwonej cegły, ale również ekspansja i rozwój osadnictwa, które trwale przekształciły środowisko

²⁹ Czubieli L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969.

³⁰ Sukertowa E., *Mazury w Prusach Wschodnich*, Dąbrówno 2015, s.40-41.

³¹ „Cały kraj ten, dawniej kwitnący i bogaty, stał się z czasem puszczą dziką”.

³² Również współcześnie na wybrzeżu Obwodu Kaliningradzkiego pozyskiwane są największe ilości tego surowca. Szacowane jest też, że 90% światowych zasobów bursztynu pochodzi z regionu historycznej Sambii.

³³ Achremczyk S., *Historia...*, Olsztyn 1997, s. 32-34.

³⁴ Kulczykowski W., *Studnie zamkowe na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach* [w:] *Komunikaty Warmińsko – Mazurskie*, Kwartalnik I (279), Olsztyn 2013, s. 3-5.

naturalne ze stanu często jeszcze zbliżonego do pierwotnego. Rozwój rolnictwa, niósł za sobą wycinki leśne oraz pierwsze działania melioracyjne w celu osuszania gruntów. Zaczęto silną eksploatację zasobów naturalnych: drewno i gliny, jako materiał budulcowy, bursztyn w celach handlowych, zwierzyna gruba i ryby wykorzystywane do celów żywieniowych wciąż zwiększającego się społeczeństwa zamieszkującego państwo zakonne.

Przykładem ingerencji ze strony krzyżaków w środowisko naturalne są bez wątpienia rzeki Wel i Wkra. Celem było podniesienie poziomu rzeki Drwęcy, która dzięki temu stałaby się bardziej spływna. Aby zrealizować to zamierzenie, w pobliżu miejscowości Cibórz wykopano sztuczny kanał, którym pokierowano wody z rzeki Wel do rzeki Wkry. Nie możemy wykluczyć możliwości, że wody z Welu do Wkry zaczęły się same przelewać. Jeśli tą możliwość przyjmujemy za prawdziwą, to Krzyżacy widząc ten samoistny przepływ po prostu poszerzyli dolinę przepływu na długości 2 km. Bez większego znaczenia jest, który ze scenariuszy przyjmujemy za prawdziwy. Bowiem efekt obu możliwych działań krzyżackich jest taki sam - górny bieg rzeki Wkry został odcięty i połączony z rzeką Wel, a jego wody przy pomocy sztucznego kanału zostały skierowane w stronę miejscowości Lidzbark Welski. Pierwotne koryto tego odcinka rzeki zajęła martwica³⁵.

Archeologiczne rozwiązania budowlane

Warmia i Mazury są terenem, gdzie możemy zaobserwować pozostałości po działalności człowieka jeszcze z okresu plemiennego. Na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego na listę zabytków archeologicznych wpisano do tej pory 286 znalezisk. Wśród tych zabytków dominują grodziska, kurhany, wały podłużne, nawarstwienia kulturowe starych miast wraz z zamkami, cmentarzyska, zamczyska, osady i zespoły osadnicze i kopce³⁶. Zabytki te miały w przeszłości różne funkcje, głównie obronne. Wśród znalezisk, niektóre posiadają unikatowy charakter. Nieznane bowiem są przykłady podobnych rozwiązań budowlanych. Potrzeba jest matką wynalazków. Ludom, które zamieszkiwały te terytoria przyświecała potrzeba poczucia bezpieczeństwa. Ważne było posiadanie schronienia, które w którym można było żyć w jak najlepszych warunkach, a w dodatku z jak najmniejszym narażeniem na atak – zarówno zwierząt jak i ludzi. Potrzeby te spowodowały rozwój technik budowlanych, które mimo swej prostoty świadczą o innowacyjności stosujących je ludzi.

Jednym ze sztandarowych rozwiązań budowlanych stosowanym na Warmii i Mazurach były popularne sztuczne wyspy. Rozwiązania te były stosowane przez

³⁵ Ościłowski J., *Wel i Wkra czyli o pracach hydrotechnicznych na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV wieku* [w:] *Nasze Korzenie*, 2001, nr 1, s. 11-13.

³⁶ *Rejestr zabytków archeologicznych województwa warmińsko-mazurskiego*, dostęp: 21.04.2016, <http://www.wuoz.olsztyn.pl/images/phocagallery/zdjeciajpg2/rejestr_zabytkow_archeologicznych.pdf>.

niektóre ludy zachodniobałtyjskie. Ukształtowanie terenu na Warmii i Mazurach charakteryzujące się ogromną ilością jezior sprzyjało osadnictwu nawodnemu. Sztuczne wyspy stanowiły nie tylko miejsce do założenia osady, ale także posiadały wartość ochronną. Wyspy były zazwyczaj położone w odległości 100 metrów od brzegów z którym łączyły je mosty. W razie niebezpieczeństwa wystarczyło spalić most i w ten sposób uniemożliwić dojsię wrogowi na wyspę. Konstrukcja wysp rozpoczynała się od zatopienia rusztu składającego się z poziomych, drewnianych konstrukcji wypełnionych kamieniami, ziemią i innymi odpadami w miejscu, w którym dno jeziora było płytsze. Dalsze prace następowały najprawdopodobniej w okresie zimowy, kiedy gruby lód umożliwiał przetransportowanie materiałów do budowy. Aby zapobiec przeniesieniu rusztu przez prądy wody usztywniano konstrukcję wbijanymi palami. Ponad wodą wznosiła się górna część rusztu, którą stanowiła platforma na której mieszkali zazwyczaj 3-4 rodziny. Osady nawodne ze względu na konstrukcję, budowę i położenie dzielimy na nawodne i przybrzeżne. Często dla wzmocnienia funkcji obronnej wyspy były otoczone drewnianymi palami. Zachowaną sztuczną wyspę możemy podziwiać na jeziorze Mołtajny w gminie Barciany³⁷. Relikty te pochodzą z wczesnej epoki żelaza³⁸. Wyspę obecnie porastają ponad dwustuletnie drzewa. Do tej pory udało się odkryć 50 przykładów tego typu budownictwa hydrotechnicznego.

Na szczególną uwagę zasługują techniki izolacji budowli z okresu kształtowania się państwa krzyżackiego. Pierwszym przykładem jest unikatowe znalezisko w Nidzicy jakim są średniowieczne domy na garnkach. Stosowanie izolacji poziomej od podłoża zapobiegało wilgoci oraz stanowiło podstawę do budowania domu. Odwrócone do góry dnem naczynia zapobiegały przedostaniu się wody do domu ze strony podłoża. Izolatorem były zarówno ceramiczne garnki jak i powietrze w nich się znajdujące. Przykłady izolacji budowlanej z odwróconych kafli miskowych zostały odkryte w okolicach Elku oraz w południowej Polsce. Budowniczy z Nidzicy w odróżnieniu od przykładów z innych części Polski lub z zagranicy (np. Francji) pominęli aspekt estetyczny izolatora i skupili się na jego funkcjonalności. Ich rozwiązanie okazało się jednocześnie proste i skuteczne. Jest to przykład izolacji na naczyniach, które były wykorzystywane wyłącznie do izolacji. Garnki z Nidzicy nie znajdowały zastosowania kuchennego i śmiało możemy uznać za przykład ceramiki budowlanej.

Kolejnym unikatowym izolatorem odnalezionym przez archeologów jest papier z kory brzoźowej ułożony w poziomie we wnętrzu baszty w Olsztynku. Arkusze o wymiarach 50 cm x 50 cm zostały ułożone na tzw. zakładkę. Tak stworzoną warstwę posypano piaskiem, a następnie wyłożono kamieniami. Podobny

³⁷ Mackiewicz H., *Archeologia technik budowlanych. Wybrane przykłady z Warmii i Mazur* [w:] *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski*, Olsztyn 2015, nr 7, s. 75-78.

³⁸ <http://www.tonz.olsztyn.pl/?id=140>, dostęp: 21.04.2016.

przykład zastosowania arkuszy z kory brzozonej jak dotąd znaleziono tylko w jednej piwnicy w kamienicy w Rydze.

Kolejnym średniowiecznym przykładem radzenia sobie z naturą nie zawsze sprzyjającą zakładania miast został odkryty w Bartoszycach. W trakcie wykopaliisk w okolicach ulicy Kowali znaleziono dwupoziomowy ruszt wykonany z dębu, który przy pomocy pali został zakotwiczony w niestabilnym podłożu. Przerwy między jego poziomami zostały wypełnione mieszaniną gliny, kamieni i drewnianych odpadów budowlanych, która wzmacniała konstrukcję. Zastosowane wzmocnienie umożliwiało wykorzystanie terenu pod dalszą zabudowę. Barczewscy budowniczcy w swoim mieście skonstruowali również klepkową studzienkę, która odprowadzała pod konstrukcję nadmiar wody deszczowej oraz ścieków³⁹.

Oznaczanie granic

Kwestia zapewnienia bezpieczeństwa nie była rozwiązywana tylko poprzez zakładanie sztucznych wysp. Prusowie zakładali grodziska, które spełniały rolę ochronną dla zebranych w nich domostw. Lokując grody brano pod uwagę ukształtowanie terenu. Często zakładano je na wzniesieniach. Wokół zazwyczaj wznoszono wały wykonane z ziemi i drewna. Niekiedy były otoczone ostrokołem czyli zaostrzonymi palami pochylonymi pod kątem 45 stopni bądź fosą⁴⁰. Granice pomiędzy terytoriami podległymi do konkretnych grodów bądź plemion często wyznaczone były przez naturę. Stanowiły je rzeki, wąwozy, rzędy osmolonych drzew na których często zawieszano np. róg jako symbol graniczny. Znajdujące się na rzekach brody i przeprawy stanowiły punkty graniczne. Wytyczenie granic miało na celu nie tylko oznaczenie terytorium, ale zapobieżenie eksploatacji puszczy przez osoby z zewnątrz. Ponieważ rzeki zmieniały czasami swój bieg punkty graniczne umieszczano w ich morenach. Punktami granicznymi były czasem głazy, pojedyncze drzewa (okopcone, odpowiednio oznaczone i pocięte), słupy (pale) oraz usypywane kopce. Niekiedy usypywano wały graniczne⁴¹. Zachowany wał podłużny można oglądać w Kierzlinach (gm. Barczewo), natomiast wały i fosy obronne w Nidzicy. Kopce strażnicze zachowały się min. w Lasecznie Małym (gm. Iława), Orłowie i Rynie (gm. Ryn)⁴².

³⁹ Mackiewicz H., *dz. cyt.*, s. 79-81.

⁴⁰ <http://www.warmiaznanainieznana.pl/czytaj.php?strona=dzieje>, dostęp: 22.04.2016.

⁴¹ Kowalczyk-Heyman E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*, Warszawa 2013, s. 303.

⁴² *Rejestr zabytków archeologicznych województwa warmińsko-mazurskiego*, dostęp: 21.04.2016, <http://www.wuoz.olsztyn.pl/images/phocagallery/zdjeciajpg2/rejestr_zabytkow_archeologicznych.pdf>.

Podsumowanie

Historia Warmii i Mazur pokazuje jak ważną rolę w życiu zamieszkujących ją ludzi stanowiło środowisko naturalne. Puszcza, lasy i jeziora zapewniały jej mieszkańcom nie tylko schronienie, ale także wyżywienie. Mimo niekiedy nie-sprzyjających warunków takich jak podmokłość terenów jej mieszkańcy wykazywali się dużą pomysłowością, którą stosowano w wykorzystywaniu warunków naturalnych i jednocześnie niwelowaniu powodowanych przez nich niedogodności. Budownictwo pradziejowe i średniowieczne na Warmii i Mazurach pełne jest prostych i skutecznych, a jednocześnie zaskakujących rozwiązań technicznych. Jednak w czasach, gdy je stosowano były one ogromnym wyzwaniem dla budowniczych. Domy budowane na ceramicznych garnkach, izolacje z arkuszy z kory brzozonej, sztuczne wyspy, wały, grodziska to tylko niektóre z przykładów poskromienia natury z jej jednoczesnym wykorzystaniem, które stanowią fenomen na skalę światową i są nadal w szczątkowych pozostałościach dostępne dla zwiedzających.

Bogactwo naturalne bez wątpienia przyciągało na te tereny ludność różnych plemion. Pozostałości po obecności różnych ludów na tym terenie sprawiło, że jest on bardzo bogaty w znaleziska archeologiczne. Bez wątpienia jednak christianizacja Prusów oraz okres panowania na tym obszarze zakonu krzyżackiego wpłynął na zwiększenie eksploatacji Warmii i Mazur oraz dużych zmian w środowisku naturalnym. Była to zarówno alokacja miast oraz rozwiązania hydrotechniczne zmieniające wygląd i zastosowanie pewnych terenów.

Przeglądowy charakter pracy oraz ujęcie problemu badawczego od czasów przedhistorycznych do średniowiecza, pozwalają wysunąć wniosek, iż mimo znacznej ingerencji człowieka w środowisko naturalne, elementy antropogeniczne krajobrazu współcześnie odbierane są (często nieświadomie, co związane jest z oddziaływaniem czynników przyrodniczych w ciągu wieków), jako naturalny wytwór przyrody. Oczywistą refleksją jest, że wraz z rozwojem cywilizacji zwiększa się zabór zasobów naturalnych dla potrzeb człowieka, jednak stosunkowo późna ekspansja przez kultury rozwinięte znacząco wpłynęła na opóźnienie degradacji środowiska przyrodniczego przez człowieka.

Bibliografia

Publikacje drukowane, inne:

Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997.

Achremczyk S., *Olsztyn. Dzieje Miasta*, Olsztyn 2003.

Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, państwo, ideologia*, Gdańsk 1986.

Boockmann H., *Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii.*, Warszawa 1998.

- Czubiel L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969.
- Hochleitner J., *Dzieje życia i kult Św. Wojciecha*, Elbląg 1996.
- Hochleitner J., Słodownik L., *Święty Gaj - miejsce męczeństwa Świętego Wojciecha*, Elbląg 1997.
- Kosman M., *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, Wrocław 1976.
- Kossert A., *Prusy Wschodnie. Historia i mit.*, Warszawa 2009.
- Kowalczyk-Heyman E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*, Warszawa 2013.
- Kulczykowski W., *Studnie zamkowe na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach* [w:] *Komunikaty Warmińsko – Mazurskie*, Kwartalnik I (279), Olsztyn 2013.
- Labuda G., *Święty Wojciech: biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2004.
- Mackiewicz H., *Archeologia technik budowlanych. Wybrane przykłady z Warmii i Mazur* [w:] *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski*, Olsztyn 2015, nr 7.
- Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów*, Wrocław 2000.
- Ościłowski J., *Wel i Wkra czyli o pracach hydrotechnicznych na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV wieku* [w:] *Nasze Korzenie*, 2011, nr 1.
- Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, tłum. Wyszomirski S., Toruń 2004.
- Radziwiński A., *Kościół i duchowieństwo w średniowieczu. Polska i państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, Toruń 2012.
- Sukertowa E., *Mazury w Prusach Wschodnich*, Dąbrówno 2015.
- Wrzesiński Sz., *Polscy krzyżowcy: tajemnice średniowiecznych krucjat.*, Warszawa 2007.
- Dziedzictwo kulturowe Warmii - Mazur - Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. Wysocki J., Olsztyn 2006.
- Zielony przewodnik - Polska*, red. Krawczyk A., Kraków 2010.

Źródła internetowe:

- Rejestr zabytków archeologicznych województwa warmińsko-mazurskiego*, dostęp: 21.04.2016 r.
<http://www.wuoz.olsztyn.pl/images/phocagallery/zdjeciajpg2/rejestr_zabytkow_archeologicznych.pdf>.
- <http://www.tonz.olsztyn.pl/?id=140>, dostęp: 21.04.2016.
- <http://www.warmiaznanainieznana.pl/czytaj.php?strona=dzieje>, dostęp: 21.04.2016.

ZNACZENIE WARUNKÓW NATURALNYCH W LOKACJI MIAST ŚREDNIOWIECZNYCH NA WARMII I MAZURACH

THE SIGNIFICANCE OF NATURAL CONDITIONS IN THE LOCATION OF MEDIEVAL TOWNS IN WARMIA AND MAZURY

Izabela Rekuć

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauk o Środowisku

Summary

Nowadays, the network of settlements in Warmia and Masuria constitutes the legacy of Prussian times. The founding place of every town, and especially of an urban centre, was carefully selected on the basis of military and economic criteria. The remnants of old urban arrangements, which were thoroughly surrounded by city walls, make it apparent that these cities can almost be regarded as strongholds. The aspect of defence in the context of a given location was determined in the first place by the topography of its natural surroundings. The characteristics of land parcels in cities are repetitive, and the same applies to the foundation of new cities on hills and the of meanders and forks of rivers. In this text, the general characteristics of town foundations as well as the beginnings of the colonisation of Prussian territories by the Teutonic Order have been presented. The author also provides information pertaining to the importance of natural territorial characteristics with regard to exemplary urban centres.

Keywords: medieval city, natural environment, urban landscape

Wstęp

Warmia i Mazury są regionem o bogatych walorach krajobrazowych. Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego znajduje się aż 8 parków krajobrazowych i 67 obszarów chronionego krajobrazu, które stanowi łącznie 44% powierzchni całego regionu¹. Definicja krajobrazu jest bardzo szeroka, a wewnątrz niej można wyodrębnić wiele jego typów kształtowanych przez odmienne czynniki. Podstawowy typ, stanowiący punkt wyjścia dla dalszych przeobrażeń to krajobraz pierwotny, będący obrazem działania czynników przyrodniczych bez ingerencji pracy ludzkiej. Jest to przestrzeń niecodzienna i ściśle chroniona przed działalnością człowieka. W drodze postępu cywilizacyjnego i oddziaływania czynników pozaprzyrodniczych na środowisko naturalne, wykształcił się krajobraz kulturowy,

¹ http://bip.uw.olsztyn.pl/pl/bip/urząd_województwa/wydzialy_i_delegatury/wydzialy/wydzial_srodowiska_i_rolnictwa/wykazy_i_rejestry_dostepne_w_wydziale, dostęp: 02.01.2016.

który w rozumieniu potocznym często określany jest mianem krajobrazu ogólnie. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, traktująca krajobraz kulturowy jako element dziedzictwa kulturowego definiuje go jako „*postrzeganą przez ludzi przestrzeń, zawierającą elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowaną w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka*”². Opierając się na powyższej definicji krajobraz kulturowy, to wszystko to co możemy zaobserwować, czyli rzeźba terenu, przyroda ożywiona oraz efekty pracy ludzkiej.

W zależności od funkcji, jaką dana przestrzeń pełni, w krajobrazie kulturowym możemy wyodrębnić wiele jego typów. Efekt działalności rolniczej, tworzy więc krajobraz rolniczy, przestrzeń, w której silnie rozwija się przemysł obrazuje krajobraz przemysłowy, a przestrzeń zurbanizowana będzie krajobrazem miejskim. Autor w poniższym artykule przedstawi historię kształtowania się przestrzeni miejskiej, będącej wyrazem krajobrazu kulturowego Warmii i Mazur. Wskazane zostanie również znaczenie warunków naturalnych, zwłaszcza sieci wodnej i rzeźby terenu w lokacji miast średniowiecznych i wykorzystanie jej w planowaniu przestrzennym osad.

Geneza i definicja miasta

Aby rozpocząć rozważania na temat kształtowania się przestrzeni miejskiej oraz wykorzystania i znaczenia warunków naturalnych w lokacji miast należy zacząć od zdefiniowania pojęcia miasta. W ujęciu geograficznym miastem nazywana jest „*jednostka osadnicza o dużym skupieniu domów, osiedle przekraczające 1000 mieszkańców, przy czym rolnictwem zajmuje się nie więcej niż 25% mieszkańców. Statut prawny to kryterium wyróżniające wśród osiedli – prawa miejskie*”³. Nie jest to definicja w pełni przedstawiająca pojęcie miasta, gdyż opiera się na ścisłym kryterium demograficznym, statusie prawnym i funkcji gospodarczej, jakie musi ono spełniać. Spojrzenie Dziewońskiego, który miastem nazywa „*historycznie ukształtowany typ osiedla, wyznaczony istnieniem konkretnej społeczności cząstkowej, skoncentrowanej na pewnym obszarze, o odrębnej organizacji uznanej i określonej prawnie oraz wytwarzającej w ramach swej działalności zespół trwałych urządzeń materialnych o specyficznej fizjonomii, którą można uznać za odrębny typ krajobrazu*”⁴, pełniej obrazuje funkcje społeczne, jakie spełnia miasto. Inne ujęcie miasta definiuje je jako „*swoisty wytwór cywilizacji, stanowiący określoną formę skupienia ludności, uwarunkowaną historycznym procesem pogłębiania się*

² Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568).

³ Miasto[w] Pietkiewicz S., Żmuda S., *Słownik pojęć geograficznych*, Warszawa 1972, s. 287.

⁴ Dziewoński K., *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast [w:] Prace Geograficzne IG PAN*, nr 63, Warszawa 1967, s. 32.

społecznego podziału pracy”⁵. Jeszcze inaczej określa Chabot, który miastami nazywa osady „których ludność uważa się za mieszkańców miast i posiada uczucie odrębności w stosunku do otaczających je innych osiedli”⁶.

Różne spojrzenia na miasto podkreślają złożoność funkcji, jakie ono pełni i cech wyróżniających je spośród innych osad. Oczywiście współczesne rozumienie miasta jest o wiele szersze niż miało to miejsce w średniowieczu, kiedy to powstawały pierwsze miejscowości na Warmii i Mazurach, jednak większość funkcji, jakie spełniają miasta obecnie, można odnieść do czasów minionych.

Geneza miasta współczesnego sięga średniowiecza. Wcześniejsze osady, jakie potocznie nazywamy miastami pełniły raczej funkcje państw-miast, czyli odrębnych, względnie samodzielnych jednostek osadniczych, posiadających własny system państwowości i tworzący zwartą zabudowę. Pierwsze miasta średniowieczne, w których możemy doszukiwać się namiastek współczesności powstawały we Włoszech w XI wieku. Nie były to w pełni wykształcone ośrodki miejskie i ciągle możemy znajdować w nich cechy łączące je ze starożytnymi państwami-miastami, jednak za sprawą zmian prawnych, które wyodrębniło prawo miejskie osady zyskały większą swobodę działania. Prawo to zdejmowało część kompetencji z zakresu prawodawstwa, sądownictwa i administracji z władcy (cesarza, biskupa, hrabiego, księcia) na mieszkającą na wydzielonym terytorium miejskim ludność, tworzącą komunę. Zrzeczenie się władcy części swoich praw na rzecz ludności odbywało się poprzez nadanie społeczności przywileju, który był aktem prawnym, nazwany w późniejszym czasie przywilejem (aktem) lokacyjnym. Takie zmiany w funkcjonowaniu miast dały większą swobodę ludności w działalności doprowadzając do szybkiego rozwoju ośrodków miejskich. Rozwijał się handel, rosło znaczenie gospodarcze miasta, jednocześnie rozwijając się militarnie. Wraz ze wzrostem znaczenia miast zyskiwało również samo państwo w którym kwitł handel, doskonaliło się rzemiosło, rozpowszechniał się pieniądź. Poza Włochami, nowo powstające osady nie miały już takiej niezależności, jednak zachowany został pewien stopień samorządności ludności miejskiej, a przywileje i obowiązki (w tym czynszowe) były jasno sprecyzowane⁷.

W miarę rozwoju miast średniowiecznych i ich rosnącej roli gospodarczej i politycznej zbiorów przywilejów, praw i obowiązków zebrano w prawo lokacyjne, stanowiące akt założycielski miasta, jednocześnie określając stopień swobody obywatelskie i zakres władzy, stosunki własnościowe ziemi i jej dziedziczenie, jak również rozwiązania przestrzenne dla budownictwa. Praw lokacyjnych w późnym średniowieczu było wiele, a ich nazwa, jak i przepisy lokacyjne opracowane były

⁵ Ginsbert-Gebert A., *Polityka komunalna*, Warszawa 1984; Broł R. i in., *Metody typologii miast*, Wrocław 1990, s. 8.

⁶ Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972, s. 109.

⁷ Słoń M., *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 7-15.

na podstawie wzoru lokacji innego miasta. Jako przykład służyć może prawo magdeburskie, wzorowane na niemieckim mieście Magdeburg, które powszechnie stosowane było w średniowiecznej Polsce⁸. Większość miejscowości Warmii i Mazur lokowanych była na prawie chełmińskim, opierającym się na wzorze lokacyjnym miasta Chełmna. Tylko trzy miasta nad Zalewem Wiślanym: Elbląg, Frombork i Braniewo, zakładane były na prawie lubeckim.

Dla rozwoju miast równie istotne co prawo jest jego rozmieszczenie przestrzenne. Współczesną syntezę Regulskiego odnoszącą się do celów planowania, która mówi, że „*zadaniem planowania przestrzennego jest właściwe rozmieszczenie funkcji na obszarze miasta, przez określenie zadań, na jakie dany teren może być przeznaczony oraz sposobu, w jaki może być zagospodarowany. Powstaje w ten sposób struktura przestrzenna miasta, której cechy powinny umożliwiać realizację (określonych) celów*”⁹ jak najbardziej można odnieść do czasów średniowiecznych, ze względu, że powstające w tamtym czasie miasta również posiadały określone cechy mające za zadanie spełnić cele i zadanie, jakim miasto służyło. Istotne również było miejsce lokacji, zarówno pod względem komunikacyjnym (rozumianym nieco inaczej niż współcześnie, a odnoszącym się do przebiegu szlaków handlowych i dostępności terenu), jak i występujących tam warunków naturalnych.

W miastach średniowiecznych zauważalna jest pewna schematyczność układów miejskich, zależnych od stosowanego prawa lokacyjnego. Jako element stały można wymienić centralnie położony rynek (Kraków, Wrocław) bądź poszerzoną ulicę główną (Gdańsk, Elbląg) pełniącą funkcję rynku, od których odbiegają ulice. Innymi elementami architektonicznymi jest kościół pełniący również funkcje obronną, bramy wjazdowe, budynek administracyjny ratusza. Całość układu miejskiego od strony zewnętrznej otoczona jest murem miejskim, często z systemem baszt i barbakanu¹⁰.

Warunki naturalne Warmii i Mazur

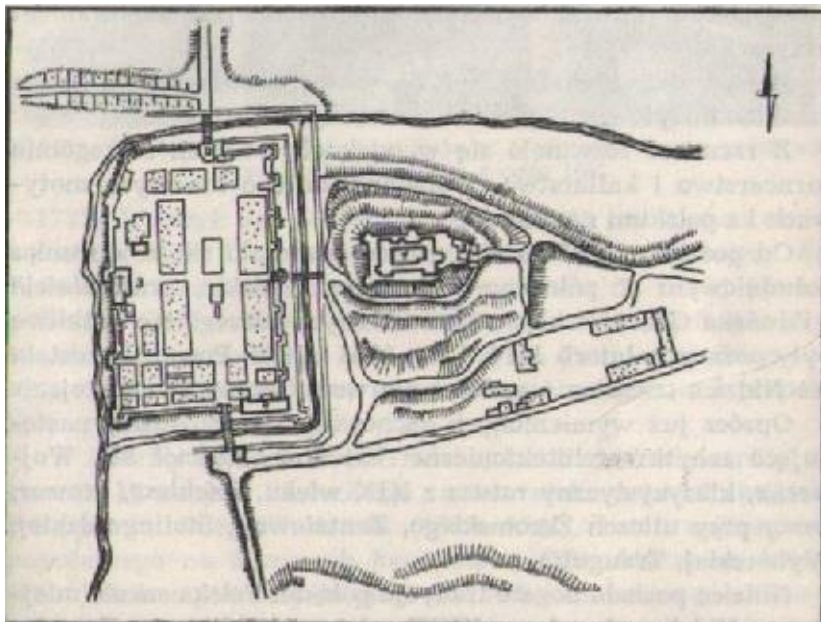
Warmia i Mazury, to bardzo zróżnicowany pod względem rzeźby terenu region, który zawdzięczamy ostatniemu zlodowaceniowi bałtyckiemu. Działalność lądolodu widoczna jest nie tylko w formach glacyjfluwialnych, w postaci wzgórz morenowych, równin sandrowych, czy wałów ozowych, ale również w obecności licznych jezior, stanowiących wody wytopiskowe skumulowane w rynnach i morenach dennych. Nie widzialną na pierwszy rzut oka materią zależną od działań glacialnych lądolodu są również gleby: żwiry i piaski sandrowe oraz gliny moreno-

⁸ Tamże, s. 7-15.

⁹ Regulski J., *Planowanie miast*, Warszawa 1986, s. 210–211.

¹⁰ Biskup M., Czaja R., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, Warszawa 2008, s. 193-194.

we¹¹. Wszystkie te czynniki nie wpływały na lokację i późniejszy wygląd miast regionu.

Rys. 1. Schemat średniowiecznych założeń miejskich miasta Nidzica.
Źródło: Czubieli L., Domagała T., 1969.

Ekspansja Krzyżacka

Większość miast w dawnych Prusach założonych zostało w XIII i XIV wieku przez Zakon Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwanych potocznie Zakonem Krzyżackim. Krzyżowcy nie bez powodu zostali zaproszeni przez Konrada Mazowieckiego na ziemię chełmińską. Ich zadaniem była chrystianizacja plemion pruskich. Pierwsze próby szerzenia wiary wśród pogańskich plemion podjął polski męczennik, biskup praski, Św. Wojciech już w 997 roku, jednak zginął od ciosów włócznią zadanych przez ludność autochtoniczną nieopodal dzisiejszej miejscowości Święty Gaj. Podobną śmierć męczeńską poniósł Bruno z Kwerfurtu. Nieudane próby zbrojne i misyjne toczące się przez ponad 200 lat oraz coraz większe zagrożenie ze strony pruskiej doprowadziło do zaproszenia w 1225 roku Zakonu Krzyżackiego na ziemię chełmińską. Rycerze zakonni w zamian za podbój i chrystianizację Prus otrzymać mieli prawo własno-

¹¹ Kondracki J., *Polska północno-wschodnia*, Warszawa 1972, s. 18-56.

ściowe do ziemi zdobytej ostatecznie potwierdzone Złotą Bullą z Rimini w 1226 roku¹².

Początki osadnictwa na ziemiach warmińskich i mazurskich odbicie mają w grodach pruskich, przy których zakonnicy zakładali drewniane warownie. Pierwszą osadą krzyżacką założoną na terenie Prus był Toruń. Początkowa próba lokacji wtedy jeszcze warowni obronnej miała miejsce w 1231 roku przy pomocy księcia Konrada Mazowieckiego na prawym brzegu rzeki Wisły w miejscu dzisiejszej wsi Stary Toruń, gdzie zaczęło rozwijać się miasto. Niestety ze względu na zagrożenie wylewaniem rzeki, w 1236 roku osadę przeniesiono 10 kilometrów na wschód, na terasę dotychczas niezasiedloną¹³. Podobny problem lokacyjny miało Chełmno, lokowane w 1232 roku na wzgórzu, przeniesione w 1239 roku bliżej rzeki, by w 1251 dokonać ponownej translokacji na wzniesienie, ze względu na zagrożenie zalewowe. Lokacja przy rzekach miała bardzo duże znaczenie gospodarcze i polityczne. Rzeki były źródłem wody, pożywienia i siły napędowej. Prócz tego stanowiły naturalną drogę komunikacyjną dla żeglugi, która była bardzo istotna w handlu¹⁴.

Dalszy rozwój sieci miejskiej w całych Prusach podyktowany był podbojem ziem. Ekspansja krzyżacka polegała na zakładaniu warowni na podbitych terenach, które stanowiły punkt wyjścia do podboju kolejnych ziem. Kolejnymi miastami zakładanymi na terenach zdobytych były miasta wzdłuż Wisły i jej odnóg (Gniew, Kwidzyn, Malbork) oraz miasta nad Zalewem Wiślany (Elbląg, Braniewo, Frombork, Bałda, Brandenburg, Królewiec)¹⁵. Były to gminy o bardzo dużym znaczeniu gospodarczym przez wzgląd na lokacje na bursztynowym szlaku handlowym. Dla umiejscowienia warowni istotna była reguła zakonna mówiąca, że zakonnikom nie można było przebywać poza murami zakonnymi po zmroku, dlatego ich rozmieszczenie stanowi dość gęstą sieć, a odległość pomiędzy poszczególnymi nie wynosi więcej niż 35-40 kilometrów, czyli jeden dzień marszu¹⁶.

Nie przy każdej wzniesionej warowni, która w późniejszym okresie przekształcała się w zamek zakładano miasto. Zamki, zwłaszcza graniczne budowano za wzgórzach i wzniesieniach, będących dobrym punktem obserwacyjnym, co nie zawsze było dobrą lokalizacją dla osady przyzamkowej. Innym czynnikiem naturalnym mającym dużą rolę dla umiejscowienia twierdzy były wody płynące i stojące, które pełniły naturalną funkcję obronną zamku. Już średniowieczny opis lo-

¹² Achremczyk S. *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997, s. 7-28.

¹³ Biskup M., Czaja R., s. 177 – 180.

¹⁴ Józwiak S., *Translokacje Chełmna a powstanie komturstw staro- i nowochelmińskiego*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996, s. 83-94.

¹⁵ Słoń M., *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 254.

¹⁶ Jędrusiak T., Von Rohrscheidt M., *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa 2011, s. 148-150.

kacji pierwszej warowni w Toruniu mówiący, że „*budowla ta została wniesiona na pewnym dębie, na którym dla obrony postawiono obwarowania i mury; ze wszystkich stron*”¹⁷ podkreśla znaczenie obronne warunków naturalnych dla lokalizacji obiektów warownych.

W okresie średniowiecza głównym kryterium wyboru miejsca lokacji miasta były przede wszystkim względy militarne uwarunkowane czynnikami topograficznymi. Nowe miejscowości zakładane były na wzniesieniach, będących dobrym punktem obserwacyjnym. Naturalne zabezpieczenia fortyfikacyjne, jak zakola i rozwidlenia rzek, półwyspy jeziorne, bagna i trzęsawiska często zastępowały fosy ochronne¹⁸. Drugim czynnikiem decydującym o miejscu założenia osady były szlaki komunikacyjne i handlowe, które zazwyczaj przebiegały przez centrum miasta, ograniczone bramami miejskimi¹⁹. Również rozmieszczenie ulic i parceli nie było przypadkowe. Parcele planowane były według systemu szachownicowego, a główne ulice przebiegały wyznaczając strony świata²⁰.

Miasto, które kojarzy nam się ze zwartą zabudową otoczoną murami miejskimi, nie ograniczało się jednak tylko do fortyfikacji miejskich. Poza obwarowaniem znajdowały się pola uprawne i liczne zakłady rzemieślnicze. Akty lokacyjne dokładnie określały granice miast oraz terenów podmiejskich, które w dzisiejszej terminologii możemy utożsamiać z przedmieściami i dzielnicami przemysłowymi. Dlatego środowisko czynniki przyrodnicze, jak żyzność gleb, czy surowców do rzemiosła znacząco wpływała na rozwój gospodarczy miejscowości.

Przykłady lokacji miast

Pierwotnie Olsztyn miał być lokowany w zupełnie innym miejscu. Początkowo pod założenie miasta i budowę zamku upatrywano terenu położonego nieopodal strażnicy w Bartążku między rzeką Łyną, a jeziorem Linowskim w miejscu dzisiejszej wsi Stary Olsztyn, jednak ze względu na mało obronne położenie ostatecznie zrezygnowano z działań. Położeniem bardziej dogodnym okazało się zakole Łyny, gdzie rzeka najpierw skręca na zachód, a następnie ku północy tworząc rodzaj półwyspu. Ponadto okolica była bagnista i otoczona jeziorami (Długie, Ukiel, Kortowskie), co było dodatkowym elementem obronnym. Zakładane miasto miało być ważnym ośrodkiem administracyjnym, a pierwsze wzmianki o „Nowym Mieście” pochodzą już z dokumentów lokacyjnych dla wsi Kieźliny z 1348 roku. Budowę zamku również rozpoczęto przed nadaniem praw miejskich w 1353 roku. Zakole rzeki Łyny pełniło nie tylko funkcje obronną. Była źródłem wody pitnej

¹⁷ Biskup M., Czaja R., *dz. cyt.*, s. 64-66.

¹⁸ Kielbik J., *Miasta warmińskie w latach 1466-1772. Samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007, s. 33-65.

¹⁹ Czubieli L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969, s. 36.

²⁰ Rzempełuch A., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 8-15.

i wypełniającej fosę wokół zamku, jej nurt napędzał młyn zamkowy, a jeszcze na początku XIX wieku pełniła funkcje spławne²¹.

Frombork, jako jedno z trzech miast w województwie zostało założone na prawie lubeckim. Mimo lokowania katedry, a później miasta nad wodami Zalewu Wiślanego miasto nie miało pełnić funkcji portowych. Również w tym przypadku ukształtowanie terenu miało ważny aspekt militarny: trzy sąsiadujące ze sobą wzgórza, poprzecinane wąwozami, z gwałtownym obniżeniem terenu ku północy były bardzo obronne. Różnica wysokości między tarasem wzgórza katedralnego, a osadą miejską wynosiła aż 20 metrów. Warowny charakter lokalizacji był również zdecydowanie ważniejszy, niż chociażby dostęp do wody pitnej. Był to teren bardzo zawilgocony o płytkich wodach podskórnych, często zalewających piwnice. Woda pitna została doprowadzona do osady za pomocą prawie 5 kilometrowego kanału z rzeki Bałdy, co na tamte czasy było rozwiązaniem wysoce nowatorskim²².

Nidzica podobnie jak Frombork została usytuowana u stóp wzgórza obronnego, na którym wzniesiono zamek. Naturalnym warunkiem obronnym wzgórza, górującego nad osadą przyzamkową, sprzyjał bagnisty teren aż z trzech stron wzgórza. Miasto etymologicznie związane jest z pruska nazwą rzeki Nydda (obecnie Nida). Ciek tworzył fosę miejską (od północy i zachodu) oraz zasiliał sztucznie przekopany kanał²³.

Położenie obronne miał również Pasłęk, lokowany na wzgórzu oddzielnym dolinami²⁴. Akt lokacyjny miasta jasno określa również jego granice zbieżne z naturalnymi ciekami, rzekami Wayska, Syrwis, Pasłęka, Wąska okalające wzgórza²⁵.

Lidzbark Warmiński, założony w widłach rzeki Łyny i Symsarny powstał w miejscu dawnej osady pruskiej. Nie było to zjawisko rzadkie, ponieważ prawie połowa miast średniowiecznych powstawała w miejscu dawnych grodów i osad staropruskich²⁶. Miejsce lokacji miejscowości było w przypadku Lidzbarka Warmińskiego podyktowane przede wszystkim względami gospodarczymi. Już przed powstaniem miasta, w miejscu tym przecinały się dwa trakty komunikacyjne: z południa na północ i ze wschodu na zachód. Miasto założone w zakolu rzeki Łyny oraz później powstały zamek biskupi w widłach Łyny i Symsarny prawie w całości oplatały naturalne ciekami, a sztuczne przekopy fos stanowiły niewielki fragment. Układ przestrzenny miasta znacznie odbiegał od średniowiecznego standardu. Rynek z ratuszem nie znajdował się w centralnej części miasta, a był prze-

²¹ Achremczyk S., *Olsztyn. Dzieje miasta.*, Wrocław 2003, s. 18-31.

²² Sikorski J., Piaskowski T., *Frombork*, Olsztyn 1972, s. 14-16.

²³ Czubieli L., *Nidzica*, Olsztyn 1965, s. 3-6.

²⁴ Rodziewicz W., Włodarski J., *Pasłęk. Wędrówki po przeszłości*, Pasłęk 1993, s. 23-30.

²⁵ *Akt Lokacyjny miasta Holland (Pasłęk) z dnia 29 IX 1297 r.* [w:] Rodziewicz W., Włodarski J., *dz. cyt.*, s. 90-92.

²⁶ Czubieli L., Dmagała T., *dz. cyt.*, s. 36.

sunięty na wschód, zaś trakty komunikacyjne omijały centrum miasta. Było to podyktowane warunkami topograficznymi terenu, ponieważ miasto znajdowało się na lekkim wzniesieniu.

Podsumowanie

Miasta średniowieczne prócz funkcji gospodarczej miały bardzo duże znaczenie militarne, a miejsce ich lokacji uzależnione było przede wszystkim od warunków obronnych terenu. Przedstawione przykłady osad średniowiecznych obrazują ogólny schemat umiejscowienia miast w przestrzeni geograficznej. Współcześnie często nie zauważa się powiązania: miasto – zamek – topografia, co w średniowieczu było kluczowe dla rozwoju gospodarczego miejscowości, gdyż miasto mało obronne narażone było na ataki wojenne. Zasadniczo w przestrzeni miast średniowiecznych można wyodrębnić trzy elementy fortyfikacyjne: zamek, system murów obronnych i naturalne warunki środowiska przyrodniczego, które z jednej strony utrudniały dostęp do osady (rzeki i jeziora), a z drugiej stanowiły dobry punkt obserwacyjny (wzgórza). Czynniki środowiskowe zaspokajały też potrzeby ludności. Nurt rzeki napędzał koła młyńskie, wykorzystywano go do spławiania drewna. Dlatego w dawnych Prusach najczęściej spotyka się miasta umiejscowione przy rzekach – w ich widłach lub zakolach, rzadziej w przesmykach między jeziorami, czy u stóp wzgórza²⁷.

Bibliografia

Publikacje drukowane, inne:

- Achremczyk S. *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997.
- Achremczyk S., *Olsztyn. Dzieje miasta.*, Wrocław 2003.
- Biskup M., Czaja R., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, Warszawa 2008.
- Brol R., Maj M., Strahl D., *Metody typologii miast*, Wrocław 1990.
- Czubiel L., *Nidzica*, Olsztyn 1965.
- Czubiel L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969.
- Dziewoński K., *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast [w:] Prace Geograficzne IG PAN*, nr 63, Warszawa 1967.
- Ginsbert-Gebert A., *Polityka komunalna*, Warszawa 1984.
- Jędrzyak T., Von Rohrscheidt M., *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa 2011.
- Jóźwiak S., *Translokacje Chełmna a powstanie komturstw staro- i nowochełmińskiego [w:] Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996.

²⁷ Tamże, s. 36.

Kielbik J., *Miasta warmińskie w latach 1466-1772. Samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007.

Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972.

Kondracki J., *Polska północno-wschodnia*, Warszawa 1972.

Regulski J., *Planowanie miast*, Warszawa 1986.

Rodziewicz W., Włodarski J., *Pasłęk. Wędrówki po przeszłości*, Pasłęk 1993.

Rzempołuch A., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989.

Sikorski J., Piaskowski T., *Frombork*, Olsztyn 1972.

Skurzyński P., *Warmia i polskie Dolne Prusy. Przewodnik turystyczny*, Gdynia 2012.

Słoń M., *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010.

Słownik pojęć geograficznych, Warszawa 1972.

Akty prawne:

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, (Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568).

Źródła internetowe:

http://bip.uw.olsztyn.pl/pl/bip/urząd_województwa/wydziały_i_delegatury/wydziały/wydział_srodowiska_i_rolnictwa/wykazy_i_rejestry_dostępne_w_wydziale,
dostęp: 02.01.2016.

SZLAKI I OBIEKTY TURYSTYCZNE ZWIĄZANE Z DZIEDZICTWEM KULTUROWYM WARMII I MAZUR

ROUTES AND TOURIST FACILITIES RELATED TO WARMIA AND MAZURY CULTURAL HERITAGE

dr inż. Iwona M. Batyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Nauki o Żywności

Katedra Towaroznawstwa i Badań Żywności

Summary

Cultural heritage, architectural monuments, museums, open-air museums and historical places are the main purpose of tourists visiting a particular area. Participation in various religious ceremonies, as well as celebrations of regional and folk festivals are one of the forms of cultural tourism. Sights and monuments related to ethnic and religious minorities, such as old cemeteries, churches, orthodox churches are often attractive for tourists.

Earlier interest in cultural tourism concerned mainly residents of Western Europe, Japan and the USA, whereas nowadays more and more inhabitants of Central and Eastern Europe are interested in this type of tourism.

The aim of the study is to present the cultural heritage of the region of Warmia and Mazury based on selected routes and tourist facilities.

Keywords: cultural heritage, routes and tourist facilities, Warmia and Mazury

Wstęp

Warmia i Mazury to region pełen uroku, osobliwości i czaru – lasy oraz liczne rzeki, jeziora i kanały, które łączą się tworząc ogromną sieć wodną. Wyjątkowa flora i fauna nie są jedynym walorem przyciągającym turystów. O burzliwych i długich dziejach tych ziem świadczy charakter i liczba pomników kulturowych poczynając od kurhanów sprzed 2500 lat, tajemniczych ołtarzy ofiarnych i bab kamiennych z czasów pogańskich, poprzez zabytki okresu średniowiecza, renesansu, baroku i osiągnięcia cudów techniki XIX wieku. Dbalność o zachowanie budowli zabytkowych, ich renowacja oraz wprowadzanie nowych funkcji w obiektach związanych z dziedzictwem kulturowym, przyczynia się do urozmaicenia oferty turystycznej regionu Warmii i Mazur.

Celem opracowania jest prezentacja dziedzictwa kulturowego regionu Warmii i Mazur na przykładzie wybranych szlaków i obiektów turystycznych.

Dziedzictwo kulturowe jako element atrakcyjności turystycznej regionu

Dziedzictwo kulturowe określane jest jako ogół dorobku społeczeństw (narodów i środowisk) w zakresie nauki, sztuki, architektury, oświaty, techniki, wytworzonego w trakcie jego historycznego rozwoju i przekazywanego z pokolenia na pokolenie. Stanowi ono dorobek duchowy i materialny kolejnych pokoleń, jest częścią historii każdego społeczeństwa. Dziedzictwo kulturowe to przestrzeń wiejska i miejska, zabytki architektury i budownictwa, obiekty archeologiczne, dzieła sztuki w muzeum oraz swoim środowisku naturalnym, dawne książki oraz źródła rękopiśmienne. Najczęściej utożsamiane jest ze sztuką i architekturą, jednak powinno się pamiętać, że składają się na to różne formy działalności ludzkiej w fizycznym środowisku. Dziedzictwem są również ludzie wraz z ich wyznaniem, podziałami etnicznymi, strukturą społeczną oraz lokalną tradycją - często ustną. Są to informacje o życiu człowieka wraz z historycznym rozwojem jego umiejętności technicznych i artystycznych¹.

Obiekty dziedzictwa kulturowego, zabytki architektury, muzea, skanseny, miejsca historyczne i związane z nimi postacie oraz wydarzenia są głównym celem podróży turystycznych. Uczestnictwo w różnych uroczystościach religijnych, świętach regionalnych, a także festiwalach folklorystycznych, stanowi jedną z form turystyki kulturowej. Atrakcją dla turystów są miejsca i zabytki związane z mniejszością etniczną i religijną np. stare cmentarze, kościoły czy cerkwie.

Rozwój turystyki kulturowej dotyczył do niedawna mieszkańców głównie zasobnych krajów Zachodniej Europy, Japonii i USA. Jednak dzięki ustrojowej transformacji w Europie Wschodniej i Środkowej do tego nurtu również dołączają mieszkańcy państw postkomunistycznych. Widocznym przejawem zjawiska jest rozwój i powodzenie organizowanych przez biura turystyczne tzw. objazdowych wycieczek skoncentrowanych na turystyce kulturowej.

Od drugiej połowy XX wieku rośnie zainteresowanie turystyką kulturową, jako jedną z form aktywności turystycznej, a co za tym idzie postępujący rozwój usług w tym zakresie. W Polsce procesy te wprawdzie rozwinęły się słabiej niż w krajach Europy Zachodniej, jednak trendy rozwojowe są coraz bardziej zauważalne. Przewiduje się również rosnące zainteresowanie przyjazdami turystów kulturowych do Polski zza granicy².

Turystyka kulturowa pozwala na poznanie w praktyce obyczajów, religii, tradycji oraz dziedzictwa kulturowego społeczeństwa danego regionu. Motywacją do podróży turystycznych coraz częściej jest kultura i związane z nią atrakcje kulturowe. Poznanie ciekawych nowych miejsc, społeczności, zainteresowanie sztuką, architekturą, krajobrazem regionu. Jak również pobudki sentymentalno-etniczne.

¹ Jędrzyak T., *Turystyka Kulturowa*, Warszawa 2008, s. 9-15.

² Tamże, s. 36-47.

Kulturowy potencjał polskich ziem jest ogromny, lecz nadal słabo wykorzystywany w promocji i praktyce turystycznej. Polska jest krajem uznawanym za jeden z najbardziej atrakcyjnych państw w Europie. Dziedzictwo kulturowe i przyroda są bogactwem kraju oraz dobrem publicznym, który powinno się nie tylko pielęgnować i chronić, ale również wykorzystywać dla rozwoju turystyki. Z tym właśnie bogatym potencjałem jest szansa na zajęcie dobrej pozycji na turystycznym rynku europejskim przez wykorzystanie położenia w środku kontynentu, bogatego dziedzictwa kulturowego, dobrze zachowanego naturalnego środowiska oraz członkostwa w Unii Europejskiej. Zasoby kulturowe polskich ziem stanowią mogą podstawę rozwoju różnych aktywności turystycznych oraz związanych z tym produktów rynkowych. Daje to szerokie możliwości kreowania ofert komercyjnych oraz nadania im cech lokalnej tożsamości. Niestety są one nie zawsze w należyłym stopniu wykorzystane podczas budowy produktu turystycznego. Przykładem mogą być polskie jeziora połączone szlakami wodnymi, zabytki, obiekty z listy UNESCO, a także szlaki wielkich Polaków: Fryderyka Chopina, Marii Skłodowskiej-Curie, Mikołaja Kopernika i wielu innych³.

Wybrane szlaki i obiekty turystyczne związane z dziedzictwem kulturowym regionu Warmii i Mazur

Szlak Kopernikowski

Szlak Kopernikowski jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych i najliczniej uczęszczanych szlaków turystycznych. Długość odcinka pieszego Szlaku Kopernikowskiego przebiegającego przez woj. warmińsko - mazurskie wynosi 237 km. Szlak obejmuje miejsca w których polski astronom żył i tworzył oraz miejsca, w których znajdują się pamiątki związane z jego twórczością. Szlak Kopernikowski rozpoczyna się w Olsztynie, gdzie astronom w latach 1516-1521 był administratorem dóbr Kapituły Warmińskiej. Przed olsztyńskim zamkiem znajduje się pomnik Mikołaja Kopernika, a w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur jest wiele cennych pamiątek związanych z astronomem. Z Olsztyna Szlak prowadzi przez Dobrze Miasto, Lidzbark Warmiński, Pieniężno, Braniewo do Fromborka. W Lidzbarku Warmińskim, twórca teorii heliocentryzmu mieszkał 8 lat, natomiast Ornetę odwiedził w 1538 r. W Pieniężnie Kopernik był administratorem w latach 1518-1519, natomiast w Braniewie uczestniczył w poselstwie do Krzyżaków odnośnie odzyskania Braniewa. Kierując się szlakiem na zachód docieramy do Fromborka - miejsca pobytu Mikołaja Kopernika w latach 1510-1543 oraz miejsca jego śmierci i pochówku. W 2005 r., po 392 latach od śmierci wybitnego astronoma, we Fromborku odnaleziono szczątki astronoma. Następnie Szlak biegnie do Elbląga, najstarszego miasta woj. warmińsko-mazurskiego, skąd kieruje się do Kępek, w któ-

³ Cymańska-Garbowska B., Steblik-Włazłak B., *Podstawy Turystyki*, Warszawa 2011, s. 47.

rych rozpoczyna się 118 kilometrowy pomorski odcinek Szlaku Kopernikowskiego. Na terenie woj. pomorskiego przebiega on m.in. przez Malbork. Trasa Szlaku Kopernikowskiego kończy się w Toruniu – miejscu urodzin astronoma.

Na Szlaku Kopernikowskim, obok miejsc upamiętniających życie i działalność wielkiego astronoma, znajduje się wiele innych zabytków związanych z kulturą czy historią regionu, m.in.: wspaniałe kościoły gotyckie w Dobrym Mieście, Ornece i Fromborku oraz kościoły barokowe w Stoczku Klasztornym i Krośnie. Muzea które chronią najcenniejsze świadectwa z przeszłości regionu znajdują się w: Olsztynie, Pieniężnie i Fromborku⁴.

Szlak Zamków Gotyckich

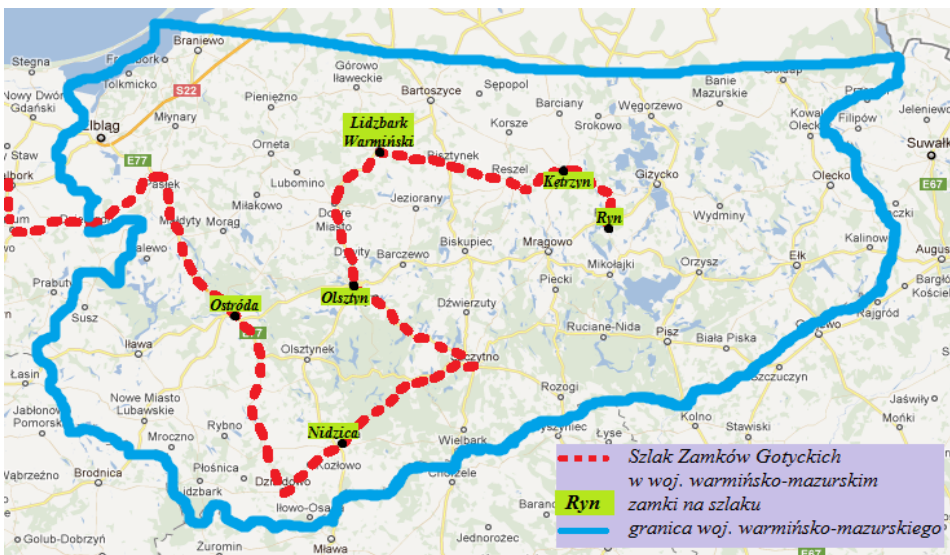
Szlak Zamków Gotyckich obejmuje 12 gotyckich zamków Warmii i Mazur oraz Kaszub. Na Szlaku znajdują się zarówno zamki biskupie, kapitulne, jak i krzyżackie. Budowle zostały wzniesione w XIV i XV wieku, a ich cechą charakterystyczną jest czerwone pokrycie dachowe oraz mury wykonane z czerwonej cegły.

Do zamków gotyckich znajdujących się na terenie woj. warmińsko-mazurskiego należą:

- Zamek Kapituły Warmińskiej w Olsztynie – był siedzibą administratora dóbr ziemskich kapituły warmińskiej. Zbudowany został w latach 1346-1353. Obecnie w zamku znajduje się Muzeum Warmii i Mazur. Oprócz działalności wystawienniczej, dużą popularnością cieszą się imprezy odbywające się w nim w ramach Olsztyńskiego Lata Artystycznego oraz organizowane po raz czterdziesty trzeci Ogólnopolskie Spotkania Zamkowe „Śpiewajmy poezję”.
- Zamek Biskupów Warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – zaliczany jest do najcenniejszych zabytków architektury gotyckiej w Polsce. Został zbudowany w latach 1350-1401. Przez 445 lata (1350-1795) był rezydencją biskupów warmińskich, a ostatnim rezydującym biskupem był Ignacy Krasicki. W latach 1857-1859 zamek przebudowano i zaadaptowano na szpital zakonny oraz sierociniec. Od 1963 r. znajduje się tam Muzeum Warmińskie, będące oddziałem Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Przedzámce rezydencji biskupów zostało zaadaptowane na hotel.
- Zamek krzyżacki w Rynie – zbudowany pod koniec XIV w. Od 1853 r. znajdowało się w nim więzienie. Po pożarze w 1881 r. obiekt został przebudowany na styl neogotycki. Podczas II wojny światowej ponownie pełnił funkcję więzienia. Od 2006 r. Zamek pełni funkcję Mazurskiego Centrum Kongresowo-Wypoczynkowego „Zamek Ryn”.

⁴ Jurak M., Harajda S., *Warmińsko-Mazurskimi Szlakami*, Olsztyn 2010, s. 4-11.

- Zamek krzyżacki w Ostródzie – zamek komtura krzyżackiego nie posiadający wieży, przypominający pruski fort. Warownia jest obecnie siedzibą Centrum Kultury i Sportu, muzeum, galerii oraz biblioteki.
- Zamek krzyżacki w Nidzicy – został zbudowany z cegły na wysokiej kamiennej podmurówce. Aktualnie w zamku znajduje się miejskie centrum kultury, biznesu i rozrywki m.in. Muzeum Ziemi Nidzickiej, Ośrodek Kultury, Bractwo Rycerskie Komturii Nidzickiej oraz hotel i restauracja.
- Zamek krzyżacki w Kętrzynie – był wielokrotnie przebudowywany, a współczesne wnętrza są dostosowane do potrzeb znajdujących się w nim: muzeum i biblioteki.

Ryc. 1. Szlak Zamków Gotyckich w woj. warmińsko-mazurskim.
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie Lodzińska i in., 2008.

Wśród warowni na Szlaku Zamków Gotyckich znajdują się również zamki krzyżackie w: Bytowie, Malborku, Sztumie, Gniewie, Nowem nad Wisłą, Człuchowie oraz zamek Kapituły Pomezkańskiej w Kwidzynie i ruiny zamku Biskupów Pomezkańskich w Prabutach.

Zamki gotyckie Warmii, Mazur, dawne siedziby krzyżackie, kapitulne i biskupie obecnie dzięki staraniom pasjonatów średniowiecza, oferują turystom szereg atrakcji oddających klimat dawnych wieków. W zamkowych murach swoje siedziby mają nie tylko muzea i biblioteki, ale również sale konferencyjno-wystawiennicze, biura turystyczne, hotele i restauracje. W gotyckiej scenerii odbywają się biesiady średniowieczne, pokazy walk rycerskich, tańce dworskie, kon-

ferencje, a także bankiety i dyskoteki. Dodatkowym atutem miejsc, gdzie wznoszono zamki gotyckie są atrakcyjne warunki krajobrazowe i dobrze zorganizowana baza turystyczna, stwarzająca wszechstronne możliwości organizacji czynnego wypoczynku⁵.

Szlak Gotyku Ceglanego

Szlak ten obejmuje głównie zamki i kościoły. Kościoły na Warmii zaczęto budować po zakończeniu misji chrystianizacyjnej, a za datę graniczną przyjmuje się utworzenie biskupstwa warmińskiego w roku 1243. W uduchowionym średniowieczu miały one przybliżyć ludowi trudną początkowo do zrozumienia doktrynę chrześcijańską i stały się jednym ze środków pobudzających i pogłębiających doznania religijne. Gotyckie kościoły z początków chrześcijaństwa na Warmii imponują i zadziwiają niezwykłością rozwiązań architektonicznych, w czym przodują katedra fromborska czy kolegiata dobromiejska. W obliczu estetyki katedr gotyckich, obrazującej doskonałość boskiego porządku, człowiek, tak jak przed wiekami, także i dziś, odczuwa wielkość Stwórcy. Do najatrakcyjniejszych obiektów sakralnych sztuki gotyckiej zaliczyć należy katedry w Olsztynie i Fromborku, kościoły w Dobrym Mieście, Kętrzynie i Orniecie⁶.

Szlak Fortyfikacji Mazurskich

Na Warmii i Mazurach pozostało wiele bunkrów, twierdz i umocnień. Pojedyncze obiekty, niegdyś stanowiące ochronę granicy, pochodzą z okresu międzywojennego. Ale czas bunkrów i betonu to przede wszystkim okres drugiej wojny światowej. Ulokowanie w Gierłozie kwatery Hitlera spowodowało lokalizację w pobliżu innych obiektów. Wówczas to powstało lotnisko w Wilamowie, a kwaterę niemieckich wojsk lądowych usytuowano w Mamerkach. Szef kancelarii Hitlera miał swoją siedzibę w Radziejach, a Himmler w Pozezdrzu. Obecnie większość obiektów obronnych udostępnionych jest do zwiedzania. Najbardziej znanym obiektem na Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jest „Wilczy Szaniec” stanowiący grupę bunkrów, będących siedzibą władz III Rzeszy na czele z Adolfem Hitlerem. Kwatera została wybudowana w latach 1940-1944 w charakterze zakładów chemicznych, której celem było zmylenie przeciwnika⁷. W Gierłozie, ok. 8 km od Kętrzyna, wśród jezior i lasów, powstały ogromne budowle zajmujące powierzchnię 2,5 km², będące centrami dowodzenia podczas II wojny światowej. Wśród obiektów wzniesiono 7 schronów – bunkrów ciężkich mających podwójne ściany o grubości 8 m a stropy 10 m. Bunkry mieszczące urządzenia techniczne miały stropy grubości ok. 2-3 m, natomiast pomieszczenia mieszkalne miały ściany ce-

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ Klimczak J. i in., *Rozwój inwestycji turystycznych na wybranych obszarach Krainy Wielkich Jezior Mazurskich*, Warszawa 2011, s. 20-53.

glane, betonowe lub drewniane. Wszystko było skrupulatnie zakamuflowane siatkami maskującymi w naturalnych odcieniach przyrody. Dokonano tu nieudanego zamachu na Hitlera. W 1945 r. Niemcy saperzy chcąc zniszczyć Wilczy Szaniec wysadzili go w powietrze⁸.

Ryc. 2. Mapa Szlaku Fortyfikacji Mazurskich.

Źródło: <http://www.slonecznemazury.pl>

Szlak Kanału Elbląskiego

Na świecie zbudowano jedynie dwa kanały, w których wykorzystano system pochylni: Kanał Morrisa w USA od dłuższego czasu nieczynny i funkcjonujący Kanał Elbląski, który jest jednym z bardziej interesujących pod względem technicznym w skali światowej szlakiem wodnym. Różnica poziomów pomiędzy jeziorami w okolicach Ostródy a Morzem Bałtyckim wynosi 99,5 m, z czego większość na krótkim odcinku pomiędzy Pojezierzem Iławskim a Żuławami. Dzięki obniżeniu poziomu wody w kilku jeziorach do wysokości 99,5 m n.p.m., czyli do poziomu Jeziora Jeziorak, pomiędzy Iławą a pierwszą pochylnią w Buczyńcu, czyli na długości aż 68 km, poziom wody jest równy, a żegluga szybsza. Pokonanie tej różnicy jest możliwe dzięki pięciu pochylniom, w których zastosowano oryginalne rozwiązanie w postaci tzw. suchego grzbietu. Statki są transportowane z poziomu na poziom po suchym lądzie, na szynach, za pomocą wyciągów mechanicznych. Maszyna do transportu statków napędzana jest strumieniem wody przepływającej kanałem zasilającym, dzięki czemu wielotonowy statek może zostać wciągnięty na żelaznym wózku na wysokość ponad 20 m (pochylnie Buczyńiec, Oleśnica, Jeleń). W ten sposób różnica poziomów jest pokonywana na dystansie zaledwie

⁸ Siemiński S., *Wilczy Szaniec*, Kętrzyn 1995, s. 4-17.

9600 m. Jedną z atrakcji jest oglądanie maszynowni udostępnionych turystom. Szlak Ostróda – Elbląg to tylko część Kanału Elbląskiego. Oprócz niego jest jeszcze kilka odcinków, mniej znanych i bardziej zaniedbanych np. szlak z Miłomłyna do Hawy i Zalewa oraz z Ostródy do Starych Jabłonek. Cały system Kanału Elbląskiego obejmuje ponad 144 km szlaków (obecnie wykorzystuje się jedynie odcinek z Ostródy do Jeziora Drużno liczący około 70 km), 5 pochylni, 4 śluzy, 5 jazów oraz 4 wrota bezpieczeństwa. To niezwykle osiągnięcie hydrotechniki do dziś robi wrażenie na architektach⁹.

W systemie Kanału Elbląskiego znajdują się cztery śluzy, z czego dwie: Zielona i Miłomłyn na szlaku Ostróda – Elbląg, a pozostałe dwie: Ostróda i Ruś Mała na szlaku Ostróda – Staszkowo. Śluza Zielona i Miłomłyn wyrównują poziom wody na trasie łączącej Jezioro Drwęckie z Jeziorem Ilińsk, gdzie różnica poziomu wód wynosi 4,2 m. Śluza Ostróda znajdująca się pomiędzy Jeziorem Drwęckim i Jeziorem Pauzeńskim podnosi lustro wody o 1,6 m, a śluza Ruś Mała położona pomiędzy Jeziorem Pauzeńskim i Jeziorem Szelań o 1,4 m. Turyści przemierzający Kanał Elbląski statkami Żeglugi Ostródzko-Elbląskiej mają okazję pokonać tylko dwie z nich: śluzę Zieloną i Miłomłyn¹⁰.

Ryc. 3. Pochylnie na Szlaku Kanału Elbląskiego.
Źródło: zbiory autorki.

⁹ Rokita M., *Hydrozagadka* [w:] *Innowacyjni. Biuletyn Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka*, 2009, nr 3, s. 10.

¹⁰ Bałdowski J., *Kanał Ostródzko-Elbląski*, Warszawa 1990, s. 15.

Najbardziej atrakcyjnym odcinkiem kanału jest szlak z Miłomłyna do Jeziora Drużno, a dalej do Elbląga, na którym znajduje się pięć pochylni: Buczyniec, Kąty, Oleśnica, Jelenie i Całuny. Poruszanie się statkiem po suchym lądzie, o sporym nachyleniu jest niezwykłym przeżyciem. Ostatnia pochylnia – Całuny osiąga wysokość poziomu morza. Dalej szlak wiedzie przez nizinny krajobraz Żuław Wiślanych, na końcu którego znajduje się Jezioro Drużno będące rezerwatem przyrody – miejscem lęgowym wielu gatunków ptaków, m.in. kormoranów, czajek i jastrzębi.

Obecnie Kanał Elbląski pełni wyłącznie funkcję turystyczną. Niestety w latach powojennych nie doceniano unikatowości kanału i brak było sukcesywnych remontów i rozbudowy zaplecza turystycznego. Projekt rewitalizacji szlaku trwał kilka lat i obejmował kompleksową odnowę systemu kanałów i urządzeń hydrotechnicznych. Jednym z najważniejszych elementów projektu była rewitalizacja pochylni, przebudowa i automatyzacja śluz, które do tej pory były obsługiwane ręcznie.

Z rejsów statkiem po Kanale Elbląskim można korzystać od czerwca 2015 r. i jest to niepowtarzalna w skali światowej atrakcja.

Szlak Pętli Grunwaldzkiej

Szlak Pętli Grunwaldzkiej ma 263 km. Szlak rozpoczyna się w Grunwaldzie, przebiega przez Nidzicę, Działdowo, Lidzbark, Nowe Miasto Lubawskie, Lubawę, Ostródę, Olsztynek i kończy się w Grunwaldzie. Szlak obejmuje okolice pola bitwy pod Grunwaldem, która miała miejsce 15 lipca 1410 r. Była ona jedną z największych bitew średniowiecznej Europy, stoczoną pomiędzy wojskami polskimi i litewskimi dowodzonymi przez króla Władysława Jagiełłę a wojskami Zakonu Krzyżackiego. Kilkugodzinna walka zakończona została zwycięstwem zjednoczonych wojsk polskich, litewskich i tatarskich. Na polach Grunwaldzkich poległ wówczas dowódca krzyżacki - Wielki Mistrz Ulrich von Jungingen. Bitwa ta zajmuje kluczowe miejsce w historii średniowiecza głównie ze względu na swoje rozmiary¹¹. W bitwie brało udział po stronie polsko-litewskiej 29 tys. jazdy i 2,5 tys. piechoty, a po stronie krzyżackiej 20 tys. jazdy i kilka tysięcy piechoty.

Od wielu lat, dla upamiętnienia tych wydarzeń co roku około 15 lipca odbywa się na polach Grunwaldu inscenizacja bitwy. Bractwa rycerskie z całej Europy zjeżdżają się, aby odtworzyć to historyczne wydarzenie. W zainscenizowanym obozie bitewnym przebywa około 5 tys. rycerzy i sług, a w samej bitwie bierze udział 1,5 tys. rycerzy pieszych i konnych¹². Z roku na rok w inscenizacji bierze udział coraz więcej uczestników oraz turystów. W czasie Dni Grunwaldu można zwiedzać zrekonstruowaną wioskę rycerską, brać udział w zabawach i grach rycerskich, zakupić pamiątki oraz uzupełnić swój ekwipunek rycerski. Od wiosny do

¹¹ Nadolski A., *Grunwald 1410*, Warszawa 2008, s. 3-6.

¹² Bzowski K., *Wokół Grunwaldu*, Kraków 2011, s. 40.

jesieni na polach bitwy pod Grunwaldem można odwiedzić pomnik, w pobliżu którego znajduje się Muzeum Bitwy Grunwaldzkiej.

Architektura świecka i sakralna

W krajobrazie Warmii i Mazur odnaleźć można wiele obiektów architektury drewnianej oraz murowanej z oryginalnym zdobnictwem i unikatową stolarką. Drewniana architektura stanowi najstarsze zabytki, ponieważ zabudowa murowana zaczęła pojawiać się dopiero w XIX w. Drewniana architektura to przede wszystkim domy, które zostały wykonane w konstrukcji wieńcowej. Czasem były kryte trzcina lub słomą, ale w większości wybierano dachówkę ceramiczną jako materiał pokrywający dach. Kąt dachu zawsze wynosił około 45°, a charakterystycznym elementem drewnianych domów były tzw. podcienia szczytowe¹³.

Nadejście drugiej połowy XIX w. przyniosło terenom Warmii i Mazur znacznie większą ilość zabudowy murowanej, która powoli zaczęła wypierać dawną architekturę drewnianą. Wraz z pojawieniem się cegły oraz tynku, elewacje domów warmińsko-mazurskich stały się znacznie bardziej różnorodne, choć nadal szanowały główne myśli zabudowy tradycyjnej. Najpowszechniej występującą na omawianych terenach zabudową jest dom mieszkalny murowany z cegły, parterowy, założony na planie prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym z czerwonej dachówki. Domy te charakteryzowały się przede wszystkim oszczędnym detalem oraz prostotą. Pewną odmianą domu murowanego z cegły stały się budynki otynkowane, które w swej formie nie różniły się od domów z nietynkowanej cegły. Stosowanie tynku rozpowszechniło się na terenach Warmii i Mazur głównie ze względu na jego porowatą, szorstką fakturę, dającą możliwość tworzenia różnych zestawień materiałowych, na przykład szorstkiego tynku i gładkiego detalu, czy też wykryształowania faktury cokołu budynku. Korzenie architektury sięgają czasów plemion słowiańskich zamieszkujących tereny Warmii i Mazur we wczesnym średniowieczu. Pochodząca z czasów późnego średniowiecza zachowała się architektura sakralna oraz architektura świecka. Z dobrze zachowanej architektury sakralnej możemy wyróżnić¹⁴:

- Zespół katedralny z Bazyliką Archikatedralną Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Św. Andrzeja we Fromborku w stylu gotyckim,
- gotycki Kościół Św. Jana Chrzciciela w Ornece,
- Kościół Św. Piotra i Pawła Pieniężnie z XIV w.,
- Kolegiata Św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim,
- Kolegiacki Kościół Najświętszego Zbawiciela i wszystkich Świętych w Dobrym Mieście w stylu gotyckim,
- gotycka Bazylika konkatedralna Św. Jakuba Apostoła w Olsztynie,

¹³ Hermann C., *Warmia i Mazury. Przewodnik Po Zabytkach Sztuki*, Olsztyn 2008, s. 6-58.

¹⁴ Tamże.

- gotycki Kościół Św. Anny i Szczepana w Barczewie,
- barokowy kościół pielgrzymkowy w Świętej Lipce,
- gotycki Kościół Św. Jana Ewangelisty i Matki Boskiej Częstochowskiej w Bartoszycach,
- gotycki Kościół Św. Michała Archanioła w Sępólnu.

Na szczególną uwagę zasługuje barokowy kościół w Świętej Lipce wzniesiony na 10 tys. pali olchowych. Ideą wzniesienia sanktuarium w XIV wieku była lipa, na której ukazywała się figurka Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Obecna świątynia wybudowana została z końcem XVII wieku¹⁵. Wnętrze kościoła zdobią przepiękne freski, rzeźby wykonane w drewnie i kamieniu, obrazy malowane na płótnach oraz wyroby snycerskie i złotnicze. Bazylika otoczona jest krążgankami z czterema jednakowymi kaplicami. Imponujące wrażenie robi główna brama z motywem przedstawiającym skrzycone liście akantu, będąca niezwykle artystycznym dziełem kowalstwa jakie można zobaczyć w Polsce. Atrakcją kościoła są organy pochodzące z około 1719-1721. Podczas odbywających się koncertów organowych, na prospekcie przesuwają się ruchome figurki przedstawiające scenę zwiastowania¹⁶.

Na Warmii i Mazurach znajduje się także wiele cennych budowli architektury świeckiej. Dobrze zachowane po dzień dzisiejszy budowle to m.in.:

- średniowieczny szpital św. Ducha w Fromborku,
- średniowieczny budynek ratusza oraz domu kupieckiego w Ornecie,
- Wysoka Brama ukończona w XV wieku w Lidzbarku Warmińskim,
- zamek biskupi w Reszlu,
- Twierdza Boyen w Giżycku,
- Ratusz w Morągu.

Interesującym obiektem związanym z dziedzictwem kulturowym regionu Warmii i Mazur jest Muzeum Budownictwa Ludowego Park Etnograficzny w Olsztynku, położony na obszarze około 60 ha. Znajdują się tam obiekty drewnianej architektury Warmii, Mazur, Powiśla oraz Małej Litwy. Muzeum zostało przeniesione z Królewca do Olsztynka w latach 1938-1942 r. i jest jednym z najstarszych i największych tego typu obiektów w Polsce. Zwiedzający mogą przenieść się do sielskiej wsi sprzed lat. Oprócz kościółka, kuźni, karczmy i innych obiektów, na terenie Parku Etnograficznego znajdują się zagrody oraz wiatraki, które dawniej pełniły funkcje młynów.

¹⁵ Brzezińska R. i in., *Polska pełna uroku. Wędrówki z pasją*, Warszawa 2008, s. 269.

¹⁶ Paszenda J., *Święta Lipka*, Święta Lipka 2001, s. 22-46.

Zabytki techniki

Obok budowli historycznych, wojskowych, obiektów architektury świeckiej i sakralnej, na terenie Warmii i Mazur znajdują się również inne bardzo ciekawe cuda techniki takie jak: kanały, urządzenia kolejowe czy mosty.

Bardzo ważnym zabytkiem techniki jest Kanał Mazurski, którego budowę prowadzono w latach 1911-1941 i do chwili obecnej nie została ona ukończona. Kanał miał połączyć Wielkie Jeziora Mazurskie z Bałtykiem. Długość Kanału od jez. Mamry do rzeki Łyny wynosi 50,4 km, z czego 20,5 km jest po stronie polskiej, a 29,9 km po stronie rosyjskiej. Po każdej ze stron granicy znajduje się po pięć śluz, z których po stronie polskiej w pełni sprawna jest tylko śluza Guja w Piaskach¹⁷.

Na uwagę zasługują elcka kolej wąskotorowa, wybudowana w latach 1910-1917. Jest to jednotorowa linia mająca 48 km długości i 0,75 m szerokości. Obecnie kolejka jest atrakcją turystyczną i dostarcza niesamowitych wrażeń turystom jadącym w wagonikach ciągniętych przez lokomotywę parową. Tory po których porusza się „ciuchcia” biegną z Ełku do Turowa, dodatkowo w Laskach Małych znajduje się dziesięciokilometrowe odgałęzienie do miejscowości Zawady-Tworki. Na stacji kolejki w Ełku można również zwiedzić niewielkie Muzeum Kolejnictwa. W 1992 r. Elcka Kolej Wąskotorowa została wpisana na listę zabytków techniki¹⁸.

Ciekawym zabytkiem techniki położonym w pobliżu wsi Stańczyki w powiecie gołdapskim, są mosty stanowiące elementy nieczynnej infrastruktury linii kolejowej łączącej Gołdap z Żytkiejmami. Mosty o konstrukcji 5- przęsłowej należą do najwyższych w Polsce, mają długość 180 m i wysokość 31,5 m. Pod wiaduktami przepływa rzeka Błędzianka. Most południowy został wzniesiony jako pierwszy w latach 1912-1917, a następnie w 1918 r. powstał most północny. *„Obie budowle są względem siebie równoległe, a architektura przypomina rzymskie akwedukty w Pont-du-Gard”*¹⁹.

Podsumowanie

Turystyka i kultura ściśle powiązane są ze sobą. Dzięki turystyce kulturowej podręcznikowe wiadomości z historii nabierają kształtu wizualnego. Turysta ma możliwość na własne oczy zobaczenia pamiątek historii (np. historycznych miast, ruin zamków, miejsca bitew itp.) oraz poczuć ducha przeszłości. Turystyka kulturowa skierowana jest na poznawanie i odwiedzanie miejsc związanych z różnymi aspektami kulturowymi. Obiekt zainteresowania stanowią wytwory kultury współczesnej oraz z przeszłości.

¹⁷ <http://www.kanal-mazurski.eu/> .

¹⁸ Klimczak J. i in., *dz. cyt.*, s. 20-53.

¹⁹ Witkowski R., *Koleje pogranicza Prus Wschodnich i Rosji w czasie I wojny światowej* [w:] *Świat kolei*, 2006, nr 1.

Dziedzictwo kulturowe można bardzo różnie pojmować i przedstawiać. Można je rozumieć jako wszechstronny obraz procesu dziejowego, który obejmuje wówczas dzieje społeczno-gospodarcze i polityczne, nauki i techniki, dzieje filozofii, wychowania i oświaty, dzieje sztuki, literatury, religii i kościołów, zwyczajów, obyczajów i życia codziennego. Dziedzictwo kulturowe można także rozumieć jako opowieść prostą o powszechnym życiu. Wówczas obejmuje ono codzienne zajęcia, rozrywki, ubiory i mieszkania, stosunki towarzyskie i rodzinne, zwyczaje i obyczaje, wierzenia i moralność, obrzędy i modę. Dziedzictwo kulturowe w takim właśnie ujęciu przybliża ludzi oraz czasy minione lepiej niż historia, która przedstawia wielkie wydarzenia, dzieła i idee.

Warunkiem zachowania własnej tożsamości kulturowej oraz dalszego jej trwania jest przekazywanie dziedzictwa kulturowego z pokolenia na pokolenie. Dlatego też na terenie Warmii i Mazur realizowanych jest szereg projektów, w ramach których rewitalizowane są cenne obiekty kulturowe. Duże znaczenie ma również promocja szlaków kulturowych, ich oznakowanie oraz dostępność.

Dziedzictwo kulturowe jest pomostem między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością i zapewne zasługuje na szczególne miejsce w podejmowanych działaniach zarówno na szczeblu rządowym jak i samorządowym.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Baldowski J., *Kanał Ostródzko-Elbląski*, Warszawa 1990.
- Brzezińska R., Dudowie M. i T., Golisz M., Lasociński D., Molenda A., Stokrocka A., Szablowska-Petrycka I., *Polska pełna uroku. Wędrówki z pasją*, Warszawa 2008.
- Bzowski K., *Wokół Grunwaldu*, Kraków 2011.
- Cymańska-Garbowska B., Steblik-Właźlak B., *Podstawy Turystyki*, Warszawa 2011.
- Hermann C., *Warmia i Mazury. Przewodnik Po Zabytkach Sztuki*, Olsztyn 2008.
- Jędrysiak T., *Turystyka Kulturowa*, Warszawa 2008.
- Jurak M., Harajda S., *Warmińsko-Mazurskimi Szlakami*, Olsztyn 2010.
- Klimczak J., Kielsznia M., Żukowski M., *Rozwój inwestycji turystycznych na wybranych obszarach Krainy Wielkich Jezior Mazurskich*, Warszawa 2011.
- Lodzińska E., Wieczorek W., Kulczyk S., Kryciński S., *Polska niezwykła województwo Warmińsko – Mazurskie*, Warszawa 2008.
- Nadolski A. *Grunwald 1410*, Warszawa 2008.
- Paszenda J. *Święta Lipka*, Święta Lipka 2001.
- Rokita M., *Hydrozagadka [w:] Innowacyjni. Biuletyn Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka*, 2009, nr 3, s. 10.
- Siemiński S., *Wilczy Szaniec*, Kętrzyn 1995.

Witkowski R. *Koleje pogranicza Prus wschodnich i Rosji w czasie I wojny światowej*[w:] *Świat kolei*, 2006 nr 1.

Źródła internetowe:

<http://www.slonecznemazury.pl>, dostęp: 25.02.2016.

<http://www.kanal-mazurski.eu/>, dostęp: 24.03.2016.

WALORY TURYSTYCZNE WYBRANYCH ZABYTKOWYCH PARKÓW MIEJSKICH WARMII I MAZUR

TOURISTIC VALUES OF SELECTED HISTORICAL CITY PARKS OF WARMIA AND MAZURY

dr Łukasz Musiaka¹, mgr inż. Ewa Krasińska², Izabela Rekuć³

¹Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk o Ziemi

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych

Zakład Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego

²Narodowy Instytut Dziedzictwa

Oddział Terenowy w Olsztynie

³Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Nauk o Środowisku

Summary

The area of the Warmian-Mazurian Voivodeship is extraordinary and extremely interesting when it comes to its history and cultural landscape. One of the elements influencing the unique character of its cultural heritage are historical parks. This article aims at showing the touristic values and potential of three selected historical city parks in Olsztyn, Elbląg and Lidzbark Warmiński. The park layouts differ in their origin, size, investments, infrastructure or the contemporary profile. “Bażantarnia” in Elbląg as well as City Forest along with Jakubowy Park in Olsztyn are forest complexes adapted mainly to serve recreational functions and active leisure, whereas “Oranżeria” park in Lidzbark Warmiński plays a representative role and constitutes attractive surroundings to the castle-palace development. “Bażantarnia” Park and City Forest along with Jakubowy Park are dedicated mainly to fulfil the function of recreational areas and active leisure, as well as weekend and holiday tourism. “Oranżeria” Park in Lidzbark Warmiński has distinctive features. It plays the role of appropriate surroundings and architectural and urban exposition for the area of the Old Town and castle-palace complex. The role of the park in Lidzbark Warmiński will definitely increase, as the town aspires to the status of a health resort. Regardless of its profile or size, the described parks are not only ones of the most valuable natural areas in the cities of the Warmian-Mazurian Voivodeship, but also have significant historic, cultural and sentimental value.

Keywords: history and cultural landscape, historical city parks, cultural and sentimental value

Wprowadzenie

Tereny zielone w postaci parków, skwerów czy alei są obecnie integralnym i nieodzownym elementem przestrzeni miejskiej. Obecność komponowanej i pielęgnowanej zieleni podnosi atrakcyjność i prestiż okolicy, a także jakość życia jej mieszkańców i innych użytkowników. Współcześnie, planując zagospodarowanie przestrzeni zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju uwzględnia się miejsca czynne biologicznie. Jednak nie zawsze tak było. Dawniej, kiedy miasta były niewielkie powierzchniowo, kontakt z przyrodą był na wyciągnięcie ręki, a na luksus wypoczynku i rekreacji mogli pozwolić sobie jedynie przedstawiciele wyższych sfer. Zmiany w tej kwestii przyniósł wiek XVIII, a szczególnie XIX, kiedy dynamiczny rozwój przemysłu, a także złe warunki higieniczno-sanitarne pracowników fabryk przyczyniły się do obniżenia jakości życia w mieście. Równocześnie, warstwa społeczna uprzywilejowana materialnie dążyła do polepszenia komfortu życia i wypoczynku. Te dwa czynniki w największej mierze przyczyniły się do powstania zapotrzebowania na ogólnodostępne miejskie tereny zieleni urządzonej, służące wypoczynkowi i rekreacji.

Z pewnym opóźnieniem względem zachodniej Europy trendy te dotarły również na teren Warmii i Mazur, które w XIX wieku administracyjnie stanowiły część Prus Wschodnich. W sztuce ogrodowej panował wówczas ciągle styl angielski, zwany inaczej krajobrazowym. Charakteryzował się kompozycją swobodną, nieregularną i nawiązaniem do naturalnych form krajobrazu. Cechował go także bogaty program użytkowy, obfitujący w miejsca aranżowane tak aby oddziaływać na nastrój i emocje widza poprzez umieszczanie np. lapidariów, głazów pamiątkowych, obiektów małej architektury jak altany, mostki czy sztuczne ruiny oraz nadawanie im wymyślnych nazw.¹ Wiele parków dawnych Prus Wschodnich kształtowanych było w tym właśnie stylu, między innymi obiekty wytypowane przez zespół autorski do badań.

Podstawy teoretyczne badań i wyjaśnienie pojęć

Prezentowany artykuł ma na celu przedstawienie walorów turystycznych i przybliżenie potencjału turystycznego² trzech wybranych, zabytkowych parków miejskich w Olsztynie, Elblągu i Lidzbarku Warmińskim. Ich geneza, historia, jak i wygląd zewnętrzny różnią się, co pozwoliło na zaprezentowanie cech parków miejskich charakterystycznych dla całego regionu. Dodatkowym argumentem do wyboru wspomnianych obiektów jest ich dobry stan zachowania i lokalizacja

¹ Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.

² Jako potencjał turystyczny należy rozumieć wszystkie elementy środowiska geograficznego człowieka, które mogą być wykorzystywane do uprawiania bądź zajmowania się turystyką, Por. Kaczmarek J. i in., *Produkt turystyczny: pomysł–organizacja–zarządzanie*, Warszawa 2010, s. 53.

w miastach, które licznie odwiedzane są przez uczestników ruchu turystycznego. Wybrane obiekty wyselekcjonowano z listy wszystkich zabytkowych parków województwa warmińsko-mazurskiego wpisanych do rejestru zabytków, które znajdowały się w większych miastach. Z tej grupy ostatecznie wyłoniono trzy reprezentatywne parki.

Oprócz kwerendy literatury i materiałów archiwalnych dotyczących parków, podstawę stosowanej metodologii stanowiły badania inwentaryzacyjne. Inwentaryzacja parków została dokonana w dniach: 25-28 marca 2016 r. Podstawowym narzędziem inwentaryzacji była karta inwentaryzacyjna, opracowana przez zespół autorski. Uzupełnieniem badań była analiza oferty turystycznej miast, w których znajdują się wybrane parki i strategia rozwoju turystyki województwa warmińsko-mazurskiego. Dokonano także przeglądu dokumentów planistycznych i strategicznych, oraz opracowań odnoszących się do sektora turystyki, w celu oceny faktycznego i potencjalnego użytkowania turystycznego parków Elbląga, Olsztyna i Lidzbarka Warmińskiego. Nie prowadzono badań ruchu turystycznego.

Jak podkreśla A. Kowalczyk³ parki i ogrody zlokalizowane na obszarach miejskich prócz funkcji wypoczynkowej i rekreacyjnej służącej ludności miejskiej, mogą stanowić swojego rodzaju atrakcję turystyczną. Autor podkreśla również wpasowanie się parków w koncepcje turystyki miejskiej i zrównoważonej, coraz silniej widoczne w planowaniu rozwoju lokalnego regionalnego oraz w ofercie turystycznej miast i regionów. Ze względu na rosnącą popularność zdrowego i aktywnego trybu życia i poszukiwanie ciekawych form spędzania czasu wolnego, jak i działania jednostek samorządu terytorialnego zmierzające do poprawy wizerunku przestrzeni publicznej, odpowiednio zagospodarowane i wypromowane parki miejskie potencjalnie mogą stać się miejscem odwiedzanym nie tylko przez lokalną społeczność, ale również uczestników ruchu turystycznego.

Dla oceny atrakcyjności turystycznej miejsca, bądź obszaru, kluczowe znaczenie ma obecność walorów turystycznych, które stanowią nieodzowny element potencjału turystycznego. W rozumieniu potocznym pojęcie waloru turystycznego często używane jest naprzemiennie z pojęciem atrakcji turystycznej⁴, jednak w literaturze polskiej, w przeciwieństwie do zagranicznej, rozróżnia się oba poję-

³ Kowalczyk A., *Atrakcyjność turystyczna parków na obszarach miejskich – zarys problemu* [w:] *Turystyka Kulturowa*, 2016, nr 1.

⁴ Pojęcie atrakcji turystycznej jest w polskiej literaturze naukowej traktowane szerzej niż walor turystyczny. Kruczek Z. i Socha S. atrakcjami turystycznymi nazywają *wszystkie zjawiska i przedmioty przyciągające turystów, a więc nie tylko elementy i obiekty przyrody i kultury, ale również poziom cen, postawy ludności miejscowej wobec turystów, urządzenia turystyczne z całą infrastrukturą techniczną i inne*. Kruczek Z., Sacha S., *Geografia atrakcji turystycznych Polski*, Kraków 1999, s. 9. Szerzej pojęcie atrakcji turystycznej i trudności jego pełnego zdefiniowania omawia: Kruczek Z., *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*, Kraków 2011.

cia. J. Warszńska i A. Jackowski nazywają walorami turystycznymi *zespół elementów środowiska naturalnego oraz elementów pozaprzyrodniczych, które – wspólnie lub każde z osobna – są przedmiotem zainteresowania turysty (decydują one o tzw. atrakcyjności turystycznej)*⁵. Wspomniany zespół autorski, różnicując walory turystyczne pod względem motywu podjęcia aktywności turystycznej wydziela walory wypoczynkowe, krajoznawcze oraz specjalistyczne (umożliwiające podjęcie konkretnej dyscypliny turystyki kwalifikowanej)⁶. Według T. Lijewskiego i in.⁷, kryterium udziału człowieka w powstawaniu walorów, dzieli walory na naturalne (przyrodnicze) oraz antropogeniczne (poza przyrodnicze, kulturowe). Ponadto Lijewski i in., podział walorów na przyrodnicze i poza przyrodnicze stosują w odniesieniu do samych walorów krajoznawczych.

W kontekście przeprowadzonych badań i analizy oferty turystycznej miast, w których zlokalizowane są parki, jako walor turystyczny przyjmuje się całokształt elementów przyrodniczych i poza przyrodniczych, w tym infrastruktury turystycznej i zagospodarowania parków zabytkowych, które mogą być celem zainteresowania uczestników ruchu turystycznego oraz mieszkańców.

Charakterystyka wytypowanych parków

Najstarszy z badanych obiektów, park przy „Oranżerii” w Lidzbarku Warmińskim, początkowo służył jedynie wąskiej grupie odbiorców: biskupowi Ignacemu Krasickiemu i jego przyjaciółom. Natomiast olsztyński park Jakubowo i elbląska „Bazantarnia” od momentu powstania były obiektami otwartymi i służyły mieszkańcom, stanowiąc miejsce spotkań, rekreacji oraz scenerię dla kulturalnego i towarzyskiego życia miasta. Współcześnie, opisywane zabytkowe parki miejskie, podobnie jak inne tereny zieleni, są bardzo popularne wśród mieszkańców miast, którzy chętnie w nich spędzają czas, wypoczywają, uprawiają sport.

Początki lidzbarskiego parku sięgają XVII wieku. Pierwsza wzmianka o ogrodzie założonym tu przez biskupa Szyszkowskiego, pochodzi z roku 1645. Jednak największy rozkwit założenia nastąpił blisko sto lat później, za czasów biskupa Ignacego Krasickiego i to właśnie z tym duchownym identyfikowany jest park przy letniej rezydencji, zwanej Oranżerią. Przekształcił on istniejące ogrody o charakterze głównie użytkowym w swobodny park krajobrazowy. Głównym źródłem wiedzy o nim jest zachowana korespondencja biskupa Krasickiego, materiały ikonograficzne nie zachowały się. Zgodnie z ówczesnymi trendami powstał tu okazały i swobodnie komponowany park w stylu angielskim. Po opuszczeniu Warmii przez biskupa Krasickiego założenie zaczęło ulegać stopniowej destrukcji. Na początku XX wieku znaczny obszar parku w części południowo-zachodniej został przekształcony w cmentarz, a fragment części południowej włączono w te-

⁵ Warszńska J., Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*, Warszawa 1979.

⁶ Tamże.

⁷ Lijewski T. i in., *Geografia turystyki Polski*, Warszawa 2008.

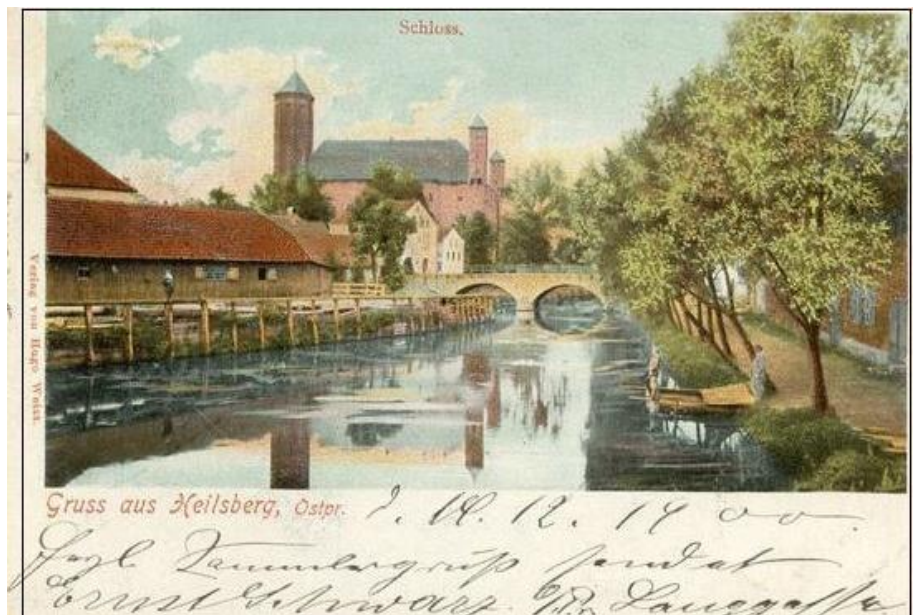
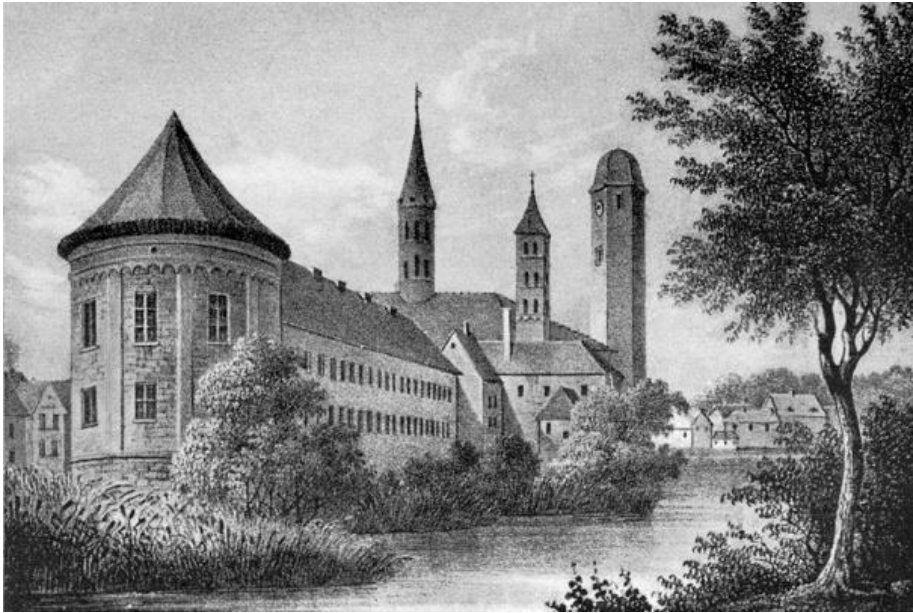
ren wzniesionej tu szkoły. Nowa ulica (obecnie ul. Mławska) podzieliła teren dawnego założenia na część północną oraz część południową z Oranżerią⁸.

Ryc. 1. Położenie analizowanych parków w Elblągu, Olsztynie i Lidzbarku Warmińskim.

Źródło: opracowanie własne.

⁸ Knercer W., *Analiza historyczna. Załącznik do projektu rewaloryzacji parku przy Oranżerii w Lidzbarku Warmińskim*, maszynopis.

Ryc. 2. Widok na zamek i park w Lidzbarku Warmińskim w II połowie XIX wieku.

Źródło: <http://www.photoblog.pl/olsztynianin/>.

Nieco krótszą historię posiada elbląska Bażantarnia. Walory krajobrazowe tego obszaru jako pierwszy docenił i postanowił wykorzystać Sebastian Stolz, radca dworski i właściciel jednego z majątków położonych na terenie obecnej Bażantarni.

Ryc. 3. Archiwalne pocztówki przedstawiające elbląską Bażantarnię sprzed II wojny światowej.

Źródło: <http://elblag.fotopolska.eu/>, <http://mojemazury.pl/>, <http://info.elblag.pl/>.

Na początku XVIII wieku wytyczono ścieżki spacerowe, obsadzono aleję prowadzącą do miasta, całości nadano charakter parkowy. Stolz chciał w ten sposób przyciągnąć elblążan do zajazdu, który wybudował w widłach rzeki Kumieli. Jednak bez powodzenia, gdyż w tym czasie turystyka i rekreacja nie były jeszcze popularne, a mieszczanie rzadko opuszczali mury miejskie. Dopiero po ich zburzeniu i rozbudowie przedmieść na początku XIX wieku elblążanie zaczęli chętnie odwiedzać podmiejskie lasy w poszukiwaniu kontaktu z przyrodą i wytchnienia od miejskiego gwaru. W roku 1811, ówczesny właściciel tych ziem, niejaki Abbeg, otworzył tu zajazd zwany później Gasthaus Vogelsang, a kilka lat później wybudowano także dom należący do Bractwa Kurkowego. Towarzystwo strzeleckie oraz organizowane przez nie zawody i uroczystości strzeleckie przyczyniły się do wzrostu popularności „Bażantarni”. Drugim czynnikiem wpływającym na wzrost

popularności parku było przeniesienie tu w latach 30. XIX wieku uroczystości związanych z obchodami urodzin króla Prus. Dało to początek działalności artystycznej realizowanej w parku, na potrzeby której wybudowano muszlę koncertową oraz amfiteatr.

Druga połowa XIX wieku to czas wielkiej popularności „Bażantarni”, która jeszcze wzrosła w latach 90., kiedy to uruchomiono linię tramwajową łączącą park z centrum miasta. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, uroczystości tu organizowane były skromniejsze i bez wcześniejszego rozmachu. Po drugiej wojnie światowej, kiedy Elbląg znalazł się w granicach Polski, „Bażantarnia” zyskała swoją dzisiejszą nazwę (wcześniej park zwany był „Vogelsang” co z języka niemieckiego można tłumaczyć jako Ptasi Śpiew). Tabliczki informacyjne z niemieckimi nazwami zamieniono na polskojęzyczne, wytyczone zostały także nowe szlaki piesze⁹. W 1949 roku obszar „Bażantarni” przeszedł pod zarząd Nadleśnictwa Elbląg, a w 1956 wydzielono 45 ha z przeznaczeniem na tereny rekreacyjne miasta, z czego około 9 ha zajmował park miejski, na którego terenie zachowała się muszla koncertowa, restauracja oraz plac sportowy¹⁰. W tym okresie wyznaczono główne szlaki turystyczne przebiegające przez park, będące podstawą dzisiejszej sieci znakowanych szlaków, co w dużym stopniu przyczyniło się do popularyzacji aktywnego wypoczynku i turystyki pieszej. W latach 60. odbywały się w parku rajdy, które gromadziły nawet 1000 uczestników¹¹. W kolejnych dekadach stopniowo starano się przywracać dawną świetność „Bażantarni”, m.in. poprzez restaurację lub rekonstrukcję obiektów małej architektury.

Olsztyński Park Jakubowy jest najmłodszy spośród trzech wytypowanych obiektów. Jego historia sięga XIX wieku, kiedy tereny te stały się bardzo popularne wśród mieszkańców miasta jako miejsce wypoczynku. W latach 60. XIX wieku powstał tu ośrodek rekreacyjno-rozrywkowy z lokalem gastronomicznym i salą taneczną oraz strzelnicą¹².

W przylegającym kompleksie leśnym, wzdłuż lewego brzegu Łyny poprowadzono promenadę z widokiem na panoramę miasta. To nieco zaniedbane obecnie miejsce, niegdyś obfitowało w wiele ciekawie zaaranżowanych i wyszukanie nazwanych miejsc, takich jak Zaręczynowe Źródło, Las Cytrusowy, Diabelski Mostek czy Zaklęty Zameczek. Przy ścieżkach ustawiane były ławki, tablice informacyjne, drogowskazy, altany, a nawet wiaty w razie niespodziewanego deszczu.¹³ Największy rozwój samego parku Jakubowo związany jest z wystawą przemysłową, która odbyła się tu w 1910 roku. Przy tej okazji doprowadzono tu wodo-

⁹ http://info.elblag.pl/?id=niezbednik_&pid=22&strona=1, dostęp: 29.08.2016.

¹⁰ Barton D., *Park miejski i park dworski w Bażantarni*, Elbląg 1994.

¹¹ http://info.elblag.pl/?id=niezbednik_&pid=22&strona=1, dostęp: 29.08.2016.

¹² *Olsztyn 1353-2003*, red. Achremczyk S., Ogrodziński W., Olsztyn 2003.

¹³ Płoski A., Knercer W., *Towarzystwo Upiększania Miasta w Olsztynie* [w:] *Rocznik Olsztyński XVIII*, Olsztyn 2009.

ciąg i kanalizację, a kilka lat wcześniej uruchomiono linię tramwajową, którą z centrum miasta można było dojechać do parku. Po zakończeniu wystawy jej teren przekształcono w park. W roku 1920 w przylegającym do parku kompleksie leśnym oddano do użytku Stadion Leśny, a kilkanaście lat później także skocznię spadochronową. Obiekty sportowe i park nie ucierpiały w trakcie działań wojennych, jeszcze długo po wojnie służyły mieszkańcom Olsztyna. W drugiej połowie XX wieku uszkodzeniu uległ system odwadniania stadionu, od tego czasu użytkowanie sportowe tego obiektu stało się niemożliwe. W 1972 roku w parku postawiony został pomnik „Bohaterom Walki o Wyzwolenie Narodowe i Społeczne Warmii i Mazur” (w miejscu gdzie dawniej stał pomnik plebiscytowy z roku 1928).

Ryc. 4. Widoki Parku Jakubowo w Olsztynie z okresu przed II wojną światową.

Źródło: <http://photokrzysztof.blogspot.com/>,
<http://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/doccontent?id=728>.

Położenie, stan zagospodarowania i infrastruktury wytypowanych parków

Park Jakubowy w Olsztynie, zlokalizowany jest w północnej części miasta Olsztyn na terenie osiedla Wojska Polskiego. Od strony wschodniej graniczy z główną arterią wylotową miasta - Aleją Wojska Polskiego, od strony południowej sąsiaduje z zabudową mieszkaniową, od północnej i zachodniej przechodzi w naturalny kompleks leśny Lasu Miejskiego. Park stanowi ogólnodostępną, nieogrodzoną przestrzeń rekreacyjno-wypoczynkową. Dojazd możliwy jest zarówno komunikacją zbiorową (przystanki zlokalizowane w pobliżu obsługiwane są przez 4 linie autobusowe komunikacji miejskiej, w tym połączenie z centrum miasta), jak i indywidualną (miejsca parkingowe w północnej części parku oraz południowo-wschodnim krańcu Lasu Miejskiego nad jeziorem Długim). Park Jakubowy na wniosek Rady Miasta Olsztyn został w 2005 roku wpisany do ewidencji zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego w Olsztynie¹⁴.

¹⁴ Rejestr zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego: A-4328 z dnia 25.01.2005.

Tab.1. Wybrane elementy zagospodarowania i lokalizacji Parku Jakubowego w Olsztynie, Bażantarni w Elblągu i Oranżerii Krasickiego w Lidzbarku Warmińskim w 2016 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.

Park/cechy	Park Jakubowy z kompleksem rekreacyjnym Lasu Miejskiego	Bażantarnia	Oranżeria Krasickiego
Informacje ogólne			
Miejscowość	Olsztyn	Elbląg	Lidzbark Warmiński
Charakter/rodzaj parku	Park miejski	Park miejski	Park pałacowy
Wpis do rejestru zabudowy nieruchomości województwa warmińsko-mazurskiego	A-4328 z 25.01.2005	487/95 z 23.12.1995	476 (L/33) z 17.12.1957 ¹⁵
Położenie w przestrzeni miejskiej	Obrzeża miasta	Obrzeża miasta	Ścisłe centrum miasta
Dostępność			
Ogrodzenie	Nie	Nie	Nie
Komunikacja miejska	Tak	Tak	n/d ¹⁶
Parking	Tak	Tak	Tak
Przyrodnicze elementy zagospodarowania			
Trawniki	Tak	Tak	Tak
Zieleń komponowana	Tak	Tak	Tak
Naturalne formacje roślinne	Tak	Tak	Nie
Krzewy i żywopłoty	Tak	Tak	Nie

¹⁵ Wpis do rejestru dotyczy budynku Pałacu „Oranżeria”, teren parku objęty strefą ochrony konserwatorskiej „W” dla układu urbanistycznego starego miasta, Por. *Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Lidzbark Warmiński*.

¹⁶ W mieście nie funkcjonuje komunikacja miejska, w bezpośrednim sąsiedztwie przystanki autobusowe komunikacji międzymiastowej.

Kwietniki, rabaty kwiatowe, donice	Tak	Nie	Tak
Zwarte masywy zieleni wysokiej	Tak	Tak	Tak
Cieki i zbiorniki wodne	Tak	Tak	Nie
Głazy i skałki	Tak	Tak	Nie
Wzgórza, bądź inne formy ukształtowania terenu	Tak	Tak	Tak

Architektoniczne elementy zagospodarowania

Pałace	Nie	Nie	Tak
Inne budynki wpisane do rejestru zabytków	Tak	Tak ¹⁷	Nie
Muszla koncertowa, scena	Nie	Tak	Nie
Formy architektury wodnej (fontanny, wodotrysku)	Tak	Nie	Tak
Pomniki	Tak	Nie	Tak
Murki oporowe/ogrodzenia	Tak	Tak	Nie
Cmentarze	Tak ¹⁸	Nie	Tak ¹⁹

Rekreacyjne elementy zagospodarowania

Plac zabaw	Tak	Tak	Nie ²⁰
Boisko	Tak	Tak	Nie ²¹
Korty tenisowe	Tak	Nie	Nie
Tory rowerowe	Tak	Nie	Tak ²²
Ścieżki rowerowe	Tak	Tak ²³	Nie ²⁴

¹⁷ Restauracja Myśliwska.

¹⁸ Cmentarz wojenny z I wojny światowej, al. Wojska Polskiego, *Rejestr zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego Nr Rej.: 3957 z 20.04.1988.*

¹⁹ Czynniki cmentarz komunalny w bezpośrednim sąsiedztwie parku.

²⁰ Znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie parku.

²¹ W bezpośrednim sąsiedztwie parku, asfaltowe boisko do gry w piłkę koszykową wykorzystywane do nauki jazdy.

²² Bikepark.

²³ Dotyczy ulic dojazdowych.

Stoły ping-pongowe/ szachy terenowe	Nie	Tak	Nie
Wypożyczalnie sprzę- tu turystycznego	Tak	Nie	Nie
Stok narciarski	Nie	Tak	Nie

Elementy infrastruktury

Alejki i deptaki	Tak	Tak	Tak
Ławki	Tak	Tak	Tak
Latarnie	Tak ²⁵	Nie	Tak
Kosze na śmieci	Tak	Tak	Tak
Toalety	Nie ²⁶	Tak	Nie
Tablice informacyjne	Tak	Tak	Nie ²⁷
Szlaki turystyczne	Tak	Tak	Nie
Ścieżki dydaktyczne	Tak	Tak	Nie
Gastronomia	Tak ²⁸	Tak	Nie

Inne elementy decydujące o atrakcyjności

Rezerваты	Tak ²⁹	Tak ³⁰	Nie
-----------	-------------------	-------------------	-----

Park nie zmienił swoich funkcji w ciągu lat i nadal stanowi przestrzeń rekreacyjno-wypoczynkową. Ze względu na integrację Parku Jakubowego z Lasem Miejskim, badaniami objęto cały kompleks, przyjmując podział na część zieleni urządzonej (Park Jakubowy) i naturalnego zalesienia (Las Miejski). Na terenie Parku Jakubowego zlokalizowane są dwa zbiorniki wodne: sztuczny z wodotryskiem w południowej części oraz naturalne Jezioro Mummel w części północnej. Zadrzewienie jest nieregularne i występuje głównie na obrzeżach parku, co ogranicza wpływ szumów miejskich, spotyka się tu również solitery³¹. Roślinność niską stanowią przede wszystkim trawniki, a jedyny kwietnik zlokalizowany jest w centralnej części parku. Dopelnieniem piętrowości roślinnej są pojedyncze krzewy i fragmenty żywopłotów. Całość terenu poprzecinana jest gęstą siecią alej z nawierzchnią szutrową (dominującą) lub bitumiczną.

²⁴ Na terenie całego parku obowiązuje zakaz poruszania się rowerem.

²⁵ W części urządzonej Park Jakubowy.

²⁶ Nad Jeziorem Długim.

²⁷ W bezpośrednim sąsiedztwie parku znajduje się Centrum Informacji Turystycznej czynne od pn-pt od 8:00 do 16:00.

²⁸ Gastronomia sezonowa.

²⁹ Obszar Ochrony Krajobrazu – Dolina Rzeki Łyny.

³⁰ Park Krajobrazowy Wysoczyzny Elbląskiej.

³¹ Soliter – pojedyncze drzewo (lub krzew) rosnące na otwartym terenie.

Architekturę wielkokubaturową stanowią zabytkowy budynek Centrum Edukacji i Inicjatyw Kulturalnych oraz willa mieszkalna w północnej części Parku, niedaleko pętli autobusowej. Zagospodarowanie sportowo-rekreacyjne stanowią korty tenisowe kryte i otwarte oraz ściana zewnętrzna do gry w squash, zaniedbane boisko do gry w piłkę nożną oraz plac zabaw dla dzieci. Mała architektura skupiona jest wokół alejek spacerowych i obejmuje zarówno elementy wypoczynkowe jak ławki i fontanna oraz użytkowe: kosze na śmieci, latarnie, rzeźby, hotel dla owadów, schody i murki oporowe. Ponadto w centralnej części Parku zlokalizowany jest pomnik poświęcony Bohaterom Walki o Wyzwolenie Narodowe i Społeczne Warmii i Mazur³², odsłonięty w 1972 roku.

Część zieleni nieurządzonej zagospodarowanej dla potrzeb rekreacyjnych, stanowi Las Miejski, zarządzany przez Nadleśnictwo Olsztyn. Sieć dróg leśnych przeznaczonych do użytku rekreacyjnego stanowi zarówno trasy oznaczone, jak i nieoznaczone. Przez jego obszar przebiegają cztery szlaki piesze (żółty, czarny, czerwony „Kopernikowski” oraz niebieski), ścieżki rowerowe (zarówno rekreacyjne, jak i wyczynowe), ścieżki edukacyjne, trasy biegowe, trasy narciarstwa biegowego oraz tory saneczkowe. Mała architektura użytkowa, zlokalizowana jest głównie w miejscach przecięcia się szlaków turystycznych oraz urządzonych zespołów rekreacyjnych. Na terenie Lasu Miejskiego znajdują się 2 parki linowe, bikepark, strzelnica oraz ścieżka zdrowia.

Głównym walorem przyrodniczym stanowiącym o atrakcyjności parku jest naturalny charakter leśny kompleksu. Przez las przepływają dwie rzeki: Wadąg i Łyna, której dolina objęta jest Obszarem Chronionego Krajobrazu: Dolina Środkowej Łyny³³. W południowo-zachodniej części parku znajduje się jezioro Długie. Tereny wokół jeziora stanowią najbardziej przekształconą część kompleksu leśnego (utwardzona aleja rowerowo-piesza, formacje zieleni komponowanej). Dużym ograniczeniem rozwoju funkcji wypoczynkowych i rekreacyjnych jest brak strzeżonego kąpieliska w okresie letnim. Formą ochrony ścisłej pod postacią Rezerwatu „Mszar”³⁴ objęte są torfowiska śródleśne zlokalizowane na wschodnim brzegu jeziora.

Park przy „Oranżerii” Krasickiego w Lidzbarku Warmińskim zlokalizowany jest w jego centralnej części przy ulicy Mławskiej, będącej główną ulicą przejazdową przez miasto. Od strony południowej część parku została włączona do cmentarza komunalnego, od strony północno-wschodniej graniczy z zabudową mieszkaniową wielorodzinną. Całość założeń parkowych, wraz z pałacem bisku-

³² Wcześniej Pomnik Plebiscytowy odsłonięty w 1928 roku.

³³ *Rozporządzenie Nr 160 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 19 grudnia 2008 r. w sprawie Obszaru Chronionego Krajobrazu Doliny Środkowej Łyny* (Dz. Urz. z 2008 Nr 201 poz. 3152).

³⁴ *Zarządzenie Ministra Leśnictwa z dnia 8 grudnia 1953 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody* (M.P. z 1953 r. Nr A-116, poz. 1511).

pim włączona jest do strefy ochrony konserwatorskiej starego miasta. W mieście nie funkcjonuje komunikacja miejska, jednak w bezpośrednim sąsiedztwie parku znajdują się przystanki komunikacji międzymiastowej. Obecnie park pełni funkcje skweru wypoczynkowego, a budynek pałacowy wykorzystywany jest jako Miejska Biblioteka Pedagogiczna.

Park przy „Oranżerii” Krasickiego wraz z pałacem biskupim w latach 2011-2015 został poddany renowacji w ramach projektu „Renowacja letniego pałacu „Oranżerii” Biskupa Ignacego Krasickiego, wraz z zagospodarowaniem terenów wokół oraz zakup wyposażenia”³⁵. Teren parku został uporządkowany, wytyczono aleje spacerowe, zasadzono niską roślinność zielną. Elementem dominującym w omawianym historycznym założeniu parkowym jest umiejscowiony na wzniesieniu budynek pałacowy, u stóp którego ogniskują się aleje spacerowe. Dodatkowo monumentalizm budynku podkreślają współczesne schody paradne, nawiązujące swą formą do stylu klasycystycznego, z wodotryskiem pośrodku. Drugim elementem, przy którym krzyżują się deptaki, jest popiersie Ignacego Krasickiego. Na terenie całego parku rozmieszczone są elementy małej architektury, dla pełnienia funkcji wypoczynkowej: ławki, latarnie, kosze na śmieci. Mimo zakazu poruszania się na rowerach po terenie parku, za budynkiem „Oranżerii” umiejscowiony jest bikepark kolarstwa zjazdowego, który stanowi jednocześnie jedyny element rekreacyjny na terenie parku.

Mimo objęcia ochroną konserwatorską parku oraz pałacu „Oranżerii” Krasickiego założenie nie znajduje się na żadnym szlaku turystycznym przebiegającym przez miasto³⁶. Nie istnieją również zewnętrzne tablice informacyjne o obiekcie. Przy sąsiadującej z parkiem ulicy Krasickiego mieści się wprawdzie Centrum Informacji Turystycznej, jednak czynne jest tylko w dni robocze od poniedziałku do piątku w godzinach urzędowych, tj. od 8:00 do 16:00. Podczas inwentaryzacji terenowej stwierdzono obecność tablicy z podstawowymi informacjami krajoznawczymi o obiekcie na terenie starego miasta, brak jest jednak oznakowania kierunku dotarcia do parku.

Park „Bażantarnia” w Elblągu, podobnie jak Las Miejski z Parkiem Jakubowym w Olsztynie, stanowi kompleks leśny przystosowany do pełnienia funkcji rekreacyjnej z przestrzenią zieleni urządzonej. Park zlokalizowany jest na obrzeżach miasta w jego północno-wschodniej części. Od strony zachodniej graniczy z zabudową miejską, całość założeń parkowo-leśnych wchodzi w granice ochronne Parku Krajobrazowego Wysoczyzny Elbląskiej. Dojazd do parku możliwy jest zarówno komunikacją miejską³⁷, jak i transportem indywidualnym, z możliwością

³⁵ <http://www.oranzeria.lidzbarkw.pl/>, dostęp: 20.08.2016.

³⁶ Przez Lidzbark Warmiński przebiega między innymi międzyregionalny pieszy Szlak Kopernikowski oraz pętla rowerowego szlaku Green Velo.

³⁷ Gliniecki T., *Tramwaje w Elblągu. 120 lat na torach*, Elbląg 2015.

parkowania przy założeniach zieleni urządzonej. Dostęp do parku jest nieograniczony czasowo ani przestrzennie.

Obecnie część zieleni urządzonej Parku „Bażantarnia” wraz z muszlą koncertową i bryłą budynku restauracji „Myśliwska” objęta jest strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej³⁸. Prócz zauważalnych nasadzeń roślinności wysokiej i średniej, przekształceniom uległo też ukształtowanie terenu, istniejącej tu niegdyś skarpie nadano formę tarasową. Wykorzystano to między innymi przy umiejscowieniu muszli koncertowej u stóp wzniesienia, na którym rozmieszczono miejsca siedzące, wzmocnione murkami oporowymi. Miejsce to jest również węzłem szlaków turystycznych, z parkingiem i mapą informacyjną. Obszarem zagospodarowanym na cele wypoczynkowe jest polana między ulicą Sybiraków a kompleksem leśnym. Znajdują się tam zarówno ławki oraz stoły piknikowe jak i wiaty przystosowane do rozpalania ognisk. Elementami zagospodarowania rekreacyjnego są między innymi stoły ping-pongowe oraz boisko trawiaste. Na terenie polany zlokalizowane jest „Miejsce Obsługi Rowerzystów – Elbląg Bażantarnia” Szlaku Green Velo, ze stojakami rowerowymi, miejscem przystosowanym do spożycia posiłku i toaletą.

Niewątpliwie głównym atutem „Bażantarni” są walory przyrodnicze, przede wszystkim rzeźba terenu. Pod względem krajobrazowym obecny wygląd Wysoczyzny Elbląskiej ma charakter miejscami zbliżony do podgórskiego z dynamiczną rzeźbą terenu i znacznymi deniwelacjami. Obszar założenia znajduje się w strefie krawędziowej Wysoczyzny Elbląskiej, który formowany był zarówno przez procesy glacialne, abrazyjne jak i fluwialne. Morfogeneza procesów rzeźbotwórczych Wysoczyzny Elbląskiej sięga ostatniej fazy zlodowacenia bałtyckiego, pierwotnie będąc wytworem glacialnym w postaci wzniesień morenowych o nieznacznych przewyższeniach względnych. Północne stoki Wysoczyzny o charakterystycznych stromych zboczach, w czasach przedhistorycznych powstały w wyniku działań abrazyjnych otwartych wód Morza Bałtyckiego. Pod względem okresu powstawania, najmłodszym efektem procesów erozyjnych są wąwozy i jary rzeczne, dochodzące do głębokości kilkudziesięciu metrów, powstałe w wyniku działań fluwialnych wód płynących. Młoda rzeźba terenu o znacznych wysokościach względnych poprzeplatana siecią cieków wodnych w formie strug jest niewątpliwie bardzo atrakcyjna wizualnie. Istotny walor przyrodniczy parku stanowi naturalny dla tej szerokości geograficznej skład gatunkowy lasu liściastego w formie buczyn z domieszką dębów, jesionów i jaworów³⁹.

Przez kompleks leśny przebiega szereg wyznaczonych tras turystycznych: Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo, Szlak Jakubowy, 5 tras Nordic Walking, 4 szlaki piesze (w tym międzyregionalny szlak „Kopernikowski”), ścieżka przyrodniczo-historyczna „Bażantarnia”. Dodatkowo na terenie leśnym zlokalizowa-

³⁸ *Studium Uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy miasta Elbląg*, Elbląg 2008.

³⁹ Kondracki J., *Polska północno-wschodnia*, Warszawa 1972, s. 18-56.

nych jest 50 stałych punktów kontrolnych umożliwiających uprawianie orienteeringu, w ramach ogólnopolskiego programu „Zielony Punkt Kontrolny”⁴⁰. Wzdłuż szlaków rozmieszczone są elementy małej architektury wypoczynkowej (ławki, altany) i komunikacyjnej (mosty drewniane do przeprawy nad strugami).

Obecność badanych parków w dokumentach planistycznych i strategicznych

Strategia Rozwoju Turystyki Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2025, jako podstawowy dokument kreowania kierunków rozwoju turystyki w regionie nie pomija wykorzystania parków w turystyce. Dokument ten wskazuje potencjał rozwojowy w kontekście użytkowania turystycznego, parków pałacowych i dworskich. Jako produkt turystyczny proponowane są kompleksy dworskie, jednak ze względu na silne powiązania zieleni z obiektami architektonicznymi, nie jest to działanie, które można zastosować również do parków miejskich. Zdecydowanie większe znaczenie dla analizowanych parków (w szczególności w Olsztynie i Elblągu), jako potencjalnej składowej produktów turystycznych, ma turystyka aktywna, silnie akcentowana w dokumencie. Ze względu na ich zagospodarowanie i przystosowanie do pełnienia funkcji turystyczno-rekreacyjnej są to kompleksy o dużych walorach dla turystyki aktywnej. Aby jednak w pełni wykorzystać ich potencjał, potrzebują wsparcia ze strony jednostek samorządu terytorialnego (JST) w zakresie modernizacji, infrastruktury i promocji.

Strategia Rozwoju Turystyki województwa oprócz kreowania produktów turystycznych jako działanie priorytetowe wyodrębnia między innymi wygląd przestrzeni publicznej i architektury. Chodzi tu zarówno o kreowanie nowych przestrzeni, jak i poprawę jakościową stanu zagospodarowania już istniejących, w tym poprawę oznakowania i zagospodarowania szlaków turystycznych. Ze względu na zarządzanie terenami parkowymi przez Jednostki Samorządu Terytorialnego (w przypadku Olsztyna i Elbląga również odpowiednie terytorialnie nadleśnictwa) wdrażanie zaleceń dokumentów strategicznych jest bardziej rygorystyczne, aniżeli w przypadku inwestycji prywatnych⁴¹.

Dokumenty Strategii Rozwojowych⁴² na szczeblu miejscowym nie nawiązują bezpośrednio do przestrzeni parkowych, jako elementu znaczącego dla osiągnięcia korzyści gospodarczych. Strategia Rozwoju Miasta Elbląga do roku 2020 zwraca uwagę na problemy wynikające z procesów suburbanizacyjnych (rozlewania się miasta, poszerzania strefy przedmieść), wskazując między innymi na degradację zieleni podmiejskiej, w tym cennych krajobrazowo obszarów Wysoczyzny

⁴⁰ <http://www.zielonypunktkontrolny.pl/>, <http://www.elblag.gdansk.lasy.gov.pl/zielony-punkt-kontrolny>, dostęp: 19.04.2016.

⁴¹ *Strategia Rozwoju Turystyki województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025*, Olsztyn 2015.

⁴² Na szczeblu miejscowym analizowane JST nie wygenerowały Strategii Rozwojowych dla turystyki, ujmując ją jako gałąź gospodarki w ogóle.

Elbląskiej. Miejsca zieleni są ujęte w dokumencie zarówno jako atrakcyjne i lubiane przez mieszkańców, jak i akcentujące unikatowe walory przyrodnicze, stanowiące podstawę do rozwoju turystyki⁴³.

Tab. 2. Widoczność wytypowanych parków w Internecie, portalach promocyjnych i dokumentach strategicznych województwa warmińsko-mazurskiego w 2016 roku.

Źródło: opracowanie własne.

Park/źródło informacji	Park Jakubowy z kompleksem rekreacyjnym Lasu Miejskiego	Bażantarnia	Oranżeria
Obecność w oficjalnych portalach turystycznych miast	Tak, klasyfikacja na 8 miejscu w rankingu TOP 10 (Las Miejski) ⁴⁴	Tak, Kategoria główna w dziale turystyka ⁴⁵	Tak ⁴⁶
Obecność w proponowanych planach zwiedzania miasta	Tak „Olsztyn Miastem Parków	Tak, „Elbląg w 3 dni” ⁴⁷	Tak Wirtualny Spacer, Początek Trasy
Obecność w oficjalnym portalu turystycznym województwa mazury.travel	Tak, jako Las Miejski	Tak	Tak, jako pałac biskupi
Wyniki wyszukiwania w witrynie google.com	25 600 „Park Jakubowy Olsztyn”	58 000 „Bażantarnia Elbląg”	8 270 „Oranżeria Krasickiego”

⁴³ *Strategia Rozwoju Elbląga 2020+*.

⁴⁴ <http://visit.olsztyn.eu/article/216/top-10-olsztyna>, dostęp: 24.04.2016.

⁴⁵ <http://www.elblag.eu/index.php/park-bazantarnia-las>, dostęp: 24.04.2016.

⁴⁶ <http://lidzbarkw.eu/oranzeria-krasickiego>, dostęp: 24.04.2016.

⁴⁷ http://www.elblag.eu/images/stories/5_turystyka/pliki/Elblag_w_3_dni.pdf, dostęp: 24.04.2016.

Obecność w dokumentach strategicznych i planistycznych	MPZP Lasu Miejskiego w Olsztynie, Strategia Rozwoju Miasta – udział symboliczny	Studium Uwarunkowań i Kierunków Rozwoju Gminy Miasta Elbląg	MPZP Miasta Lidzbark Warmiński
--	---	---	--------------------------------

W Strategii Rozwoju Miasta Olsztyn do roku 2020, jako silne strony wskazano walory przyrodnicze miasta, w tym kompleks Lasu Miejskiego i Obszaru Chronionego Krajobrazu Doliny Środkowej Łyny. Znaczenie sektora turystyki w gospodarce zostało niestety pominięte i ograniczone do wskazania aktualnej wielkości ruchu turystycznego⁴⁸.

Pałac „Oranżeria” Krasickiego wraz z parkiem w Lidzbarku Warmińskim, zostały ujęte w Strategii Rozwoju Gminy Lidzbark Warmiński na lata 2015-2025. Ze względu na zakończenie prac konserwacyjnych i zagospodarowanie przestrzeni parku obecność w dokumencie ma charakter symboliczny, jednak pokazuje jak ważna dla podniesienia atrakcyjności turystycznej miasta jest troska o wygląd przestrzeni publicznej. Strategia miasta zakłada rozwój sektora turystyki jako głównej gałęzi gospodarki, skupiając się na przystosowaniu miasta do roli uzdrowiska, przy jednoczesnym wykorzystaniu walorów kulturowych i przyrodniczych (a co za tym idzie również dbałość o stan zachowania), do kreowania obszaru recepcji ruchu turystyki zdrowotnej w regionie⁴⁹. Integralność dokumentu Strategii z Planem Rozwoju Lokalnego sprawia, że gmina Lidzbark Warmiński jako jedyna z analizowanych ma faktyczną wizję rozwoju sektora turystycznego dla odniesienia korzyści gospodarczych.

Ze względu na prawomocny charakter, dla potencjalnego rozwoju funkcji turystycznej parków, szczególnie istotne są dokumenty planistyczne takie jak Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego oraz Studia Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego dla obrębów nieuwzględnionych w MPZP. Regulacje zawarte w planach miejscowych, obligują bowiem inwestora do działań w nich ujętych.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Miasta Elbląg teren zieleni urządzonej Parku „Bażantarnia” objęło strefą ochrony ścisłej konserwatorskiej, tym samym wprowadzając nakaz zachowania pierwotnej funkcji obszaru. MPZP Parku Leśnego Bażantarnia nie obejmuje swoim zakresem całej powierzchni leśnej, w tym pomija obszary w bezpośrednim sąsiedz-

⁴⁸ *Strategia Rozwoju Miasta – Olsztyn 2020*, Olsztyn 2013.

⁴⁹ *Strategia Rozwoju Gminy Lidzbark Warmiński na lata 2015-2025; Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Miejskiej Lidzbark Warmiński na lata 2014-2020*.

twie historycznych założeń zieleni urządzonej. Polityka gospodarowania obszarem „Bażantarni” ukierunkowana jest na dbałość o stan zachowania wartości przyrodniczych, również przez wzgląd na duże teren pod inwestycje celu publicznego o zasięgu ponadlokalnym, na kompleks sportowo-rekreacyjny EUROPARK. Obszar inwestycji znajduje się na południowo-zachodnim krańcu „Bażantarni”, nieopodal Góry Chrobrego⁵⁰.

Postanowienia ogólne Miejscowego Planu Zagospodarowania Lasu Miejskiego w Olsztynie mówią między innymi o zagospodarowaniu terenów zieleni lasu miejskiego na cele rekreacji i wypoczynku mieszkańców Olsztyna, zagospodarowaniu Stadionu Leśnego oraz pozostałych terenów występujących na obszarze lasu miejskiego, rozwiązania problemów infrastruktury komunikacyjnej i technicznej na obszarze Lasu Miejskiego. Szczegółowe przeznaczenie terenów pod inwestycje prywatne uwzględnia między innymi budowę wielofunkcyjnego zespołu sportowo-rekreacyjnego, wraz z infrastrukturą towarzyszącą (parkingi, zieleń urządzona, gastronomia), przystani wodnej nad rzeką Łyną, oraz mniejszych adaptacji i przekształceń istniejącej infrastruktury (obecna strzelnica), jak również nowych inwestycji usług nieuciążliwych, przede wszystkim wspierających rozwój funkcji rekreacyjnej i turystycznej⁵¹.

Miejski Plan Zagospodarowania Przestrzennego miasta Lidzbark Warmiński ujmuje historyczne założenia parku pałacowego w strefie ochrony konserwatorskiej, co działa na korzyść zachowania pierwotnej funkcji reprezentacyjno-wypoczynkowej. Ze względu na zakończenie prac adaptacyjnych w 2015 roku, postanowienia z MPZP pochodzącego z 2010 roku można uznać za wykonane⁵².

Badane parki w ofercie turystycznej miast

Wszystkie z analizowanych parków historycznych widoczne są w ofercie turystycznej miast na oficjalnych serwisach miejskich poświęconych turystyce. Las Miejski w Olsztynie na portalu visit.olsztyn.eu dumnie nazwany jest największym kompleksem leśnym w granicach administracyjnych miasta w Europie (co nie jest informacją potwierdzoną rzetelnymi badaniami). Przedstawiona została również trasa piesza „Olsztyn Miastem Parków”, oparta na parkach i zieleńcach miejskich o łącznej długości 7,7 km. Propozycja zwiedzania obejmuje: Park Jakubowy, skwer w miejscu dawnego cmentarza ewangelickiego przy Al. Wojska Polskiego,

⁵⁰ *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Miasta Elbląg*, Elbląg 2008.

⁵¹ *Uchwała Nr LV/748/06 Rady Miasta Olsztyn z dnia 25 stycznia 2006r. w sprawie uchwalenia „Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Lasu Miejskiego w Olsztynie”*, Olsztyn 2006.

⁵² *Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Lidzbark Warmiński*.

Las Miejski, Park Podzamcze, Park Centralny, Park im. Janusza Kusocińskiego⁵³. Propozycja wpisuje się w koncepcję promocyjną miasta „Olsztyn – miasto ogród”⁵⁴. Dodatkowo na terenie Lasu Miejskiego odbywa się szereg imprez rekreacyjnych,

w tym wchodzących w skład projektu „Olsztyn. Aktywnie!”⁵⁵. Od 2012 roku na rzecz promocji i zwiększenia atrakcyjności Parku Jakubowo działa również Stowarzyszenie „Nasze Jakubowo”.

Trzydniowy, przygotowany przez serwis miejski elblag.eu, przykładowy plan pobytu turystycznego w Elblągu, proponuje popołudniową wizytę w Parku „Bażantarnia”. Na stronie znajduje się również podkategoria dotycząca obiektu wraz z opisem szlaków turystycznych przebiegających przez jego teren⁵⁶. Ze względu na zlokalizowanie założenia w granicach Parku Krajobrazowego Wysoczyzny Elbląskiej, duże znaczenie edukacyjne, jak i dla promocji turystycznej, mają działania leżące w zakresie administracji Parku Krajobrazowego. Zobowiązane do działań na rzecz racjonalnego gospodarowania terenem leśnym jest również odpowiednie nadleśnictwo (podobnie jak w Lesie Miejskim w Olsztynie).

Park przy „Oranżerii” Krasickiego, ze względu na swój miejski charakter zarządzany jest przez samorząd gminy Lidzbark Warmiński. Letnie Ogrody Biskupie wzmiankowane są również na oficjalnym serwisie miejskim oraz w aplikacji umożliwiającej wirtualny spacer po mieście⁵⁷.

Podsumowanie i wnioski

Analizowane parki różnią się między sobą genezą, wielkością, stanem za-inwestowania, infrastrukturą czy współczesnym profilem użytkowania. Elbląska „Bażantarnia” i Las Miejski z Parkiem Jakubowym w Olsztynie, stanowią kompleksy leśne przystosowane głównie do pełnienia funkcji rekreacyjnych i aktywnego wypoczynku. Z kolei park „Oranżeria” w Lidzbarku Warmińskim pełni głównie funkcje reprezentacyjne i stanowi atrakcyjne otoczenie dla założenia zamkowo-pałacowego. Bez względu na swój profil czy wielkość, założenia te są nie tylko jednymi z najcenniejszych obszarów przyrodniczych w miastach województwa warmińsko-mazurskiego, ale posiadają również znaczną wartość historyczną, kulturową i sentymentalną. Stanowią nieodłączny element krajobrazu współczesnych

⁵³ <http://www.visit.olsztyn.eu/tour/64/wycieczka-tematyczna-olsztyn-miastem-parkow>, dostęp: 24.04.2016.

⁵⁴ http://www.olsztyn.eu/fileadmin/strona_glowna/olsztyn_ogrod_europy.pdf, dostęp: 24.04.2016.

⁵⁵ Batyk I. M., Targońska K., *Promocja aktywności rekreacyjnej n przykładzie projektu „Olsztyn. Aktywnie!”* [w:] *Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro cz. II*, red. Czachorowski S. i in., Olsztyn 2015.

⁵⁶ <http://www.elblag.eu/index.php/turystyka>, dostęp: 24.04.2016.

⁵⁷ <http://www.lidzbarkw.eu/oranzeria-krasickiego>, dostęp: 24.04.2016.

miast i w znaczący sposób podnoszą jakość życia mieszkańców i funkcjonowania miejskich ekosystemów. Pomimo tego, że badane parki służą w głównej mierze mieszkańcom miast w których się znajdują, posiadają one niewątpliwie duży potencjał dla rozwoju turystyki weekendowej i świątecznej. Głównie w przypadku, a w nieco mniejszym Olsztyna (ze względu na konkurencyjne i bardzo atrakcyjne przyrodniczo obszary wokół miasta). Formy aktywnego spędzania czasu możliwe do realizacji w tych parkach, oprócz spacerów, pikników i rekreacyjnej jazdy rowerem, to również jazda wycynowa rowerem, narciarstwo biegowe i zjazdowe (Elbląg), kajakerstwo, pływanie i niektóre sporty wodne (Olsztyn) czy survival. Stanowi to wyróżnik tych parków, buduje ich markę i potencjał turystyczny. Oprócz aktywności rekreacyjnej indywidualnych osób, parki wykorzystuje się jako miejsce realizacji imprez masowych. Zarówno o charakterze sportowym czy rekreacyjnym jak zawody sportowe, biegi na orientację, rajdy turystyczne itp., jak i typowo kulturowe wydarzenia jak koncerty, wernisaże, pikniki tematyczne czy zorganizowane zwiedzanie parku z przewodnikiem.

W nieco inny sposób należy wykorzystywać walory historyczne, widokowe i lokalizację parku lidzbarskiego. Jest on nieodłącznym i spójnym elementem oferty turystycznej miasta. Wizyta w zamku i hotelu Krasicki, zlokalizowanym w dawnym pałacu biskupim, bez odwiedzenia parku i poznaniu jego historii, byłaby niepełna. Historycznie, rezydencja biskupów warmińskich i otoczenie parkowe stanowiły jeden kompleks architektoniczno-użytkowy. Istotna rola tego parku to zapewnienie odpowiedniego otoczenia i ekspozycji architektonicznej i urbanistycznej, zarówno dla obszaru starego miasta jak również dla zamku i pałacu. Należy przypuszczać, że rola zieleni miejskiej w Lidzbarku Warmińskim w najbliższym czasie będzie rosła. Dzięki wybudowaniu Term Warmińskich i pretendowania do bycia ważnym uzdrowiskiem na mapie północnej Polski, miasto będzie inwestować w odpowiedni wygląd parku i jego utrzymanie. Ustawa o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych z dnia 28 lipca 2005 roku, obliguje miejscowości-uzdrowiska, do posiadania parku zdrojowego i do utrzymania jak największej powierzchni terenów zielonych, sprzyjających utrzymaniu wysokich walorów zdrowotnych środowiska przyrodniczego. Wydaje się więc, że park w Lidzbarku ma bardzo duże znaczenie dla rozwoju turystyki lokalnej, co dostrzegają lokalne władze i prywatni inwestorzy. Realne rozróżnienie wielkości ruchu turystycznego i wykorzystania parków przez mieszkańców nie jest możliwe bez prowadzenia dokładnych badań społecznych, mających na celu określenie skali, pochodzenia terytorialnego, form spędzania czasu wolnego i motywacji mieszkańców i turystów. Szczególnie istotne dla oceny stopnia atrakcyjności i zadowolenia użytkowników byłoby przeprowadzenie takich badań w Lidzbarku Warmińskim, który stawia na rozwój turystyki, w tym turystyki uzdrowiskowej.

Obecny poziom zainwestowania w infrastrukturę i możliwości dojazdu do wspomnianych obiektów należy uznać za wystarczające. Badane parki przeszły w ostatnich kilkunastu latach intensywny proces modernizacji i odnowy dzięki środkom samorządowym i unijnym. Mimo to, aby zwiększyć atrakcyjność i renomę opisywanych założeń parkowych, należy oprócz stałej opieki i inwestycji w infrastrukturę, należy inwestować w promocję bierną (poprzez wydawnictwa, portale itd.) i czynną – konkursy, pikniki, zawody itd. Oferta spędzania czasu w założeniach parkowych powinna być atrakcyjna zarówno dla mieszkańców, jak i uczestników ruchu turystycznego. Jeśli chodzi o mieszkańców, warto zastanowić się nad intensyfikacją działań edukacyjnych w zakresie historii, przyrody i odpowiedniego zachowania w obszarach przyrodniczo cennych. Oferta taka powinna być skierowana nie tylko do najmłodszego pokolenia, ale do wszystkich grup wiekowych. W przypadku uczestników ruchu turystycznego, bardzo istotna jest kwestia promocji i informacji. Turyści odwiedzający Elbląg, Olsztyn, Lidzbark Warmiński czy inne miasta regionu, powinni mieć dostęp do kompleksowej informacji dotyczącej zarówno historii parków, jak również ich współczesnego zagospodarowania i możliwości użytkowania. Oferta turystyczna powinna być dostępna w Internecie, w biurach informacji turystycznej jak również w samym mieście poprzez system oznaczeń i tablic informacyjnych oraz będących już dziś standardem – aplikacji mobilnych itp. rozwiązań⁵⁸

Należy pamiętać, że duża ilość dobrze utrzymanej i zagospodarowanej zieleni w miastach Warmii i Mazur sprzyja nie tylko pozytywnemu wizerunkowi konkretnych miast, ale również kreuje obraz całego regionu, jako obszaru atrakcyjnego przyrodniczo i sprzyjającego aktywnemu wypoczynkowi.

Bibliografia

Publikacje drukowane, inne:

- Barton D., *Park miejski i park dworski w Bażantarni*, Elbląg 1994.
- Batyk I. M., Targońska K., *Promocja aktywności rekreacyjnej n przykładzie projektu „Olsztyn. Aktywnie!”* [w:] *Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro cz. II*, red. S. Czachorowski, Ż. Kostyk, A. Zielińska, Olsztyn 2015.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, Warszawa 2008.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., *Produkt turystyczny: pomysł-organizacja-zarządzanie*, Warszawa 2010.
- Knercer W., *Analiza historyczna. Załącznik do projektu rewaloryzacji parku przy Oranżerii w Lidzbarku Warmińskim*, maszynopis.

⁵⁸ W Parku „Bażantarnia” w Elblągu działa już system kodów QR, które dostarczają użytkownikom elektronicznych urządzeń mobilnych informacji na temat założenia.

- Kowalczyk A., *Atrakcyjność turystyczna parków na obszarach miejskich – zarys problemu* [w:] *Turystyka Kulturowa*, 2016, nr 1.
- Kruczek Z., *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*, Kraków 2011.
- Kruczek Z., Sacha S., *Geografia atrakcji turystycznych Polski*, Kraków 1999.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.
- Olsztyn 1353-2003*, red. Achremczyk S., Ogrodziński W., Olsztyn 2003.
- Płoski A., Knercer W., *Towarzystwo Upiększania Miasta w Olsztynie* [w:] *Rocznik Olsztyński XVIII*, Olsztyn 2009.
- Warszyńska J., Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*, Warszawa 1979.

Akty prawne:

- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Lidzbark Warmiński. Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Miejskiej Lidzbark Warmiński na lata 2014-2020.*
- Rejestr zabytków nieruchomości województwa warmińsko-mazurskiego: A-4328 z dnia 25.01.2005.*
- Rejestr zabytków nieruchomości województwa warmińsko-mazurskiego Nr Rej.: 3957 z 20.04.1988.*
- Rozporządzenie Nr 160 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 19 grudnia 2008 r. w sprawie Obszaru Chronionego Krajobrazu Doliny Środkowej Łyny (Dz. Urz. Z 2008 r. Nr 20, poz. 3152).*
- Strategia Rozwoju Elbląga 2020+.*
- Strategia Rozwoju Miasta – Olsztyn 2020*, Olsztyn 2013.
- Strategia Rozwoju Gminy Lidzbark Warmiński na lata 2015-2025.*
- Uchwała Nr LV/748/06 Rady Miasta Olsztyn z dnia 25 stycznia 2006r. w sprawie uchwalenia „Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Lasu Miejskiego w Olsztynie”.*
- Zarządzenie Ministra Leśnictwa z dnia 8 grudnia 1953 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. z 1953 r. Nr A-116, poz. 1511).*
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Miasta Elbląg, Elbląg 2008.*

Źródła internetowe:

- <http://www.visit.olsztyn.eu/tour/64/wycieczka-tematyczna-olsztyn-miastem-parkow>, dostęp: 24.04.2016.
- http://www.olsztyn.eu/fileadmin/strona_glowna/olsztyn_ogrod_europy.pdf, dostęp: 24.04.2016.
- <http://www.elblag.eu/index.php/turystyka>, dostęp: 24.04.2016.
- <http://www.lidzbarkw.eu/oranzeria-krasickiego>, dostęp: 24.04.2016.
- http://info.elblag.pl/?id=niezbednik_&pid=22&strona=1, dostęp: 29.08.2016.
- <http://www.oranzeria.lidzbarkw.pl/>, dostęp: 20.08.2016.

KAPLICZKI JAKO WARTOŚĆ KRAJOBRAZOWA WARMII

SHRINES AS THE LANDSCAPE VALUE OF WARMIA

mgr inż. arch. kraj. Marta Pasemko, dr inż. Marcin Sidoruk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa

Katedra Gospodarki Wodnej, Klimatologii i Kształtowania Środowiska

Summary

Warmia shrines have got long and interesting history. They are an inseparable element of the landscape, they are in a way a symbol of those lands. Shrines were built in special and precisely chosen places, they can be found on crossroads, hills, quite often in villages and in them idle of the fields. The motivation behind their creation often had different origin. The shrines were often treated as a charm against the evil, and to thank God for protection, or as an point of interest to help in navigation throughout the countryside. Shrines with floral surroundings complement the aesthetics of the place, giving its sacral atmosphere. Shrines in the Warmia and Mazury region have many different architectural forms, including baroque, neogothic forms or ornaments. One may find many interesting shrines' architecture containing characteristic elements, typical of the cultural heritage in the surrounding area. There are also constructions, the style of which cannot be matched to any pattern to be found elsewhere, what makes them of extraordinary and unique values.

Keywords: Warmia, shrines, landscape

Wstęp

Warmia jest krainą historyczną, z bogatą przeszłością i tradycjami, która rozwijała się odrębnie niż przyległe do niej regiony. Przez wiele setek lat zachowywała swoją autonomię polityczną z biskupami warmińskimi jako jej książętami. Na kształtowanie się kultury warmińskiej silny wpływ miał katolicyzm, który przetrwał mimo otaczającego go pruskiego protestantyzmu.

Najbardziej charakterystycznym elementem warmińskiego krajobrazu, związanego z chrześcijaństwem, są kapliczki. Były to najczęściej małe budowle w formie domku, wykonane z cegieł lub drewna. Zazwyczaj posiadają one nisze na figury świętych, lokowane na słupkach, cokołach lub funkcjonują jako zdobiona skrzynka nadrzeczna⁵⁹. Kapliczki wznoszono na rozstajach dróg, wzdłuż szlaków

⁵⁹ Kubalska-Sulkiewicz K., *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996, s. 480.

lub na granicy parafii i dóbr biskupich. Można je również było znaleźć w centrum wsi, na cmentarzach, przy kościołach, w lesie lub polu⁶⁰. Warmińskie kapliczki znacząco wyróżniają się spośród tego rodzaju obiektów rozmieszczonych w całej Polsce. Ich ciekawe formy architektoniczne i mnogość struktur powodują, że Warmia nie bez przyczyny nazywana jest krainą kapliczek, a one same - jej perłami.

Historia warmińskich kapliczek

Nie znana jest dokładna data, od kiedy mieszkańcy Warmii zaczęli budować kapliczki. Do dziś nie zachowało się wiele wskazówek mówiących o ich początkach. W 1805 roku ówczesny oficer pruski, Ludwig Leopold Hermann von Boyen w liście zwrócił uwagę na liczne krzyże i kapliczki przydrożne na terenach Warmii, jednak pisał o nich w negatywnym aspekcie, uważając, że są to bardziej straszdyła, niż przedmioty kultu. Wojciech Kętrzyński w 1876 roku pisał, że budowle te oraz Boże Męki i krzyże spotkać można przy każdej drodze, domostwie, we wsiach, natomiast w lasach znaleźć można było obrazy Matki Bożej przymocowane lub zawieszane na drzewach⁴.

Na początku, Kościół nie interesował się sprawami kapliczek. Dopiero w 1839 r. biskup warmiński Andrzej Stanisław Hatten wspomniął po raz pierwszy w dokumentach wizytacyjnych o tych budowlach. Biskupa interesowało w jakim znajdują się stanie, czy są naprawiane, czy stawia się nowe oraz czy nie stoją zbyt blisko siebie. Wiadomo, że w 1920 roku na terenie Warmii istniało około 1350 obiektów tego typu. Około 100 zostało zniszczonych w trakcie II wojny światowej^{61,62}.

Najwięcej informacji o kapliczkach pochodzi z przełomu XIX i XX wieku. Są to głównie informacje o poświęceniu nowych kapliczek publikowane przez *Gazetę Olsztyńską*. Istnieją również nieliczne udokumentowane informacje ustne, które ukazują związane z nimi tradycje i obyczaje.

Część kapliczek była fundowana przez osoby prywatne, o czym świadczą nieliczne do dziś zachowane napisy fundacyjne^{3,4}. Główną metodą, dzięki której można datować kapliczki jest stan ich zachowania oraz styl, w jakim zostały wykonane. Na niektórych umieszczone znajdują się chorągiewki z datą budowy lub inicjałami fundatorów. Jednak poprzez liczne remonty i przebudowy wielu z nich, określenie dokładnej daty powstania kapliczek jest trudne lub często niemożliwe.

Prawdopodobnie najstarszą istniejącą kapliczką jest ta z Dobrąga, której rok powstania określa się na 1602 (Fot. 1). Kapliczki były wznoszone w różnych

⁶⁰ Jasiński J., *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, Lublin 1988, s. 286.

⁶¹ Drej Sz., *Święta Warmia*, Olsztyn 2007, s. 125.

⁶² Liżewska I., Kuprjaniuk S., *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012, s. 344.

stylach architektonicznych w zależności od okresu w jakim zostały wybudowane. Można tu znaleźć głównie różne odmiany stylu barokowego lub neogotyckiego^{63,64}.

Większość historycznego wyposażenia kapliczek pochodzi z przełomu XIX/XX wieku, jednak spotyka się też starsze elementy. Popularne były figury świętych polichromowane i wykonane z drewna lub nawiązujące do stylów historycznych figury i plakiety wykonywane seryjnie w Niemczech⁶⁵.

Fot. 1. Kapliczka w Dobrągu z 1602 roku.
(fot. Marta Pasemko)

Po wojnie, z powodu zmian kulturowych oraz innych przemian na przestrzeni lat, kapliczki zaczęły znikać z krajobrazu Warmii. Dużo z nich, z powodu błędów remontowych utraciło swoją wartość historyczną. Plagą stało się usuwanie otaczających je drzew, zdzieranie tynków lub tynkowanie ceglanych kapliczek niezgodnie z wytycznymi konserwatorskimi. Dopiero po roku 1989 ponownie zainteresowano się sprawą tych małych elementów kultury sakralnej i zaczęto realizować różne programy mające na celu ocalenie tych cennych budowli^{66,67}.

⁶³ Czewiński T., *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 2012, s. 378.

⁶⁴ Liżewska I., Kuprjaniuk S., *dz. cyt.*, s. 344.

⁶⁵ Hochleitner J., *Aleja jako element krajobrazu kulturowego „Świętej Warmii”*, Materiały z konferencji „Aleje Powiśla”, Muzeum w Kwidzynie, Kwidzyn 2013, s. 1-7.

⁶⁶ Achremczyk S., *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, Olsztyn 1985, s. 852.

Rodzaje kapliczek

Kapliczki barokowe

Kapliczki barokowe to z reguły obiekty wznoszone w XVIII i na początku XIX wieku. Cenne są obiekty posiadające cechy typowe dla baroku klasycznego lub dojrzałego, które stawiano w drugiej połowie XVIII stulecia. Typowym przykładem mogą być tu kapliczki z Reszła (Fot. 2) oraz znajdujące się na drodze z Reszła do Świętej Lipki, które tworzą zespół 15 kapliczek Tajemnic Różańcowych. Ich wspólnymi cechami są na ogół wyraźne podziały na niski cokół, wysoką kondygnację oraz wnękę z miejscem na figury lub obrazy świętych zakończone spadzistym dachem. Kapliczki barokowe są otynkowane i posiadają typowy dla epoki detal architektoniczny, falujące gzymsy lub trójkątny bądź kulisty dach. Mogą być usytuowane na planie prostokąta, kwadratu jak i również półelipsy lub półkola, nakryte dachem w formie apsydy. Przykładem jest tu kapliczka z Wilczkowa (Fot. 3). Innymi budowlami, które tworzą odmienną grupę kapliczek barokowych, są obiekty posiadające ciężkie bryły, w których skład wchodzi pojedyncze elementy takie jak półkolumny, pilastry, półkoliste szczyty. Budynki te w swojej formie nie mają logicznego odniesienia, jednak są zaliczane do kapliczek barokowych. Dobrym przykładem jest tu kapliczka z Jezioran (Fot. 4), dla której są nietypowe dwie półkolumny umiejscowione na frontowej elewacji, po obu stronach wnęki. Można jeszcze wyróżnić niewielką grupę kapliczek, z tak zwanego baroku ceglano-^{68,69}. Są to budowle zbudowane z cegły licowej, nietynkowane. Przedstawicielem ich może być kapliczka z Dobrego Miasta (Fot. 5).

⁶⁷ Bojenko M., Brosch A., *Warmińskie kapliczki*, Dobre Miasto 2011, s. 312.

⁶⁸ Borzyszkowski J., Klejna A., *Boże męki. Kapliczki i krzyże przydrożne*, Pelplin-Gdańsk 2004, s. 438.

⁶⁹ Liżewska I., Kuprjaniuk S., *dz. cyt.*, s. 344.

Fot. 2. Kapliczka w Reszlu.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 3. Kapliczka w Wilczkowie.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 4. Kapliczka w Jezioranach.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 5. Kapliczka w Dobrym
Mieście. (fot. Marta Pasemko)

Dosyć liczne są kapliczki o skromnych formach, jednorodnej bryle, z brakiem wyraźnych podziałów na człony, posiadające pojedynczą niszę, czasem drugą mniejszą usytuowaną nad tą pierwszą, rozdzieloną falistym gzymsem. Dach głównie dwuspadowy. Reprezentuje je kapliczka w Dercu (Fot. 6).

Fot. 6. Kapliczka w Dercu.
(fot. Marta Pasemko)

Charakterystyczne dla okresu baroku są także kapliczki z XVIII wieku usytuowane na planie kwadratu z jedną lub dwoma wnękami, posiadająca dach w układzie kalenicowym, z silnie zredukowaną połącią dachową na przedzie. Przykładem jest tu kapliczka z miejscowości Lutry (Fot. 7), która najprawdopodobniej powstała w 1722 roku.

Fot. 7. Kapliczka w Lutrach ze zredukowaną przednią połącją dachową.
(fot. Marta Pasemko)

Kapliczki neogotyckie

Kapliczki te zaczęły się pojawiać w drugiej połowie XIX wieku. Pośrednim bodźcem, dzięki któremu zaczęto masowo budować te obiekty były objawienia Maryjne w Gietrzwałdzie w 1877 roku. Inną przyczyną był opór mający związek z Kulturkampfem, który starał się usunąć katolicyzm z ziem Warmii^{70,71}. Na początku były to skromne budowle, jednak z czasem ich forma zaczęła ewoluować w bardziej skomplikowane kształty. Składały się z wielu kondygnacji, często ich wielospadowy dach przybierał strzelisty kształt, a także posiadały bogate neogotyckie zdobienie lub typową dla architektury wiejskiej stylistykę. Były one tynkowane, lecz większą ich część stanowią kapliczki zbudowane z cegły licowej lub łączące oba te elementy^{72,73}.

Najstarszą budowlą o formach neogotyckich jest kapliczka znajdująca się w Kikitach z 1852 roku (Fot. 8), która posiada smukłą sylwetkę i wyraźny podział

⁷⁰ Achremczyk S., *Warmia*, Olsztyn 2000, s. 368.

⁷¹ *Tożsamość ziemi warmińskiej*, red. Dziugiel-Laguna M. i in., Lidzbark Warmiński 2005.

⁷² Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976, s. 269.

⁷³ Rzempoluch A., *Krzysztof Perwanger (1708 – 1764). Działalność artystyczna na Warmii i w Prusach Królewskich* [w:] *Rocznik Olsztyński*, r. XVII, Olsztyn 1997, s. 253-291.

na kilka kondygnacji. Została ona osadzona na niskim szerokim cokole, na rzucie kwadratu. Posiada jedną niszę z figurką Matki Boskiej. Całość przykrywa dwuspadowy ostro zakończony dach, z chorągiewką z datą na szczycie. Budynek jest tynkowany oraz pokryty białą farbą.

Fot. 8. Kapliczka w Kikitach.
(fot. Marta Pasemko)

Interesującą grupą, aczkolwiek stanowiącą niewiele obiektów, są budowle wywodzące się z francuskiego gotyku kamiennego. Są to przeważnie obfite w różnorodne i dokładne detale architektoniczne kapliczki kute z kamienia. Przykładem jest kapliczka w Baranówce (Fot. 9), czy tynkowana kapliczka w Barczewie (Fot. 10), przy budowie której wykorzystano również cegłę licową.

Fot. 9. Kapliczka w Baranówce.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 10. Kapliczka w Barczewie.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 11. Kapliczka w Dywitach o ciekawej formie architektonicznej.
(fot. Marta Pasemko)

Z racji tego, że różnorodność form i pomysłowość twórców kapliczek była nieograniczona, ciężko jest wyróżnić inne charakterystyczne grupy dla tych obiektów kwalifikując je do odpowiednich typów/klas. Często formy ich się przenikały

i ulegały rozdrobnieniu. Jednak można pokusić się o wyróżnienie podstawowych cech dla neogotyckich kapliczek. Posiadały one jednolitą bryłę, zwartą budowę, przeważnie były jednokondygnacyjne oraz jak każda kapliczka posiadały niszę w różnorodnej formie, często zakończonej ostrym łukiem, umiejscowioną w elewacji frontowej. Ich dachy, dwuspadowe w formie schodków lub opadających w prostej linii pod kątem, zakończone ostrymi sterczynami jak również kopułkami. Przykładem jest tu kapliczka w Dywitach (Fot. 11).

Wyróżnić można również kapliczki podobne do tych opisanych wcześniej, jednak posiadające dwie kondygnacje oraz często prześwit w swojej górnej części. Reprezentować je może inna budowla znajdująca się w Dywitach (Fot. 12). Innym typem, który można wyodrębnić są kapliczki posiadające smukłą, wysoką formę, o jednej kondygnacji, usytuowane na podwyższonym cokole, podzielone gzymsami. Taką formę reprezentuje kapliczka w Bukwałdzie (Fot. 13).

Fot. 12. Kapliczka w Dywitach
o dwóch kondygnacjach.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 13. Kapliczka w Bukwałdzie.
(fot. Marta Pasemko)

Podobnymi do nich jednak posiadającymi dwie lub czasem nawet trzy kondygnacje i prześwit w górnej części, porozdzielane wieloma niszami są kapliczki znajdujące się między innymi w Dorotowie (Fot. 14).

Fot. 14. Kapliczka
w Dorotowie.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 15. Kapliczka w Rogiedlach.
(fot. Marta Pasemko)

Na początku XX wieku pojawiły się kapliczki o bardziej zgeometryzowanych formach, które wywodziły się z trendów ówczesnej architektury. Przykładem jest tu kapliczka z miejscowości Rogiedle (Fot. 15).

Współczesne kapliczki

Przykładem nowo wybudowanych kapliczek jest znajdująca się przy ulicy Wawrzyczka w Olsztynie (Fot. 16), którą wybudowano w 1997 roku w celu upamiętnienia 1000 rocznicy śmierci św. Wojciecha. Budowla wybudowana jest na rzucie kwadratu. Cokół, który stanowi jej podstawę jest wyłożony kamieniami polnymi, dwukondygnacyjny trzon natomiast jest ceglany. Kapliczka posiada w dolnej części po dwie nisze na każdej ze ścian, jedną małą prostokątną, w której znajdują się kwiaty i drugą zakończoną sklepieniem w formie ostrego łuku wraz z reliefem przedstawiającym Ojca Świętego. Wyżej oddzielona wysuniętym gzymsem znajduje się wnęka wraz z figurką Matki Bożej. Boczne ściany tej kondygnacji przypominają wyglądem fragment muru pruskiego. Stanowią one podstawę dla wysuniętego do przodu, podpartego dwoma zastrzałami, dwuspadowego dachu, pokrytego dachówką. W tym przypadku dolna partia kapliczki nawiązuje swoją formą do tradycyjnych warmińskich budowli, jednak jej górna część znacząco od nich odbiega.

Kolejną jest Kapliczka w Niedźwiedziu wybudowana w 2011 roku. Niedźwiedź jest małą wioską, w której żyje około 140 mieszkańców. Według różnych relacji przez ostatnie dziesięciolecia nie istniała tu żadna kapliczka czy też krzyż przydrożny. Chcąc kultywować dawne tradycje warmińskie jedna z rodzin za-

mieszkujących tą wieś ufundowała najmłodszą kapliczkę znajdującą się obecnie na ziemiach Warmii. Uroczyste poświęcenie odbyło się 15 sierpnia 2011 roku. Sama kapliczka usytuowana na planie kwadratu, wykonana jest z cegły licowej, wzorowana na styl neogotycki, posiada dwuspadowy daszek pokryty dachówką z metalowym krzyżem na szczycie. W oszklonej niszy znajduje się figurka Matki Boskiej oraz jej obraz (Fot. 17).

Fot. 16. Kapliczka w Olsztynie.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 17. Kapliczka w Niedźwiedziu.
(fot. Marta Pasemko)

Miasto

Kapliczki były stawiane w różnych miejscach, na przykład przy drogach lub ich rozstajach, przy kościołach, cmentarzach i w wielu innych miejscach. Jednak w większych miastach nie były raczej spotykane, stanowiąc domenę terenów wiejskich. Rozwój miast, ich rozszerzanie się i „pochłanianie” mniejszych miejscowości spowodował, że dziś można je spotkać również tutaj^{74,75,76}. Takim przykładem może być Olsztyn, który rozbudowując się wcielał kolejno najbliższe wsie, między innymi Jaroty, które stanowią dziś jedną z jego dzielnic. Do teraz przetrwały tu dwie kapliczki, jedna umiejscowiona przy ulicy Bartąskiej, druga przy ulicy

⁷⁴ Rzempołuch A., *dz. cyt.*, s. 253-291.

⁷⁵ Kietlińska B., *Przekłęte sacrum [w:] Miasto i sacrum*, Kraków 2011, s. 250-256.

⁷⁶ Chylińska D., Kosmala G., *Sakralizacja przestrzeni wobec współczesności*, Sosnowiec 2012, s. 47-68.

Wilczyńskiego (Fot. 18). Obie te budowle dają świadectwo przeszłości terenów, na których się znalazły. Są pozostałością po kulturze dawnych mieszkańców tych ziem. Urbanistyka miejska w pewnym stopniu zaburza prawidłowy odbiór tych obiektów, powodując wręcz ich zanikanie w strukturze otoczenia. Jednak po zachowaniu obiektów i ich najbliższego otoczenia widać, że społeczeństwo zdaje sobie sprawę z wartości tych obiektów sakralnych i dba o nie.

Fot. 18. Kapliczka na osiedlu Jaroty.
(fot. Marta Pasemko)

Wieś

Mieszkańcy wsi od zawsze byli bardzo religijną społecznością, z tego też powodu do dziś w wielu małych miejscowościach spotykamy od jednej do nawet kilkunastu kapliczek. Znaleźć je można w różnych miejscach, czasem na terenie gospodarstw⁷⁷, na wzniesieniach, pagórkach, które pozwalały dostrzec sakralną budowlę z większej odległości, z moich obserwacji wynika, że często w tych miejscach lokowane były kapliczki z dzwoniczką, prawdopodobnie w celu lepszej akustyki dla sygnałów dźwiękowych z niej wydawanych. Istnieją również przykłady kapliczek na terenach kościołów wiejskich, jak to ma miejsce w Międzyzlesiu (Fot. 19). Kilka kapliczek jest wybudowanych w pobliżu cmentarzy, czego przykładem jest m.in. kapliczka w Reszlu (Fot. 20).

⁷⁷ Jackowski A., *Święta przestrzeń świata*, Kraków 2003, s. 298.

Fot. 19. Kapliczka w Międzyzlesiu.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 20. Kapliczka przy cmentarzu w Reszlu.
(fot. Marta Pasemko)

Wiele kapliczek spotyka się również przy rozdrożach wiejskich, tutaj można wymienić Brąswałd (Fot. 21). Jednak największa ich ilość jest usytuowana po prostu przy głównych drogach danej miejscowości jak ma to miejsce w Dywitach, gdzie znajdują się co najmniej trzy takie jest obiekty (Fot. 12 i 22).

Fot. 21. Kapliczka w Brąswaldzie.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 22. Kapliczka przy drodze w Dywitach.
(fot. Marta Pasemko)

Krajobraz seminaturalny

Często można się natknąć w sporym oddaleniu od miejscowości na kapliczki, samotnie stojące przy drogach. Porozrzucane wśród pól, pastwisk i łąk łączą się z otoczeniem (Fot. 23). Pełnią one funkcję drogowskazów, czy wręcz punktów orientacyjnych w terenie. Jednak oddalenie od osad ludzkich powoduje również, że są one bardziej narażone na dewastację, z powodu dużych odległości, jakie człowiek musi pokonać, aby się do nich dostać^{78,79}.

⁷⁸ Rzempołuch A., *dz. cyt.*, s. 253-291.

Fot. 23. Kapliczka wśród pól przy drodze do Kronowa.
(fot. Marta Pasemko)

Krajobraz naturalny

Istnieje wiele kapliczek przy drogach prowadzących przez lasy, jak to ma miejsce w Szalmii (Fot. 24). Czasem zdarza się, że pole, droga, lub nawet opuszczone gospodarstwo, zarastają drzewami i krzewami, wskutek czego kapliczki takie szybko ulegają zniszczeniu, by w końcu popaść w ruinę, czego dowodzi przykład kapliczki w pobliżu miejscowości Gutkowo (Fot. 25).

Dysharmonia w otoczeniu

Harmonia otoczenia jest istotnym, jednak często pomijanym elementem wpływającym na człowieka. Forma, w jakiej się przestrzeń prezentuje oddziałuje na ludzką psychikę, potęguje wrażenia z jej odbioru. Wiele różnych prac związanych z kształtowaniem przestrzeni skupiało się na określonym obiekcie, przykładowo zabytku, jednak nie rozszerzało swoich analiz na resztę otoczenia^{80,81}. Ważny jest fakt dotyczący świadomości w procesie kształtowania przestrzeni i udział wielorakich komponentów przy jej kompozycji^{82,83}.

⁷⁹ Richling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Warszawa 1996, s. 464.

⁸⁰ Degórski M., *Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego*, Warszawa 2009, s. 53-60.

⁸¹ Myga-Piątek U., *Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych*, Sosnowiec 2012, s. 13-23.

⁸² Weichert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984, s. 272.

⁸³ Sentera A., Cieślak I., *Kartograficzne aspekty oceny i waloryzacji przestrzeni*, Olsztyn 2004, s. 117.

Fot. 24. Kapliczka w Szalmii.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 25. Niszczająca kapliczka w lesie niedaleko Gutkowa.
(fot. Marta Pasemko)

Głównym celem przy projektowaniu otoczenia jest stworzenie jak najpiękniejszych efektów wizualnych dla człowieka, jednak poprzez wiele czynników, mających różne źródła, skutek końcowy może być z goła inny. Niestety w przypadku wielu kapliczek, co też w dużej mierze spowodowane jest zatraceniem na przestrzeni dziesięcioleci tradycji ziem warmińskich, spowodowanych przesiedleniem rodowitej ludności, nie tylko popada w ruinę, lecz również otoczenie, które jest tak istotną sferą sacrum zanika. Przykładów takiego działania jest wiele. Jednym z nich jest kapliczka znajdująca się w Redykajnach. Do dziś zachowała się jedna z lip, jako świadectwo dawnego zagospodarowania otoczenia, jednak w pobliżu szpecą ją kiosk oraz kosz na śmieci (Fot. 26).

Fot. 26. Dysharmonijne otoczenie wokół kapliczki w Redykajnach.
(fot. Marta Pasemko)

W niektórych przypadkach na nieatrakcyjne otoczenie wokół kapliczki mają wpływ właściciele posesji, na której dana budowla się znajduje. Zanedbują pobliski teren lub pokazują brak szacunku dla tych wyjątkowych obiektów. Takim przykładem jest kapliczka w Dywitach (Fot. 27), znajdująca się na prywatnej posesji, która posłużyła ze oparcie dla dachówek.

Innymi przejawami zaniedbań mogą być niezgodne z tradycyjnymi nasadzenia drzew przykładowo świerkami (Fot. 28) jak ma to miejsce wokół kapliczki przy w Kostrzewach. W tym przypadku drzewa powodują, że kapliczka dodatkowo zanika w przestrzeni.

Czasem również brak pielęgnacji najbliższego otoczenia powoduje, że roślinność powoli zarasta kapliczkę, przez co ta staje się niewidoczna i popada w ruinę. W niektórych przypadkach otaczające kapliczkę drzewa mogą nieść dla niej zagrożenie. Czasem stare i chore okazy, w żaden sposób niezabezpieczone mogą się przewrócić i zniszczyć budowlę. Podobnie się ma sprawa korzeni, które rozrastając się mogą naruszać fundamenty kapliczki. Wiele badanych obiektów

było przechylonych w jedną stronę, co może świadczyć o opierającym się na jednym z boków drzewie, które wypychało kapliczkę. Takim przykładem, gdzie drzewo ma destrukcyjny wpływ na budowlę jest Tolkowiec, gdzie zbyt duża bliskość kasztanowca, ma wpływ na położenie obiektu (Fot. 29). Dysharmonię w otoczeniu stanowić może niszczący płot otaczający kapliczkę, nieremontowany lub wymieniany od lat, złożony z powoli gnijącego drewna, czy wręcz przewracający się na bok. Innym elementem zaburzającym przestrzeń, może być mała estetyka i bylejakość związane z wykonaniem danego ogrodzenia.

Fot. 27. Dachówki oparte o kapliczkę.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 28. Kapliczka zasłonięta drzewami.
(fot. Marta Pasemko)

Innym przejawem, który można zaobserwować w przypadku niektórych kapliczek, jest brak szacunku dla ich sfery sacrum. Przykładem może tu być pozostawianie śmieci w pobliżu budowli, które jest przejawem ignorancji oraz braku poszanowania wartości, jakie prezentuje sobą dany obiekt. Taki widok można zastać między innymi przy kapliczce znajdującej się w lesie, niedaleko Gutkowa (Fot. 30).

Podsumowanie

Kapliczki, porzucane po krajobrazie Warmii, są jej symbolem, charakterystycznym znakiem religijności dawnych jej mieszkańców. Obiekty, które przez wiele setek lat nieustannie towarzyszyły ludności warmińskiej, były miejscami kultu, przez co wytworzyły wokół siebie niepowtarzalną dla innych terenów aurę,

w tym momencie ulegają zapomnieniu, a ich przeszłość powoli zaciera się. Po-
przez zmiany, które miały miejsce na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat, od
zakończenia II Wojny Światowej wiele kapliczek popadło w ruinę lub zostały
kompletnie zniszczone. Dopiero od kilku lat większość ludzi uświadamia sobie,
o wartościach płynących z sąsiedztwa tych budowli sakralnych, dając początek
programom, mającym na celu ich ratowanie.

Fot. 29. Przechylająca się kapliczka w Tolkowcu.
(fot. Marta Pasemko)

Fot. 30. Śmieci w pobliżu kapliczki.
(fot. Marta Pasemko)

Masowe wycinanie przyległej roślinności, stawianie różnorodnych elementów takich jak kioski lub pojemniki na śmieci w bezpośrednim sąsiedztwie kapliczek powoduje, że coś, co jest tak bardzo charakterystyczne dla tych ziem staje się mało wyrazne, wręcz zanika w dysharmonii, jaka panuje wokół. Kapliczki są silnie związane z otaczającym je krajobrazem, nadając mu ciekawy akcent i pewną sferę tajemniczości. Można pokusić się o stwierdzenie, że w pewnym sensie uzupełniają walory przyrodnicze, nadają mu zupełnie nowej ekspresji. Często stawiane w odpowiednim, starannie dobranym miejscu, które wraz z otaczającymi drzewami górowało nad otoczeniem, oddając klimat warmińskich, katolickich terenów, otoczonych protestantyzmem, stanowią silny, wyróżniający akcent. Ich wyjątkowość form, praktycznie niespotykana w innych rejonach Polski, również jest cennym aspektem kulturowym i historycznym. Ukazuje różnicę tych terenów na tle innych miejsc.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Achremczyk S., *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, Olsztyn 1985.
- Achremczyk S., *Warmia*, Olsztyn 2000.
- Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976.
- Bojenko M., Brosch A., *Warmińskie kapliczki*, Dobrze Miasto 2011.
- Borzyszkowski J., Klejna A., *Boże męki. Kapliczki i krzyże przydrożne*, Pelplin-Gdańsk 2004.
- Chylińska D. Kosmała G., *Sakralizacja przestrzeni wobec współczesności*, Sosnowiec 2012.
- Czewiński T., *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 2012.
- Degórski M., *Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego*, Warszawa 2009.
- Drej Sz., *Święta Warmia*, Olsztyn 2007
- Hochleitner J., *Aleja jako element krajobrazu kulturowego „Świętej Warmii”*, Materiały z konferencji „Aleje Powiśla”, Muzeum w Kwidzynie, Kwidzyn 2013.
- Jackowski A., *Święta przestrzeń świata*, Kraków 2003.
- Jasiński J., *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, Lublin 1988.
- Kietlińska B., *Przekłete sacrum, Miasto i sacrum*, Kraków 2011.
- Tożsamość ziemi warmińskiej*, red. Dziugieł-Łaguna M., Łonyszyn M., Pawelec M., Lidzbark Warmiński 2005.
- Kubalska-Sulkiewicz K., *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996.
- Lizewska I., Kuprjaniuk S., *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012.

- Myga-Piątek U., *Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych*, Sosnowiec 2012.
- Richling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Warszawa 1996.
- Rzempoluch A., *Krzysztof Perwanger (1708 – 1764). Działalność artystyczna na Warmii i w Prusach Królewskich* [w:] *Rocznik Olsztyński*, r. XVII, Olsztyn 1997.
- Rzempoluch A., *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992.
- Sentera A. Cieślak I., *Kartograficzne aspekty oceny i waloryzacji przestrzeni*, Olsztyn 2004.
- Weichert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984.

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ TURYSTYKI LEŚNEJ NA PRZYKŁADZIE NADLEŚNICTWA SPYCHOWO

SUSTAINABLE FORESTRY TOURISM ON THE BASIS OF STATE FOR- EST DISTRICT SPYCHOWO

Joanna Dąbkowska

Uniwersytet Warmińsko – Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauk o Środowisku

Summary

Warmia and Mazury is an area full of forestry resources. In this essay regional potential has been characterized as a place of making new products of alternative tourism (forestry, sustainable tourism, soft tourism, ecotourism). We have scrutinized benefits and risks which may be results of sharing forests for tourism. The role of Lasy Państwowe is pointed out using the example of Nadleśnictwo Spychowo (State Forest District Spychowo). The role is about regional tourism politics. We have introduced arguments, which prove that progression of touristic products related to forestry environment may become a full-year touristic offer and a new perspective for region and an alternative for congested lakes. By dint of sustainable progression of forestry tourism there is a chance for mitigation of the negative influence of rambling in forestry ecosystems.

Keywords: alternative tourism, sustainable tourism, soft tourism, ecotourism, forest, Warmia and Mazury.

Wstęp

Warmia i Mazury to jeden z najpopularniejszych regionów turystycznych w Polsce. Interesujący dla żeglarzy, wędkarzy, kajakarzy.¹ Cechy charakterystyczne regionu to: bogactwo fauny, flory, duża jeziorność, czyste powietrze. Obszar jest w niewielkim stopniu zurbanizowany i zaludniony. Dane statystyczne GUS wskazują, że w roku 2014 województwo warmińsko-mazurskie liczyło 1445,5 tys. mieszkańców.² Problemem jest znaczące bezrobocie. Według danych GUS w roku 2014 liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 98 139 000 tys. Gospodarka oparta jest głównie na przemyśle drzewnym i usługach w tym turystyce.

Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego regionu w dużej mierze opierają się na sektorze turystycznym. Według Światowej Organizacji Turystyki (1995)

¹ *Najpopularniejsze miejsca w Polsce*, Informator Zumi, dostęp: 07.04.2016, <<http://informator.zumi.pl/najpopularniejsze-miejsca-w-polsce/g7h4n>>.

² *Ludność 2015*, Główny Urząd Statystyczny, Dane o województwie, dostęp: 20.04.2016, <<http://olsztyn.stat.gov.pl/dane-o-wojewodztwie/wojewodztwo-927/ludnosc/>>.

termin turystyka definiowany jest jako „ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych nie dłużej niż rok bez przerwy poza swoim codziennym otoczeniem, z wyłączeniem wyjazdów w których głównym celem jest działalność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości”³. W ostatnich latach działania kreatorów polityki turystycznej regionu kierują się w stronę turystyki kulturowej. Wiąże się to z chęcią popularyzacji walorów turystycznych Warmii, stanowiące głównie obiekty antropogeniczne. Dla tego regionu charakterystyczna jest różnorodność obiektów architektury sakralnej i świeckiej, głównie z epoki gotyku i działalność Mikołaja Kopernika: kościoły, kapliczki przydrożne, zamki gotyckie. Zwiedzanie Warmii może stanowić dobrą lekcję historii. Większość odwiedzających kojarzy jednak region z Mazurami – przyrodą, jeziorami, turystyką wodną, rekreacją wędkarską. Mazury stanowią markę samą w sobie. Powstawała ona przez lata, bez wykorzystywania dużych środków pieniężnych. Turyści sami docenili ten obszar, zyskał w ich oczach uznanie i stał się jednym z najpopularniejszych regionów wypoczynkowych Polski. Niniejsze opracowanie dotykać będzie aspektów związanych poszukiwaniem dalszych możliwości zrównoważonego rozwoju turystyki w oparciu o zasoby leśne na przykładzie Nadleśnictwa Spychowo. W pracy zostaną przedstawione korzyści i zagrożenia z tego wynikające oraz konieczność budowania oferty turystycznej z uwzględnieniem ochrony środowiska naturalnego.

Charakterystyka ekosystemów leśnych w województwie warmińsko-mazurskim

Obszary leśne województwa warmińsko-mazurskiego pod względem administracyjnym wchodzi w skład Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Olsztynie oraz w Białymstoku. Na terenie województwa znajduje się 27 nadleśnictw należących do RDLP w Olsztynie oraz 9 wchodzących w skład RDLP w Białymstoku.

Lasy województwa są zróżnicowane. Ukształtowanie powierzchni regionu to charakterystyczne występowanie moren czołowych wraz z materiałami między-morenowymi. Na północy najczęściej występują drzewostany mieszane oraz liściaste, przeważa świerk pospolity, dąb i buk. W środkowej części regionu występują siedliska borowe świeże. Znajdują się tu bardzo atrakcyjne kompleksy leśne: Puszcza Napiwodzko-Ramucka, Puszcza Piska, Lasy Taborskie oraz część Puszczy Romnickiej. Teren ten obfituje w liczne jeziora, które wraz z siedliskami leśnymi są wyjątkowo atrakcyjne krajobrazowo. W południowej części regionu najczęściej występującymi gatunkami są sosna oraz brzoza. Ze względu na występowanie klimatu kontynentalnego i atlantyckiego odnaleźć można tu obszary borealne

³ *Terminologia turystyki. Zalecenia WTO. Organizacja Narodów Zjednoczonych. World Tourism Organization*, Instytut Turystyki, Warszawa 1995, s. 5-7.

typowe dla Pomorza. Średnia temperatura to około 8°C, ilość opadów w roku to 500-634 mm, okres wegetacyjny trwa od 190 do 200 dni.⁴ Oprócz bogatych w walory przyrodnicze puszczy pozostała część obszaru charakteryzuje się klimatem łagodnym, mniejszą wilgotnością, przeważają równiny. Lesistość jest niewielka, zalesiane są tereny porolne.⁵

Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie”

Pierwsze w kraju Leśne Kompleksy Promocyjne stworzono na podstawie Statutu Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe, przyjętego 19 grudnia 1994 roku. Kolejne powołano w 1997 roku w wyniku nowelizacji ustawy o lasach. Głównym celem ich ustanowienia było uregulowanie zasad hodowli i ochrony terenów leśnych w oparciu o:

- charakterystykę biocenoz leśnych,
- określenie warunków siedliskowo-przyrodniczych dla każdego kompleksu,
- wyznaczenie obszarów wymagających ochrony przyrody i krajobrazu,
- określenie występujących czynników ekonomicznych,
- określenie celów gospodarki leśnej i zintegrowanie ich z ochroną przyrody,
- promocję lasów,
- edukację przyrodniczą i leśną,
- możliwości stworzenia odpowiedniej infrastruktury dla rozwoju edukacji i turystyki.⁶

Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie” powstał w 2002 roku na mocy Zarządzenia nr 84 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych. W całości znajduje się on w województwie warmińsko-mazurskim i zajmuje powierzchnię 118 216 ha. Obejmuje powiaty: szczycieński, piski, mrągowski i gminy: Biała Piska, Mikołajki, Pisz, Ruciane-Nida, Mrągowo, Piecki, Sorkwity, Orzysz, Rozogi, Szczytno, Świętajno, Dźwierzuty. Nadleśnictwa wchodzące w skład charakteryzowanego kompleksu, wraz z powierzchnią i jednostką zarządzającą przedstawia Tabela 1.

Według regionalizacji fizyczno-geograficznej według Kondrackiego Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie” położony jest makroregionie Pojezierza Mazurskiego. Jego część północna wchodzi w skład mezoregionów Pojezierze Mrągowskie i Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, część wschodnia leży na terenie

⁴ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/lasy-regionu>, dostęp: 07.04.2016.

⁵ http://www.bialystok.lasy.gov.pl/lasy-regionu/-/asset_publisher/1M8a/content/lasy-regionu?redirect=http%3A%2F%2Fwww.bialystok.lasy.gov.pl%2Flasy-regionu%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_1M8a%26p_p, dostęp: 06.04.2016.

⁶ https://www.mos.gov.pl/fileadmin/user_upload/mos/srodowisko/lesnictwo/Ochrona_duzych_kompleksow_lesnych_Zielone_Pluca_Polski_i_inne_.pdf, dostęp: 06.04.2016.

mezoregionu Równiny Mazurskie, natomiast części południowa zaliczona jest do mezoregionu Równina Mazowiecka⁷.

Tabela 1. Nadleśnictwa Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”⁸

Nadleśnictwa	Powierzchnia (ha)	Jednostka zarządzająca
Maskulińskie, Pisz	64 830 ha	RDLP w Białymstoku
Strzałkowo, Spychowo, Mrągowo	51 613 ha	RDLP w Olszynie
Pisz	1733 ha	Stacja Badawcza PAN w Popielnie

Na terenie Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie” znajduje się ponad 80 jezior. Uważa się ten obszar za jednej z najcenniejszych terenów pojeziernych w Europie. Przede wszystkim ze względu na obecność licznych zbiorników wód powierzchniowych (np. największe w Polsce jezioro Śniardwy) oraz występujących na tym obszarze dorzeczach rzek Wisły i Pregoly.

Flora i fauna Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”

Oprócz opisanych powyżej drzewostanów wartościowe są także zespoły łąkowe, głównie bagienne oraz występująca tu roślinność wodna i torfowiskowa. Obszary bogate są także w rośliny naczyniowe. W całym województwie występuje ich około 900 gatunków, w tym na terenie Pojezierza Mazurskiego 70%. Wśród gatunków chronionych wskazać można: porosty (np. granicznik płucnik), grzyby (np. gwiazdosz frędzlowaty), widłakowate i mchy (np. widłak wroniec), skrzypowce (np. skrzyp olbrzymi), paprocie (np. paprotka zwyczajna).

Ze względu na obecność ekosystemów wodnych teren ten charakteryzuje się szczególnym bogactwem ryb. Spotkać ponadto można około 190 gatunków ptaków, w tym lęgowych około 144. Na półwyspie między jeziorem Śniardwy a Beldany prowadzona jest wolna hodowla konika polskiego. Na obszarze Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie” występują podlegające ochronie

⁷ Kondracki J., *Geografia Polski. Mezoregiony fizycznogeograficzne*, Warszawa 1994, s. 65-67, 75-76.

⁸ *Program gospodarczo-ochronny LKP Lasy Mazurskie 2013*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Białymstoku i Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Olsztynie, dostęp: 07.04.2016, <<http://www.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62605/22327234/Program+gospodarczo-ochronny+LKP+Lasy+Mazurskie.pdf>>.

owady (np. paż żeglarz), płazy (np. traszka zwyczajna), ptaki (np. perkoz zausznik), ssaki (np. wilk, ryś), gady (np. żółw błotny).⁸

Charakterystyka przyrodnicza Nadleśnictwa Spychowo

Nadleśnictwo Spychowo położone jest na Pojezierzu Mazurskim i wchodzi w skład Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”. Administracyjnie leży na terenie powiatów szczywieńskiego (gminy: Dźwierzuty, Rozogi, Szczytno, Świątajno) oraz mrągowskiego (gmina Piecki). W jego skład wchodzi trzy obręby leśne: Chochół, Spychowo, Racibór⁹. Cały obszar nadleśnictwa zajmuje 24 048,50 ha. Obszary chronione stanowią ok. 6 000 ha. Blisko 22% powierzchni lasów Nadleśnictwa Spychowo wchodzi w skład Puszczy Piskiej. Obszar ten charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu. Przeważa równina sandrowa. Najwyższy punkt 175,5 m n.p.m. znajduje się niedaleko miejscowości Farny, jest to tzw. „Cegelnia”. Rzeźba terenu ukształtowała się pod wpływem zlodowacenia bałtyckiego. W większości przeważają gleby bielicowe, spotkać można również gleby torfowe. Średnio temperatura w ciągu roku wynosi ok. 8°C. Charakterystyczna jest łagodna zima i ciepłe lato. Okres wegetacyjny wynosi 207 dni. Opady w stosunku rocznym oscylują w okolicach 650 mm.¹⁰

Na terenie Nadleśnictwa Spychowo znajdują się wydzielone obszary chronione, wśród nich między innymi Rezerwat leśny „Pupy”. Ustanowiono go w roku 1995 na obszarze około 60 ha. Cenne gatunki drzew występujące na jego terenie to starodrzew świerka, dąb szypułkowy, sosna oraz buk (ok. 250-letnie). Infrastrukturę turystyczną rezerwatu stanowi ścieżka dydaktyczna.

Kolejną formą ochrony przyrody jest Mazurski Park Krajobrazowy. Łącznie powierzchnia Mazurskiego Parku Krajobrazowego na terenie Nadleśnictwa to 246 ha. Utworzony został w 1977 roku, w celu stworzenia warunków do ochrony wartości nie tylko przyrodniczych, ale również kulturowych i historycznych tego regionu. Powyższe działania pozwoliły na szerszy rozwój dydaktyki, edukacji oraz turystyki. Główne atrakcje Parku to jezioro Śniardwy, Puszcza Piska oraz rzeka Krutynia. Ta ostatnia ze względu na intensywne użytkowanie turystyczne i rekreacyjne stała się ekosystemem bardzo wrażliwym¹¹.

W 2008 roku na obszarze gmin Szczytno, Dźwierzuty, Świątajno, Ruciane-Nida ustanowiono Spychowski Obszar Chronionego Krajobrazu zajmujący powierzchnię 101,8 ha. W tym samym roku na terenie gminy Świątajno objęto

⁹ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/polozenie>, dostęp: 02.04.2016.

¹⁰ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/lasy-nadlesnictwa>, dostęp: 02.04.2016.

¹¹ http://parkikrajobrazowewarmiimazur.pl/mazurski/dolne_menu-o_parku.html, dostęp: 02.04.2016.

ochroną Obszar Chronionego Krajobrazu Otuliny Mazurskiego Parku Krajobrazowego „Kierwik” o powierzchni 151 ha¹².

Obszary Natura 2000 na terenie Nadleśnictwa to wcześniej wspomniana Puszcza Piska oraz Ostoja Piska. Działania opierają się na ochronie cennych fragmentów puszczy, oba kompleksy stanowią obszary siedliskowe o następujących kodach: Puszcza Piska PLB280008 i Ostoja Piska PLH280048. Puszcza Piska, charakteryzuje się dużą jeziornością oraz występowaniem szczególnie lasów iglastych. Lipa oraz wiąz są gatunkami najczęściej spotykanymi w drzewostanach liściastych. Szczególnie chronione są siedliska ptaków. Obszar ten obejmuje powierzchnię 172 802,20 ha w tym na terenie Nadleśnictwa Spychowo 19 051 ha. W Puszczy Piskiej do największych rzek należy Pisa wraz z dopływem Turoślą, Szkwa z dopływem Rozogą oraz Krutynia, w przypadku jezior wymienić należy Jezioro Nidzkie, Pogubie, Mokre Wielkie, Wiartel, Brzozolasek i Roś. Dzięki tym zasobom przez obszar kompleksu przebiega szlak wodny: Pregoła – Węgorapa-Wielkie Jeziora Mazurskie – Pisa – Narew-Wisła.⁸ Drugi kompleks objęty ochroną Natura 2000 to Ostoja Piska. Na terenie Nadleśnictwa rozciąga się na powierzchni 3 515 ha, natomiast w całości zajmuje powierzchnię 57 826,6 ha¹³. Za cenne siedliska uważa się lasy dębowo – sosnowe, grądy, łągi olszowo-jesionowe oraz tereny zlewni rzek Krutyni oraz Pisy. Wśród jezior wyróżnić należy Bełdany i Nidzkie. Chroniona fauna to bóbr europejski, wilk oraz wydra.¹⁴

Na terenie Nadleśnictwa Spychowo znajduje się około 31 pomników przyrody. Są to pojedyncze drzewa bądź też zespoły drzew.¹⁵ Inną formą ochrony są użytki ekologiczne czyli „(...) pozostałości ekosystemów, mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej – naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt, i grzybów, ich ostoje oraz miejsca rozmnażania lub miejsca sezonowego przebywania.¹⁶ Przykładem są użytki ekologiczne „Biele” i „Kosaciec”¹⁷ Wśród zespołów przyrodniczo-krajobrazowych wyznaczonych na terenie nadleśnictwa wskazać należy rzekę Barbant i jezioro Zyzdrój oraz Białe¹⁸.

¹² <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/obszary-chronionego-krajobrazu>, dostęp: 07.04.2016.

¹³ <http://obszary.natura2000.org.pl/index.php?s=obszar&id=375>, dostęp: 20.04.2016.

¹⁴ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/obszary-natura-2000>, dostęp: 07.04.2016.

¹⁵ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/pomniki-przyrody>, dostęp: 07.04.2016.

¹⁶ *Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.*, art. 42. (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880).

¹⁷ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/uzytki-ekologiczne>,dostęp: 07.04.2016.

¹⁸ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/zespoły-przyrodniczo-krajobrazowe>, dostęp: 07.04.2016.

Turystyka zrównoważona na obszarach chronionych i leśnych.

Turystyka w ostatnich 50 latach stała się jednym z najszybciej rozwijających się sektorów gospodarki. Rozwój turystyki szczególnie masowej sprzyja osiągnięciu wysokich zysków, ale i degradacji środowiska naturalnego. Przyjmuje się, że jest to blisko 7%. Dla porównania przemysł wpływa w 40%, budownictwo 20%, rolnictwo i komunikacja 15%.²¹ Jak łatwo zauważyć turystyka nie jest największym zagrożeniem, ale mimo wszystko oddziałuje na środowisko odwiedzane. W zależności od intensywności uprawianej turystyki, można mówić o negatywnym wpływie użytkowania turystycznego na obszary recepcji turystycznej. Szczególnie narażone są te o wyjątkowo cennych walorach. W celu ochrony ich atrakcyjności i możliwości ich dalszego zwiedzania, powstała koncepcja zrównoważonego rozwoju turystyki. Według Zaręby (2000) turystyka zrównoważona to „każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje w niezmiennym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów”.¹⁹ Działania uwzględniające zrównoważony rozwój mają sprzyjać popularyzacji uprawiania łagodnej turystyki. Główne priorytety to:

- popularyzacja zdrowego trybu życia,
- ochrona cennych obszarów i ekosystemów,
- równowaga pomiędzy producentami a konsumentami,
- wymiana usług i towarów zgodnie z zasadami ekorozwoju,
- pokój, rozwój społeczno-ekonomiczny oraz ochrona przyrody, która powinna stanowić filar,
- decyzyjność na szczeblach lokalnej administracji i wśród mieszkańców,
- tworzenie miejsc pracy dla lokalnej społeczności,
- wzajemna współpraca, wymiana informacji oraz przestrzeganie międzynarodowego prawa ochrony środowiska.²⁰

Turystyka i rekreacja stanowią jedną z form użytkowania obszarów chronionych, z wykluczeniem terenów objętych ochroną określaną jako ścisła. Miejsca wyznaczone dla użytkowania turystycznego są narażone na degradację środowiska, ze względu na zwiedzanie, konieczność przystosowania terenu, poprawę bezpieczeństwa i dodatkową infrastrukturę. Przyjętą praktyką jest, to że obiekty noclegowe, gastronomiczne, rekreacyjne lub komunikacyjne rozmieszcza się poza obszarem chronionym. Tego typu rozwiązanie wydaje się być odpowiednie zakładając, że ruch turystyczny powinien być stale monitorowany.²¹

¹⁹ Zaręba, D., *Ekoturystyka*, Warszawa 2000, s. 36.

²⁰ *Turystyka zrównoważona*, red. Kowalczyk A., Warszawa 2010, s.26 – 30.

²¹ Łabaj M., *Ochrona krajobrazu i środowiska [w:] Turystyka rekreacyjna oraz turystyka specjalistyczna*, Warszawa 2003, s. 44.

Zauważyć należy, że na obszarach chronionych raczej ogranicza się możliwość uprawiania turystyki kwalifikowanej, jest to jednak nie możliwe do wykluczenia. Turystyka kwalifikowana najbardziej z wszystkich form zbliża do przyrody. Dla przykładu turystyka piesza nizinna jest jedną z najbardziej ekologicznych form jej uprawiania. Zaletami tej formy turystyki jest przede wszystkim to, że uczestnik może wzbogacać swoją wiedzę poprzez jej walor poznawczy, zaspokajać swoje potrzeby emocjonalne, rozwijać umiejętności techniczne oraz poruszania się po terenie. Turystyka kwalifikowana pozwala na uzupełnienie zapotrzebowania na minimalny wysiłek fizyczny²².

W ostatnich latach popularyzuje się ekoturystykę. Nie oznacza to jednak, że obie te formy nie mogą się uzupełniać. Ekoturystyka, jak sama nazwa wskazuje, to podróżowanie sprzyjające ekologii. Głównym motywem jej uprawiania jest poszerzanie wiadomości związanych z procesami, które zachodzą w środowisku naturalnym. Działania na rzecz ekoturystyki mają na celu zachowanie trwałości ekosystemów. Na tym etapie można ponownie zwrócić uwagę na zasady zrównoważonego rozwoju. Problemy dotyczące wyczerpywania zasobów, degradacji krajobrazu, który stanowią również przestrzeń turystyczną zmuszają do poszukiwania alternatywnych form uprawiania turystyki. Dzięki wprowadzaniu zasad zrównoważonego rozwoju, zaczynają zmieniać się preferencje turystów. Turystyka masowa powoli zaczyna męczyć. Błędem byłoby interpretować zasady zrównoważonego rozwoju jako kolejny rodzaj podróżowania. Odnosić to należy do idei funkcjonowania przedsiębiorstw, organizacji turystycznych i administracji jako budujących ofertę turystyczną. Zarówno te podmioty jak i turyści muszą uświadomić sobie, że ochrona walorów turystycznych jest niezbędna. Ekologia jest ostatnio bardzo popularnym trendem i często oznacza wysoką jakość. Stanowi ona szansę na rozwój produktów regionalnych. Ekoturystyka w tym wymiarze to coś innego, nowego i często zaskakującego. To co dla lokalnej ludności stanowi codzienność, dla turystów często jest nowością i odkryciem. Atrakcjami tego typu mogą być między innymi lokalne tradycje i zwyczaje, poznawanie lokalnych artystów, inspiracja rustykalnym wystrojem wnętrz, regionalne potrawy. Jednocześnie o jakości tej oferty świadczą lokalne produkty specyficzne dla danego regionu.¹⁸

Ekologia to jedna z dziedzin wykorzystywanych w edukacji leśnej, która wpisuje się w działalność Lasów Państwowych. Edukacja leśna pomaga w propagowaniu krajoznawstwa oraz ekoturystyki, a nawet jest ich częścią. Lasy Państwowe w swojej działalności ustawowo nie mają obowiązku działania na rzecz rozwoju turystyki. Ustawa o lasach przyjęta w 1991 roku (Dz.U.91.101.444) nie określa obowiązków zarządców lasów wobec udostępnienia turystycznego.²³ Turystyka na obszarach leśnych rozwija się tylko i wyłącznie w oparciu o samodzielną

²² Kaganek K., *Turystyka kwalifikowana [w:] Turystyka rekreacyjna i specjalistyczna*, Warszawa 2003, s. 113-114.

²³ *Ustawa o lasach z dnia 28 września 1991* (Dz. U. 1991 nr 101 poz. 444).

działalność danych jednostek.²⁴ Rozproszenie i wielkopowierzchniowość drzewostanów oraz w zasadzie brak ograniczeń w dostępie jest jedną z najważniejszych zalet. Dodatkowym atutem jest różnorodność ekosystemów oraz wykwalifikowana kadra. Zaletą jest także duża zasobność w infrastrukturę turystyczną i rekreacyjną, często powstająca z własnej działalności finansowej i produkcyjnej jednostek. Korzyścią dla odwiedzających jest to, że korzystanie z niej jest w zasadzie bezpłatne. Lasy Państwowe charakteryzują się dobrą strukturą organizacyjną. Dzięki niej na każdym obszarze znajdują się osady służbowe z łącznością telefoniczną²⁵. Dostosowanie takiego systemu łączności i zastosowanie jego w działalności turystycznej lasów, mogłoby stać się przydatnym narzędziem monitoringu ruchu turystycznego oraz sprawnym rozwiązaniem zapewniającym bezpieczeństwo na szlakach. Klasyfikując formy uprawiania turystyki, na obszarach leśnych, podstawową jest sylwaturystyka. Według Głowackiego (2006) jest „to podróżowanie po obszarach leśnych w celach krajoznawczych lub spędzanie czasu w lesie w formie wypoczynku czynnego (turystyka kwalifikowana)”.²⁶ Natomiast Laurów (2007) określa sylwaturystykę jako „odmianę turystyki wiejskiej, która rozwija się na terenie gospodarstwa leśnego”.²⁷

Korzyści dla turysty uprawiającego tego typu aktywność to między innymi, obcowanie ze środowiskiem naturalnym, czyste powietrze, mały stopień zagrożenia. Z pewnością sprzyja to regeneracji sił psychofizycznych. Zastanowić się jednak należy czy rzeczywiście potencjał Lasów Państwowych jest w pełni wykorzystany. Występuje powszechna krytyka wobec gospodarowania lasami. Świadectwem mogą być miejsca zdegradowane, których nie brakuje. Niekoniecznie wynikają one ze złej pracy leśników. Udostępnione turystom, mogą stanowić lekcje przestrogi. Dotyczy to między innymi nieużytków i gruntów porolnych. Problem stanowią również, obiekty militarne z okresu I i II wojny światowej. Częściowo są one wykorzystane jako obiekty turystyczne w regionie i stanowią popularną atrakcję. Na wiele takich miejsc nie ma jednak pomysłu. Dotykając tematu finansowania działalności turystycznej Lasów Państwowych wspomniano wcześniej, że zależne jest ono od indywidualnego gospodarowania jednostek np. nadleśnictw. Pozyskiwanie pieniędzy z tytułu wstępu spotyka się zazwyczaj na obszarach chronionych, głównie w parkach narodowych. Korzystanie z infrastruktury turystycznej w Lasach Państwowych jest bezpłatne. Wydaje się to być zrozumiałe lasy są

²⁴ Grzywacz A., *Niektóre problemy tworzenia prawa turystyki w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 2009, nr 4, s.22 – 24.

²⁵ Laurów Z., *Niewykorzystane walory turystyczne polskich lasów* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo Leśnej*, 2006, nr 3 s. 122-129.

²⁶ Głowacki S., *Znaczenie gospodarcze i rekreacyjne dolnych warstw lasu* [w:] *Leśne Prace Badawcze*, 2006, nr 3, s. 99- 114.

²⁷ Laurów Z., *Sylwaturystyka* [w:] *Zeszyty Naukowe WSKFiT*, 2007, nr 5 s. 73-79.

wspólnym dobrem i każdy powinien mieć do nich swobodny dostęp. Turystyka to jednak działalność opierająca się na zysku. Pieniądze są niezbędne w budowaniu wysokiej jakości oferty turystycznej dla różnych grup odbiorców. Dobrym rozwiązaniem jest powstawanie jednostek pracujących na rzecz turystyki na obszarach nadleśnictw. Finansowanie tych obiektów mogłoby zależeć od ich działalności, np. pobierania opłat za wypożyczenie sprzętu, dodatkowe atrakcje oraz informacje krajoznawcze. Innym rozwiązaniem jest tworzenie oferty w oparciu o lokalnych przedsiębiorców i stworzenie warunków do rozwoju społeczno-ekonomicznego lokalnych wsi i miasteczek.²²

Udostępnienie turystyczne lasów

Kasprzyk (1977) twierdził, że zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne obszarów leśnych powinny stanowić tylko podstawowe urządzenia wypoczynkowe, spełniając role w krótkotrwałym wypoczynku. Ponadto uważał, że nie należy obciążać jednostek służb leśnych budowaniem obiektów turystyczno-wypoczynkowych dla turystów pobytowych. Praca w na rzecz turystyki odnosić się powinna tylko w zakresie udzielania informacji krajoznawczej i wspierania lokalnych organizacji turystycznych²⁸. Rzeczywiście rozbudowanie oferty turystycznej w lasach, może powodować negatywne skutki dla tych ekosystemów. W przypadku turystyki masowej ubożenie naturalnej flory i fauny może być znaczne. Należy wspomnieć o poważnych zagrożeniach z tego wynikających. Faktem jest, że turyści pozostawiają po sobie duże ilości śmieci. Badania wskazują na znaczne zniszczenia wynikające ze zbiorów jagód, grzybów, nielegalnego połowu ryb. Tego typu zachowania sprzyjają degradacji runa i ściółki leśnej oraz płoszeniu zwierząt. Łamanie krzewów, kaleczenie kory drzew są również tego efektem. Dostyc dużym problemem staje się tzw. nielegalne kolekcjonerstwo. Dotyczy to między innymi rzadkich, często chronionych owadów, czy roślin. Powszechny jest wandalizm, niszczenie tablic informacyjnych, znaków, drogowskazów, obiektów małej architektury. Ponadto zagrożeniem jest nielegalna wycinka drzew i organizacja ognisk. Coraz więcej zwolenników zdobywa ekstremalna turystyka uprawiana na quadach, rowerach górskich oraz popularne off road. Problemem jest także uprawianie różnych form turystyki bez zezwolenia lub poza wyznaczonymi szlakami, przykładem mogą być psie zaprzęgi oraz turystyka konna. Ponadto zagrożeniem są nielegalne obozowiska, wzniecanie ognia, cumowanie na dziko przy brzegach jezior na terenach leśnych. Wszystkie te czynniki wpływają na ubożenie środowiska leśnego oraz zwiększają proces eutrofizacji wód. Występuje jeszcze wiele czynników pośrednich, na które nie tylko wpływają turyści, ale również miejscowa ludność oraz lokalni przedsiębiorcy. Problemem są odpady komunalne z obiektów turystycznych oraz złe użytkowanie terenów leśnych poprzez oferowanie takich form tury-

²⁸ Kasprzyk S., *Turystyczne zagospodarowanie lasu*, Warszawa 1977, s. 13-15.

styki, które nie sprzyjają ekologii.²² Działania jednostek służb leśnych przy tak dużej skali zagrożeń, nie może się opierać tylko na budowaniu prostych obiektów małej architektury. Dzisiaj turystyka leśna stoi przed dużym wyzwaniem. Lasy Państwowe muszą dążyć do powolnej komercjalizacji usług turystycznych w oparciu o tworzenie odpowiednich jednostek na rzecz rozwoju turystyki. Zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne obszarów leśnych musi współgrać z lokalną ofertą turystyczną i stać się jej częścią.

Turystyka leśna w Nadleśnictwie Spychowo

Przykładem działalności Lasów Państwowych na rzecz sylwaturystyki i popularyzacji ekoturystyki jest Nadleśnictwo Spychowo, które w 2009 roku otrzymało odznakę „Za zasługi dla turystyki” przyznaną przez Ministerstwo Sportu i Turystyki.²¹ Polityka turystyczna nadleśnictwa pozwoliła na stworzenie warunków do uprawiania różnych form turystyki. Turystykę rowerową można uprawiać na trzech szlakach:

- Szlak Lanca – długość 24,4 km (kolor niebieski)
- Szlak Juranda – 25,3 km (kolor czerwony)
- Szlak Ostatniego Niedźwiedzia – 17,3 (kolor zielony)

Trasy szlaków są uporządkowane i monitorowane co poprawia bezpieczeństwo.

Kolejną formą turystyki kwalifikowanej jest turystyka jeździecka. Szlak konny im. Marion Dönhoff – 224 km (trasa Olsztyn – Sztynort) jest pierwszym tego typu szlakiem na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Olsztynie. Szlak tworzy sieć stowarzyszonych stajni oraz wyposażony jest w niezbędną infrastrukturę. Inne propagowane na terenie Nadleśnictwa formy rekreacji to bieganie, bieganie na orientację, geocaching, narciarstwo biegowe, normic walking, psie zaprzęgi. Sięgając po informatory dla turystów (np. www.czaswlas.pl) możemy odnaleźć kwatery prywatne i miejsca noclegowe, informacje o polach biwakowych i parkingach. Problemem może być uzyskanie bezpośredniej informacji dotyczącej administratora szlaku, organizatora oferty turystycznej i dodatkowych atrakcji, informacji o kosztach, punktach informacyjnych, wypożyczalniach sprzętu turystycznego.

Głównym punktem realizacji przedsięwzięć, spotkań, działań edukacyjnych jest Leśny Ośrodek Edukacji Ekologicznej w Spychowie. Obiekt ten rocznie odwiedza ponad 3 tysiące osób. Powstał on w 1999 roku. Niegdyś znajdowało się tu biuro transportowe oraz magazyny. Podczas konserwacji budynku nadano mu typowy styl mazurski. Dzisiaj w siedzibie znajduje się sala konferencyjna i pracownie edukacyjne. Ośrodek ten jednocześnie pełni funkcję Domu Kultury, gdzie organizowanych jest szereg akcji i warsztatów artystycznych. Szczególnie popularyzowane są zdolności manualne, aktywność ruchowa oraz gra na instrumentach. Każdego roku organizowane są warsztaty: takie jak „Święto Mazurskiej Dłubanki”, „Rogowisko” oraz pokazy tańców brazylijskich, Capoeiry, a także warsztaty in-

diańskiego rękodzieła, rzeźby, modelarstwa i fotografii. Wszystkie wyżej wymienione atrakcje mają na celu wzbogacanie lokalnej społeczności i odwiedzających w treści ekologiczno-kulturalne. Obiekt ten dostosowany jest dla osób niepełnosprawnych. Działalność ośrodka jest skierowana dla osób indywidualnych, grup zorganizowanych, szkół, placówek naukowych, centrów edukacyjnych, stowarzyszeń, jednostek samorządowych. Inicjatywy skierowane są głównie do dzieci i młodzieży. W pobliżu ośrodka znajduje się amfiteatr oraz leśna ścieżka dydaktyczna „Niedźwiedzi Kąt”, na której trasie mieści się wiata „Eko – oczko”.²⁹

Kolejnym obiektem atrakcyjnym turystycznie na terenie Nadleśnictwa jest Muzeum Leśne znajdujące się przy Leśnym Ośrodku Edukacji Ekologicznej. Placówka powstała w 2006 roku. Głównym celem jest promocja zasobów fauny i flory najbliższej okolicy. W Muzeum wśród atrakcji są warsztaty edukacyjne prowadzone przez leśników.³⁰

Na terenie Nadleśnictwa wyznaczono cztery ścieżki edukacyjne o łącznej długości ponad jedenastu kilometrów: ścieżka edukacyjna Jezioro Ciche, ścieżka edukacyjna Rezerwat Pupy, ścieżka edukacyjna jezioro Marksoby oraz ścieżka edukacyjna Klon. Początkiem pierwszej jest Jezioro Spychowskie, natomiast punktem końcowym niewielkie Jezioro Ciche. Długość trasy to około cztery kilometry. Głównymi walorami są: leśne otoczenie, torfowisko oraz żeremia bobrów.³¹ O Rezerwacie Pupy, była już mowa wcześniej. Jeśli chodzi o ścieżkę, biegnie ona wzdłuż drogi krajowej nr 59 Spychowo-Rozogi, długość trasy to około dwa kilometry. Szczególnie atrakcyjnym punktem trasy jest pomnik przyrody w postaci grupy 300-letnich dębów. Ponadto warte uwagi są wiekowe sosny i świerki. Ścieżka łączy się z wcześniej wspomnianym „Szlakiem Juranda”. Infrastruktura wyposażona jest w cztery tablice dydaktyczne opisujące ekosystemy występujące w rezerwacie.³² Za malowniczą uważana jest dwu i pół kilometrowa trasa biegnąca wzdłuż Jeziora Marksoby. Powstała ona z myślą o popularyzacji turystyki ornitologicznej. Szczególnie atrakcyjna jest ona dla miłośników orla bielika i ptactwa wodnego. Ścieżka jest odcinkiem „Szlaku Juranda”. Walorami antropogenicznymi trasy są linie umocnień z okresu Prus Wschodnich. Infrastruktura ścieżki to między innymi siedem tablic dydaktycznych.³³ Ścieżka edukacyjna „Klon” prowadzi przez miejscowość Klon. Wieś leży wzdłuż szosy Wielbark – Rozogi. Przyciąga turystów największym na Mazurach skupiskiem osadniczym z drewnianą zabudową

²⁹ http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/aktualnosci/-/asset_publisher/1M8a/content/lesny-osrodek-edukacji-ekologicznej, dostęp: 20.04.2016.

³⁰ <http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/muzeum-lesne>, dostęp: 20.04.2016.

³¹ <http://www.przyjaznespychowo.pl/atracje-turystyczne>, dostęp: 24.04.2016.

³² <http://zielonalekcja.pl/w-tereniesciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-dydaktyczna-rezerwat-pupy>, dostęp: 24.04.2016.

³³ <http://zielonalekcja.pl/w-tereniesciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-edukacyjna-jezioro-marksoby>, dostęp: 24.04.2016.

mazurską. Trasa ma długość około trzech kilometrów i rozpoczyna się przy budynku szkoły, dalej biegnie przez okoliczny las oraz zwirownię, kończy się na Klonowej Górze stanowiącej punkt widokowy o wysokości 166 m n.p.m. Trasa jest skierowana to turystów pieszych i tych poruszających się rowerem. Wzdłuż ścieżki rozstawionych jest siedem tablic dydaktycznych opisujących lokalną historię oraz walory przyrodnicze³⁴.

Dodatkowo, wśród corocznych imprez plenerowych organizowany jest między innymi Mazurski Konkurs Sygnalistów Myśliwskich. Konkurs odbywa się w sierpniu i jest świętem sygnalistów. Wśród nich rywalizują zespoły oraz soliści. Na zwieńczenie wydarzenia uczestnicy konkursu odgrywają koncert na około stu rogach. Oprócz głównych atrakcji, organizowanych jest szereg imprez towarzyszących. Jedną z nich jest Konkurs Umiejętności Łowieckich, gdzie konkurencjami są: ucieczka na drzewo przed odyńcem, strzelanie z łuku, rozpoznawanie gatunków zwierząt z daleka, rzut oszczepem. Innymi atrakcjami są wystawy rękodzieła, malarstwa, fotografii. Interesujące również są regaty dżubanek na Jeziorze Spychowskim, które związane są z wcześniej wspomnianym Świętem Mazurskiej Dżubanki³⁵.

Kolejnym ważnym wydarzeniem wpisanym w kalendarz imprez plenerowych Nadleśnictwa są Zawody Drwali, organizowany jest późną zimą bądź wczesną wiosną. Nagrodą główną jest Złota Siekiera Nadleśniczego Nadleśnictwa Spychowo. Celem konkursu jest popularyzacja zawodu pilarza oraz zasad bezpieczeństwa i higieny pracy przy wykonywaniu prac w lesie. W zawodach startują Zakłady Usług Leśnych oraz wybierany jest drwal, który najbezpieczniej wykonywał konkurencje. Nadleśnictwo również przygotowuje liczne atrakcje dla publiczności na przykład zawody pt. „Wielobój Drwala”³⁶.

Warto wspomnieć o organizowanym Leśnym Plenerze Malarskim odbywającym się w czerwcu. Wydarzenie skierowane jest do artystów i amatorów. Głównym celem jest połączenie wielu środowisk twórczych, aby rozwijać umiejętności malarskie i wrażliwość artystyczną w relacji profesjonalista – amator, czyli nauka od najlepszych. W czasie plenerów organizowane są zajęcia dla dzieci, młodzieży oraz osób niepełnosprawnych. Obrazy przekazywane są na aukcję organizowaną podczas Mazurskiego Konkursu Sygnalistów Mazurskich.³⁷

³⁴ <http://zielonalekcja.pl/w-terenie/sciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-edukacyjna-klon>, dostęp: 24.04.2016.

³⁵ http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia/-/asset_publisher/R7vD/content/mazurski-konkurs-sygnalistow-mysliwskich, dostęp: 20.04.2016.

³⁶ http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia/-/asset_publisher/R7vD/content/zawody-drwali-1, dostęp: 20.04.2016.

³⁷ http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia/-/asset_publisher/R7vD/content/plener-malarski, dostęp: 20.04.2016.

Wśród innych atrakcji turystycznych Nadleśnictwa Spychowo można wskazać kamień będący upamiętnieniem wydarzenia związanego z zabiciem ostatniego niedźwiedzia na Mazurach na początku XIX wieku. Ponadto obszar ten obfity jest w pozostałości militarne z okresu I i II wojny światowej. Nadleśnictwo w okresie letnim, z własnej inicjatywy organizuje imprezy turystyczne po szlakach wraz z przewodnikiem. Miejscowość Spychowo także posiada bogatą ofertę i infrastrukturę turystyczną między innymi torfowisko, ścieżkę edukacyjną, wspomniane Jezioro Ciche, pomnik przyrody im. Melchiora Wańkowicza³⁸.

Nawiązując do zasad zrównoważonego rozwoju warto wspomnieć, że działalność Nadleśnictwa aktywizuje lokalną społeczność. Zauważalna jest także szeroka współpraca z samorządem lokalnym. Leśnicy chętnie uczestniczą w miejscowych imprezach kulturalnych, angażują się w organizację własnych oraz popularyzują tradycję myśliwską. Z powodzeniem wykorzystują środki masowego przekazu do promocji swoich działań, które z pewnością pomagają w osiąganiu korzyści gospodarczo-ekonomicznych na terenach leżących w obrębie jednostki.

Podsumowanie

Podsumowując turystyka leśna, ornitologiczna, łowiecka, przyrodnicza organizowana przez Nadleśnictwo Spychowo, może pomóc w budowaniu markowych produktów turystycznych, opartych na rdzennej tradycji. Żadna inicjatywa lokalnych władz i mieszkańców, chociażby w zakresie rozwoju turystyki wiejskiej, nie obejdzie się bez współpracy z leśnikami. Przykład takiej współpracy przekłada się na zasady zrównoważonego rozwoju. Dopiero dzięki poczuciu, korzyści dla każdego z jej wymiarów można wpłynąć na zmniejszenie strat w środowisku naturalnym. Przykładem dobrej praktyki jest Nadleśnictwo Spychowo, które w swojej polityce stworzyło realne możliwości uprawiania aktywnej turystyki na obszarach leśnych. W przyszłości działania te, dzięki współpracy wszystkich jednostek działających w sektorze turystycznym, mogą pomóc w organizacji zaplanowanego ruchu turystycznego, z korzyścią dla turystów, lokalnej społeczności a przede wszystkim przyrody. Stworzenie zrównoważonej oferty turystycznej może pomóc w racjonalnym wykorzystywaniu zasobów leśnych i zminimalizowaniu negatywnych skutków rozproszanego użytkowania kompleksów leśnych. Ponadto jest szansą na odkrycie potencjału turystycznego miejscowości do tej pory nie działających w tym sektorze gospodarki oraz dekoncentracji ruchu turystycznego wokół jezior stanowiących główną atrakcję turystyczną regionu.

³⁸ *Nadleśnictwo Spychowo*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Olsztynie, Materiały promocyjne.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Głowacki S., *Znaczenie gospodarcze i rekreacyjne dolnych warstw lasu* [w:] *Leśne Prace Badawcze*, 2006, nr 3.
- Grzywacz A., *Niektóre problemy tworzenia prawa turystyki w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 2009, nr 4.
- Kaganek K., *Turystyka kwalifikowana* [w:] *Turystyka rekreacyjna i specjalistyczna*, Warszawa 2003.
- Kasprzyk S., *Turystyczne zagospodarowanie lasu*, Warszawa 1977.
- Laurów Z., *Niewykorzystane walory turystyczne polskich lasów* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo Leśnej*, 2006.
- Laurów Z., *Sylwaturystyka* [w:] *Zeszyty Naukowe WSKFiT*, nr 5, 2007.
- Łabaj M., *Ochrona krajobrazu i środowiska* [w:] *Turystyka rekreacyjna oraz turystyka specjalistyczna*, Warszawa 2003.
- Nadleśnictwo Sychowo*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Olsztynie Materiały promocyjne.
- Terminologia turystyki. Zalecenia WTO. Organizacja Narodów Zjednoczonych. World Tourism Organization*, Warszawa 1995.
- Turystyka zrównoważona*, red. Kowalczyk A., Warszawa 2010.
- Zaręba, D., *Ekoturystyka*, Warszawa 2000.

Akty prawne:

- Ustawa o lasach z dnia 28 września 1991* (Dz. U. 1991 nr 101 poz. 444).
- Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.* (Dz. U. 2004 nr 92 poz.880).

Źródła internetowe:

- <http://informator.zumi.pl/najpopularniejsze-miejsca-w-polsce/g7h4n>, dostęp: 07.04.2016.
- <http://obszary.natura2000.org.pl/index.php?s=obszar&id=375>, dostęp: 20.04.2016.
- <http://olsztyn.stat.gov.pl/dane-o-województwie/województwo-927/ludnosc>, dostęp: 20.04.2016.
- <http://olsztyn.stat.gov.pl/dane-o-województwie/województwo-927/rynek-pracy-wynagrodzenia-swiadczenia-z-ubezpieczen-spoecznych>, dostęp: 20.04.2016.
- http://parkikrajobrazowewarmiimazur.pl/mazurski/dolne_menu-o_parku.html, dostęp: 02.04.2016.
- <http://ww.sychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/polozenie>, dostęp 02.04.2016.

http://www.bialystok.lasy.gov.pl/lasy-regionu/-/asset_publisher/1M8a/content/lasy-regionu?redirect=http%3A%2F%2Fwww.bialystok.lasy.gov.pl%2Flasy-regionu%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_1M8a%26p_p_, dostęp: 06.04.2016.

<http://www.przyjaznespychowo.pl/atrakcje-turystyczne>, dostęp: 24.04.2016.

http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/aktualnosci/-/asset_publisher/1M8a/content/lesny-osrodek-edukacji-ekologicznej, dostęp: 20.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/lasy-nadlesnictwa>, dostęp: 02.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/lasy-regionu>, dostęp: 07.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/muzeum-lesne>, dostęp: 20.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/obszary-chronionego-krajobrazu>, dostęp: 07.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/obszary-natura-2000>, dostęp: 07.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/pomniki-przyrody>, dostęp: 07.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/uzytki-ekologiczne>, dostęp: 07.04.2016.

http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia//asset_publisher/R7vD/content/mazurski-konkurs-sygnalistow-mysliwskich, dostęp: 20.04.2016.

http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia//asset_publisher/R7vD/content/plener-malarski, dostęp: 20.04.2016.

http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/wydarzenia//asset_publisher/R7vD/content/zawody-drwali-1, dostęp: 20.04.2016.

<http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/zespoly-przyrodniczo-krajobrazowe>, dostęp: 07.04.2016.

<http://zielonalekcja.pl/w-terenie/sciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-dydaktyczna-rezerwat-pupy>, dostęp: 24.04.2016.

<http://zielonalekcja.pl/w-terenie/sciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-edukacyjna-klon>, dostęp: 24.04.2016.

<http://zielonalekcja.pl/w-terenie/sciezki-dydaktyczne/woj-warminsko-mazurskie/sciezka-edukacyjna-jezioro-marksoby>, dostęp: 24.04.2016.

RYBY I KONIE JAKO NAJPOPULARNIEJSZE ZWIERZĘTA W OFERCIE TURYSTYCZNEJ WARMII I MAZUR

FISH AND HORSES AS THE MOST POPULAR ANIMALS IN THE PORTFOLIO OF TOURIST ATTRACTIONS IN WARMIA AND MAZURY

dr inż. Katarzyna Targońska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Nauk o Środowisku

Katedra Rybactwa Jeziorowego i Rzecznego

Summary:

There is a limited offer of animal species used for leisure and tourist purposes in the province of Warmia and Mazury. Fish are the main group that is popularized as a tourist attraction in Warmia and Mazury, followed by horses. The range of activities with animals is quite narrow – angling and leisure horse riding predominate. Most offers from rural areas present rather uninteresting attractions involving animals. As tourists are becoming more and more demanding, the regional offer should be versatile and varied, including attractions involving animals. There is a small number of offers standing out in terms of animals used for tourist and leisure purposes. The paper presents interesting and non-standard examples of attractions with the two most prevalent animal groups (fish and horses) which are most widely popularized in tourism and leisure activities in the region. Some of them are niche in nature, although they may have potential for development of the tourist and leisure portfolio in the province.

Keywords: fish , horses, activities with animals, tourist attraction in Warmia and Mazury

Wstęp

W obecnym zurbanizowanym świecie wiele osób odczuwa potrzebę kontaktu z przyrodą. Przejawia się ona na przykład w wyborze miejsc wypoczynku oraz rodzajach rekreacji umożliwiających przebywanie ze zwierzętami. Dążenie do obcowania z nimi może odbywać się na różnych poziomach: od prostej obserwacji, dotyku, poprzez sport i rekreację z ich udziałem, do wchodzenia w bliskie relacje jak w przypadku zwierząt towarzyszących.

Chociaż istnieje wiele różnych motywów skłaniających ludzi do uprawiania turystyki i rekreacji, to możliwość spotkań ze zwierzętami stanowi element silnie przyciągający turystów w różnych regionach świata. Z jednej strony elementem istotnym i poszukiwanym przez turystów jest doświadczanie rzeczywistości

takiej, jaka jest naprawdę¹ i tę potrzebę autentyczności doznań mogą zaspokoić na przykład w środowisku naturalnym. Z drugiej, dążą do maksymalizacji doświadczeń na jednostkę czasu², czemu rekreacja w naturze nie zawsze musi sprzyjać. Nie ma też jednego rodzaju turysty, a ich różne typy zadowolają się różnymi poziomami autentyczności atrakcji. Od osób akceptujących w pełni proponowane im wyreżyserowane wydarzenia po tych, których nieautentyczne przestrzenie czy inscenizacje rzeczywistości spreparowane specjalnie na ich użytek w najmniejszy sposób nie interesują³. Dlatego oferta regionu (również ta z udziałem zwierząt) powinna być szeroka, zróżnicowana i uwzględniać oba podejścia.

Kontakt ze zwierzętami może odbywać się w środowisku ich naturalnego występowania, na terenach dziewiczych, nieprzygotowanych w żaden sposób lub przygotowanych w różnym zakresie. Przykładowo znanymi w Polsce obszarami, gdzie przyjeżdżają amatorzy birdwatching jest Ujście Wisły czy Puszcza Napiwodzko-Ramucka, w których próżno szukać jakichkolwiek elementów zagospodarowania ułatwiających obserwację. Podobnie jest w przypadku wędkarstwa na wodach naturalnych - część wędkarzy wybiera miejsca rybne, ale nie korzysta, a nawet nie oczekuje specjalnego przygotowania terenu (np. przy połowach muchowych ryb łososiowatych). Inni będą korzystać z najprostszych elementów: kładek i pomostów wędkarskich, nadal wybierając wędkowanie w środowisku stosunkowo niezmienionym (jeziora, rzeki). To samo dotyczy drugiego z przykładów. W niektórych rezerwatach i parkach narodowych ustawiane są specjalnie przygotowane kryjówki, czatownie i wieże obserwacyjne (Biebrzański Park Narodowy), mające na celu ochronę ptaków przed niepokojeniem, a jednocześnie pomagające w ich dostrzeżeniu. Takie rozwiązanie współgra z ideą birdwatching, gdyż to dobro zwierząt stawiane jest ponad zainteresowaniami obserwatorów czy korzyścią w postaci zrobienia efektownego zdjęcia. Stopień przygotowania z jednej strony wpływać będzie na poczucie autentyczności doznań, ale z drugiej może wpływać na skuteczność np. obserwacji/połowu. Bardziej prawdopodobne jest dojrzenie rzadkiego ptaka w wolierze, czy złowienie upragnionej ryby na łowisku specjalnym, niż w środowisku ich naturalnego występowania. Dlatego część osób preferować będzie ogrody zoologiczne lub profesjonalnie przygotowane łowiska na których np. dba się o wpuszczanie rekordowo dużych ryb umożliwiających połowy „okazów” i/lub znaczne zagęszczenie osobników.

¹ MacCannell D., *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, tłum. Klekot E., Wieczorkiewicz A., Warszawa 2005.

² Niezgodą A., *Nowe trendy w popycie - wyzwanie dla obszarów recepcji turystycznej* [w:] *Nauka i dydaktyka w turystyce i rekreacji*, red. Tanaś S., Łódź 2010, s. 21-34.

³ Cohen E., *A Phenomenology of Tourist Experience*. *Sociology*, 1979, 13:179-201. Za: Markiewicz E., *W poszukiwaniu autentyzmu doświadczeń turysty. Rola konsumpcji kolaboratywnej w kreowaniu autentycznych doświadczeń na rynku turystycznym. Zarys problematyki* [w:] *Kultura – Historia – Globalizacja*, 2015, nr 17, s. 100-121.

Kontakt ze zwierzętami możliwy jest w ramach turystyki przyrodniczej, która obejmuje zarówno spotkania ze zwierzętami nieudomowionymi (dzikimi) w środowisku naturalnym oraz w niewoli. Do form konsumpcyjnych należy tu np. wędkarstwo i polowania, a do niekonsumpcyjnych zaliczyć można oglądanie, fotografowanie i karmienie zwierząt⁴. W województwie warmińsko-mazurskim istnieją doskonałe warunki do jej uprawiania. Drugim rodzajem charakterystycznym i mającym istotne znaczenie w regionie jest turystyka na terenach wiejskich. Stanowi ona nie tylko bazę noclegowo-gastronomiczną, ale również daje możliwość przebywania wśród zwierząt - i tych „bardziej dzikich” i tych udomowionych. Zwierzęta mogą stanowić w niej element dodatkowy oferty (np. gospodarstwa agroturystyczne, ekoturystyczne) albo być jej tematem przewodnim (np. parki dzikich zwierząt, stadniny koni, łowiska specjalne).

Główną grupą zwierząt promowaną jako atrakcja na Warmii i Mazurach są ryby, a w drugiej kolejności konie. Analiza ofert turystyki wiejskiej zamieszczonych m.in. na stronach internetowych Warmińsko-Mazurskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Olsztynie, czy przedsiębiorstw turystycznych pozwala stwierdzić, że większość z propozycji związanych z rybami jest dostępna w obiektach umiejscowionych na terenach wiejskich. Możliwości uprawiania rekreacji z udziałem koni pojawiały się zarówno w specjalistycznych ośrodkach jak i we wzmiankowanych gospodarstwach. Te ostatnie, jako prowadzące działalność nie tak silnie wyspecjalizowaną jak stadniny czy kluby jeździeckie, mogły by mieć szerszą ofertę, ale większość charakteryzuje ubóstwo gatunkowe zwierząt. Stosunkowo często pojawiają się w niej typowe zwierzęta gospodarskie (bydło, trzoda chlewna, drób) i domowe (psy, koty). Większość ofert z terenów obszarów wiejskich przedstawia mało ciekawe atrakcje. Zakres udostępniania zwierząt do celów rekreacyjnych jest ograniczony - dominuje wędkowanie, rekreacyjna jazda konna, przejażdżki bryczką oraz saniami, udział w pracach gospodarskich np. udoju. W gospodarstwach i obiektach możliwy jest też kontakt pośredni ze zwierzętami - zakup i konsumpcja pozyskiwanych od nich produktów. Stosunkowo niewiele jest ofert znacząco wyróżniających się na tle innych pod względem wykorzystania zwierząt jako atrakcji w turystyce i rekreacji.

Turyści stają się coraz bardziej wymagający, szukają coraz silniej rozbudowanych ofert, profesjonalnych i wszechstronnych, w tym również tych, które umożliwiają kontakt ze zwierzętami. Temat zwierząt w turystyce i rekreacji jest zbyt szeroki, żeby móc podjąć go w jednym opracowaniu. Niniejsza praca nie stanowi pełnego przeglądu usług i atrakcji powiązanych z fauną dostępnych w województwie warmińsko-mazurskim. Zaprezentowano kilka interesujących i niestandardowych przykładów na tle najbardziej dostępnych atrakcji z wykorzystaniem dwóch dominujących grup zwierząt, promowanych najmocniej w turystyce oraz

⁴ Conway W., *Wild and zoo animal interactive management and habitat conservation* [w:] *Biodiversity and Conservation*, 1995, nr 4, s. 573–594.

rekreacji tego regionu. Część z nich ma niszowy charakter, lecz może wskazywać na potencjał rozwoju ofert z wykorzystaniem zwierząt w turystyce i rekreacji w omawianym województwie.

Ryby

Na całym świecie turystyka wędkarska jest szeroko rozpowszechniona. W wielu krajach (Norwegia, Szwecja, Finlandia) jest silnie rozwinięta i stanowi „siłę napędową” rozwoju regionalnego. Stymulując rozwój np. gastronomii, handlu czy lokalnej turystyki przyczynia się do wzrostu zatrudnienia i bogacenia się regionu.

Najlepsze ośrodki wędkarskie nie tylko umożliwiają połowy, ale świadczą pełną gamę usług: noclegi, gastronomię, lokalne produkty z ryb oraz dodatkowe atrakcje dla wędkarzy i ich rodzin. Co prawda ilość łowisk specjalnych od lat wzrasta, ale wciąż łatwiej wyjechać na drugi koniec świata, niż zapewnić sobie wędkarskie wczasy w Polsce w sposób zorganizowany. Wędkarze zazwyczaj planują swoje wyprawy samodzielnie, ponieważ touroperatorzy zajmujący się organizowaniem wędkarskich wyjazdów mają w ofercie propozycje połowów w bardzo odległych zakątkach świata (Kamczatka, Alaska, Norwegia, Floryda, Mongolia), a brakuje tego typu kompleksowych usług w Polsce. Dziwi to, gdyż nasz kraj, a w szczególności region Warmii i Mazur mają potencjał, który można by wykorzystać. Choć istnieją wyjątki, to również nie wszyscy gospodarze wód do końca „czują” jak korzystne może być dla nich organizowanie wędkarskiego wypoczynku.

W Polsce, w województwie warmińsko-mazurskim, oferty nastawione na osoby wędkujące znajdziemy zarówno w gospodarstwach agroturystycznych jak i gospodarstwach rybackich, które dostrzegły możliwość dywersyfikacji dochodów (sprzedaż zezwoleń na wędkowanie) oraz potencjał w sprzedaży hodowanych ryb poprzez łowiska. Jak wspomniano we wstępie ryby są główną grupą zwierząt kontakt z którą, oferowano w największej ilości gospodarstw turystyki wiejskiej. Nie powinno to dziwić, gdyż od dawna ryby i woda, traktowane są jako jedna z atrakcji w agroturystyce⁵, a pod wodami znajduje się 5,7% powierzchni województwa warmińsko-mazurskiego⁶, co stanowi największy udział w skali kraju. Najwięcej gospodarstw świadczących usługi turystyczne (27,8%) leży bezpośrednio nad jeziorem, rzeką lub zalewem, granicząc z linią brzegową lub w odległości nie przekraczającej 50 m. Według różnych danych od 70 do 78,8% położonych jest

⁵ Wołos A., *Znaczenie wędkarstwa w gospodarstwach agroturystycznych* [w]: *Rybacktwo Wędkarstwo Ekorozwój*, red. Wołos A., Olsztyn 2006, s. 83-94.

⁶ *Rocznik Statystyczny Województw 2013*, GUS, dostęp: 26.06.2016, <http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_stat_wojew_2013.pdf>.

w odległości nie większej niż 1000 m od naturalnych ekosystemów wodnych^{7,8}. Wody naturalne w województwie warmińsko-mazurskim są atrakcyjne ze względu na bogactwo gatunkowe - występuje w nich ponad 70 gatunków ryb i minogów. Oferta wędkowania dotyczy zarówno zbiorników naturalnych (jeziora, rzeki) oraz łowisk przygotowanych na stawach rybnych. Oczywiście większość wód w województwie stanowią jeziora, ale w badaniach Czarkowskiego i in. wskazano, że w ponad połowie badanych obiektów agroturystycznych znajdował się staw rybny, a w 41,4% funkcjonowało łowisko dla wędkarzy. Ryby są grupą zwierząt, którą wysoko cenią właściciele gospodarstw agroturystycznych uważając, że największą atrakcją dla turystów ich odwiedzających stanowią właśnie te organizmy wodne (73,3% odpowiedzi), jednocześnie wydają się nie doceniać innych grup zwierząt⁹.

Profesjonalną organizacją wypoczynku dla wędkarzy, a także dla ich rodzin, zajmuje się w Polsce niewiele firm. Na Warmii i Mazurach istnieje wiele łowisk specjalnych, jednak większość z nich jest urządzona bardzo prosto i wiele nie posiada odpowiedniej infrastruktury turystycznej. Poza sukcesem wędkarskim łowisko powinno zaspokajać potrzebę komfortowego wędkowania, a dla osób towarzyszących wędkarzowi, lecz nie łowiących, potrzebę wygodnego wypoczynku na świeżym powietrzu. Dobrze funkcjonujące ośrodki wędkarskie oferują pełną gamę usług oprócz wędkowania np.: wypożyczalnie sprzętu wędkarskiego i wodnego, sklepiki (z wyposażeniem „pierwszej potrzeby” dla wędkujących np. przynętami i zanętami), smażalnie, miejsca grillowe, place zabaw i miejsca przystosowane do wypoczynku osób dorosłych, a także bazę noclegową.

Część wędkujących ceni sobie możliwość brania udziału w imprezach wędkarskich, które tak jak w innych regionach organizuje głównie Państwowy Związek Wędkarski. Oprócz tego aktywne są w tym zakresie Lokalne Grupy Rybackie, które odnalazły w takich działaniach możliwość promocji np. LGR Pojezierze Olsztyńskie, LGR Wielkie Jeziora Mazurskie, LGR Pojezierze Suwasko-Augustowskie. Podobnie jak w innych regionach, są to różnego rodzaju zawody (w tym również sportowe) i konkursy.

Konie

Konie są grupą zwierząt wybijającą się spośród innych pod względem dostępności i przede wszystkim różnorodności ofert rekreacyjnych i turystycznych z ich udziałem. Największa liczba atrakcji w naszym regionie wiąże się z możliwością odbywania przejażdżek bryczką i saniami oraz rekreacyjnej jazdy konnej. Te-

⁷ Kogut B., Kapelewska M., *Warmińsko-Mazurska Wieś Zaprasza. Katalog Gospodarstw Agroturystycznych*, Olsztyn 2010, s. 1-196.

⁸ Czarkowski T.K. i in., *Woda i ryby jako znaczące elementy turystyki wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim* [w:] *Komunikaty Rybackie*, 2014, nr 4, s. 1-8.

⁹ Tamże.

go rodzaju oferta pojawia się zarówno wśród niektórych obiektów turystyki wiejskiej jak i pensjonatów, hoteli czy specjalistycznych ośrodków, których podstawowy zakres działalności stanowi chów i hodowla tych zwierząt (stadniny, kluby jeździeckie, hodowle, stajnie). W tej ostatniej grupie powszechniej dostępna niż w gospodarstwach agroturystycznych jest np. nauka jazdy konnej. Ze względu na większą liczbę zwierząt, którymi niejednokrotnie dysponują, lepiej rozbudowane zaplecze (kryte ujeżdżalnie, kryte hale, hipodromy, galopady itp.), oraz wyżej kwalifikowaną kadrę. Tego typu obiekty częściej organizują różnego rodzaju obozy jeździeckie, wczasy w siodle, jazdy sportowe. Niektóre przygotowują też do zdobywania i egzaminują na Odznaki Jeździeckie Polskiego Związku Jeździectwa. W niektórych obiektach oferujących usługę pensjonatu dla koni i bazę noclegową pojawia się interesująca z punktu widzenia właścicieli możliwość przyjazdu na urlop z własnym koniem.

Do stosunkowo rzadko proponowanych imprez należą kilkudniowe rajdy konne. Są one dostępne w specjalistycznych ośrodkach oraz gospodarstwach i skierowane do zaawansowanych jeźdźców. A zatem oferta, przeznaczona jest dla węższej grupy pasjonatów turystyki konnej, o wyższych kwalifikacjach do jej uprawiania. Najrzadziej pojawiającymi się w województwie warmińsko-mazurskim atrakcjami związanymi z końmi są specjalistyczne szkolenia praktyczne, doskonalące w wąskim zakresie i skierowane do nielicznego grona odbiorców. Są to przykładowo innowacyjne warsztaty np. dotyczące rozwoju osobistego: Horse Coaching – Konie uczą Ludzi¹⁰, trening sportowy (np. reining/ujeżdżanie w stylu western, woltyżerka sportowa) czy rehabilitacja z wykorzystaniem koni (hipoterapia). Należy jednak podkreślić, że w części ofert słowo „hipoterapia” jest nadużywane ponieważ zajęcia nie zawsze są prowadzone przez osoby właściwie do tego przygotowane (certyfikowany instruktor rekreacji ruchowej ze specjalnością hipoterapia), czy kierowane tylko do pacjentów ze skierowaniem od lekarza (z rozpoznaniem i określeniem braku przeciwwskazań do hipoterapii) oraz nie zawsze odbywają się w konsultacji z rehabilitantem. Pod tym szyldem bywa np. prowadzona rekreacyjna jazda konna dla osób niepełnosprawnych.

Większość z opisanych powyższych usług dostępnych jest dla osób mających pewne (niekiedy wysokie) umiejętności jeździeckie. Innemu gronu odbiorców dedykowane są atrakcje z wykorzystaniem koni dostępne głównie w obiektach turystyki wiejskiej, które oferują głównie oglądanie lub uczestnictwo w codziennych czynnościach w gospodarstwie z udziałem tych zwierząt (obserwacja na pastwiskach, karmienie koni, siodłanie, pokazy zwierząt pracujących na roli - w tym pokazy pracy z maszynami konnymi takimi jak kierat, pług itd.). Jazda wozem drabiniastym pojawiała się dość często, jako element tworzący wizerunek „wiej-

¹⁰ <http://www.kierzun.pl/hc>, dostęp: 23.06.2016.

skości”, ale interesująca odmianą było wprowadzenie przez jedno z gospodarstw jazdy wozem taborowym.

Konie w turystyce i rekreacji mogą stanowić element uatrakcyjniający wiele imprez. Do najbardziej znanych i organizowanych w różnego typu obiektach należy bieg myśliwski św. Huberta. Z jednej strony ma charakter pokazu, z drugiej jest formą sportowej rywalizacji dla posiadających odpowiednie kwalifikacje. Stanowiące atrakcję turystyczną wydarzenia odbywające się na Warmii i Mazurach, w których uczestniczą konie są liczne i przede wszystkim różnorodne. Wiele z nich nawiązuje do historii. Najbardziej znanym (nie tylko na Warmii) są dni Grunwaldu, podczas których zarówno w corocznej inscenizacji Bitwy pod *Grunwaldem* czy wchodzących w skład tej imprezy turniejach (Mistrzostwa Polski - Konny Turniej Rycerski „Jak Bóg da”), można podziwiać konie. Inną znaną inscenizacją o średniowiecznym klimacie, na którą licznie przybywają koniarze jest „Oblężenie Malborka”. Zwierzęta te stanowią część atrakcji na różnego rodzaju pokazach: kaskaderki konnej (np. „Kozacy-stepowi najemnicy” – Pola Grunwaldu), umiejętności fechtunku, walk i sprawności (np. pokazy formacji lekkiej jazdy: lisowczyków – Grunwald; kozackiej sztuki bojowej – Kętrzyn; władania szablą i lancą-Konkurs Sprawności Kawaleryjskiej w Suwałkach; kruszenia kopii, gonitwy do pierścienia, ataku na saracena – Ryn, Malbork, Kętrzyn) ujeżdżania i układów choreograficznych (musztra ułańska, kadryl kawaleryjski - Stulichy). Konie występują również na stanowiących atrakcję turystyczną paradach (np. „Masuria” – festiwal kultury średniowiecznej – Ryn) i innych prezentacjach o nie koniecznie historycznym charakterze. Organizowane są z ich udziałem liczne pokazy, zawody oraz otwarte konkursy (np. ujeżdżanie, skoki przez przeszkody, powożenie) o różnych poziomach trudności.

Atrakcyjność oferty z udziałem koni może nie wynikać z jej wyjątkowego zakresu, czyli rodzaju odmiennego niż u konkurencji, a być związana z nietypowym wyglądem posiadanych ras zwierząt. Niektóre mające szczególnie ciekawy fenotyp, głównie konie małe i miniaturowe (kuc walijski, szetlandzki, feliński, haflinger itd.), pojawiają się jako kierowana głównie do dzieci atrakcja w różnego rodzaju obiektach. Spotkać można je począwszy od gospodarstw agroturystycznych (np. zagród edukacyjnych), przez tzw. „minizoo”, po jednostki zajmujące się profesjonalną hodowlą np. polskich ras prymitywnych. Konie rasy huculskiej (górska powstała we Wschodnich Karpatach) są hodowane głównie na południu Polski, ale można je spotkać na terenie całego kraju np. prywatnych ośrodkach jeździeckich czy gospodarstwach agroturystycznych. Koniki polskie stanowią drugą rodzimą rasę wywodzącą się od dawnego tarpana. W Polsce wielką wagę przykładana jest do jej czystości i ochrony genetycznej. Wychodowane wyłącznie w Polsce i uznawane za unikalny relikw przyrodniczo-hodowlany są fenotypowo i prawdopodobnie genotypowo również najbardziej zbliżone do tego dzikiego przodka koni. Podobnie jak przedstawiciele rasy huculskiej bytują w różnych

obiektach, ale istnieje jedynie kilka zajmujących się ich hodowlą. Jeden z nich jest zlokalizowany w województwie warmińsko-mazurskim. Stacja Badawcza Rolnictwa Ekologicznego i Hodowli Zachowawczej Zwierząt PAN w Popielnie prowadzi hodowlę stajenną oraz tabunową. Dzięki temu, że część stada trzymane jest w warunkach rezerwatowych, to w okolicach Popielna turyści mogą je spotkać np. podczas pieszych wędrówek. Liczące około setki osobników i żyjące w stanie dzikim stado (4 tabuny), zamieszkuje obszar 1620 ha. Pomimo, że od kilku pokoleń konie bytują na wolności, to nie uciekają na widok ludzi i nie przejawiają agresji, a możliwość oglądania walki ogierów czy zabaw źrebiąt stanowi nietypową atrakcję w regionie, a może i w Polsce. Warto wspomnieć też o pozytywnej funkcji polskich koników w utrzymaniu krajobrazu, gdyż te „żywe kosiarki”, pasąc się, nie dopuszczają do nadmiernej sukcesji krzewów i drzew na cennych przyrodniczo terenach rezerwatu. Jak wspomniano część osobników żyje w placówce i można je oglądać w zagrodach, a nawet odbyć krótką przejażdżkę. Stację w Popielnie można zwiedzać wyłącznie pod okiem przewodnika. Obiekt jest w pełni przystosowany do przyjęcia turystów (dysponuje bazą noclegową) w tym osób niepełnosprawnych.

Znaczącą rolę w rozwoju turystyki jeździeckiej mają właściwie wytyczone i zagospodarowane szlaki konne. Niestety pomimo znacznych walorów przyrodniczych regionu na Warmii i Mazurach nadal jest ich stosunkowo niewiele. Większość tutejszych szlaków konnych liczy kilkanaście-kilkadziesiąt kilometrów. Do niedawna najdłuższym w Polsce, bo liczącym około 400 km był Leśny Szlak Puszczy Augustowskiej i Mazur, przebiegający od leśniczówki Lipniak w Wigierskim Parku Narodowym po Jezioro Orzysz. Ma kilka bocznych rozgałęzień i ciągle trwają prace nad modyfikacją i przedłużeniem jego trasy¹¹. Szlak przebiega przez bardzo cenne przyrodniczo tereny (Puszcze Augustowską, dwa parki narodowe: Wigierski oraz Biebrzański), stanowiąc regionalny atut turystyczny i tak traktowany jest przez samorządy oraz podmioty związane z turystyką. Na trasie znajduje się kilka stanic, a od 2011 r. również miejsce popasowe wyposażone m.in. w zagrody dla zwierząt, wiatę, wytyczone miejsce pojenia i pławienia koni, miejsce palenia ognia. Jak podają Chodkiewicz i Drabek na szlaku funkcjonuje 7 ośrodków jeździeckich, a przylegające do nich trasy treningowo-spacerowe cechuje bardzo duża częstotliwość jazd (do 2005 około 10 koni/dzień w dni powszednie i 2-3 krotnie więcej w okresie wakacyjnym, feryjnym i weekendowym). Choć rajdy stanowią symboliczny odsetek (jest ich 5-8 w okresie od września do października i co najmniej jeden rajd zimowy), to nie należy nie doceniać ich roli w promowaniu i wzmacniania roli ośrodków zlokalizowanych w pobliżu trasy. Według autorów to prawdopodobnie „poczynania rajdowe” poszczególnych ośrodków doprowadziły do poszerzenia oferty przez kilka gospodarstw agroturystycznych, które przysto-

¹¹ <http://www.rajgrod.bialystok.lasy.gov.pl/szlak-konny-puszczy-augustowskiej-i-mazur1#.V3pc36Ivtzs>, dostęp: 26.06.2016.

sowały się do pełnienia roli stanic. W Polsce liczbę uprawiających jeździectwo szacuje się na kilkaset tysięcy i ta forma rekreacji ruchowej w ostatnich dziesięcioleciach jest najbardziej rozwojową dziedziną.

Oprócz początkujących wszyscy jeżdżący konno częściej lub rzadziej jeżdżą w terenie, a blisko 49% z nich deklaruje, że jazda terenowa jest główną i ulubioną odmianą jeździectwa¹². Powinno się więc dążyć do większej popularyzacji tej formy ruchu poprzez zapewnianie właściwych warunków, w tym dążyć do poszerzenia oferty szlaków konnych w regionie. Rozwój rekreacji jeździeckiej jest czynnikiem zmagającym presję na udostępnienie do jazdy konnej lasów, które są dla niej terenem niezwykle atrakcyjnym. Jednakże nie musi to zagrażać cennym przyrodniczo terenom. Jak stwierdzono w badaniach Chodkiewicz i Drabek na przykładzie użytkowania Leśnego Szlaku Puszczy Augustowskiej i Mazur częstotliwość wykorzystania rajdowego jest niewielka - z reguły nie przekracza kilku rajdów na rok, w związku z czym nie stanowi dużej uciążliwości dla lasu i rygoru tyczenia odcinków turystycznych można by złągodzić¹³. Zwłaszcza, że obecność tego typu regionalnych atrakcji wpływa pozytywnie na rozwój przedsiębiorstw związanych z turystyką i rekreacją konną. Do zbliżonych wniosków doszli prawdopodobnie zarządzający terenami leśnymi, gdyż sieć szlaków konnych na terenie Lasów Państwowych rozwija się. W 2014 r. w ramach projektu „Zmieniające się Bałtyckie Krajobrazy – innowacyjne podejście do zrównoważonych krajobrazów leśnych” otwarto kolejny w regionie szlak długodystansowy – zaczynający się w Łańsku koło Olsztyna i biegnący do Sztynortu. Przebiegający przez tereny leśne, wiedzie głównie drogami gruntowymi o małym natężeniu ruchu i liczy 243 km. Podobnie jak poprzedni, szlak Marion Donhoff opisany jest na stronach Lasów Państwowych. Dodatkowo przygotowano nowoczesną formę jego prezentacji – można skorzystać z map udostępnianych na urządzenia mobilne (opis zawiera listę kontaktową stajni, oraz gospodarstw oferujących możliwość noclegu zarówno dla jeźdźców jak i dla koni)¹⁴. Dowodem poszerzenia oferty szlaków konnych w województwie Warmińsko-Mazurskim jest plan udostępnienia od 1 sierpnia 2016 r. trzech nowych szlaków w Nadleśnictwie Maskulińskie („Majdan”, „Zelwągi” i „Karwica”)¹⁵.

¹² Chodkiewicz K., Drabek E., *Organizacja szlaków konnych i animacja rekreacji jeździeckiej jako element promocji Lasów Państwowych* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 2009, nr 23, s. 291-298.

¹³ Tamże.

¹⁴ <http://www.maskulinskie.bialystok.lasy.gov.pl/szlak-konny-im.-marion-donhoff#.V3pbu6Ivtzs>, dostęp: 26.06.2016.

¹⁵ <http://www.maskulinskie.bialystok.lasy.gov.pl/szlaki-konne-nadlesnictwa-maskulinskie#.V3u2SqIvtzt>, dostęp: 29.06.2016.

Podsumowanie

Turystyka na obszarach wiejskich jest formą spędzania czasu wolnego, która zyskuje na popularności. W związku z czym przybywa obiektów, oferujących pobyty wczasowiczom. Na terenie trzech województw (małopolskiego, podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego) zarejestrowano około 40% wszystkich gospodarstw agroturystycznych¹⁶. Jednym z głównych powodów nierównomiernego rozwoju agroturystyki w naszym kraju jest jego zróżnicowanie przyrodnicze¹⁷. To właśnie z nim kojarzony jest region Warmii i Mazur, stanowi ono jeden z ważniejszych motywów wyboru miejsca do wypoczynku. Wydaje się, że prezentacja tego środowiska na różne sposoby (nie tylko poprzez żeglarstwo) mogłoby stanowić produkt markowy województwa.

Sukces w turystyce na obszarach wiejskich uzależniony jest nie tylko od regionalnych walorów turystycznych, ale w dużej mierze również od przedsiębiorczości i kreatywności usługodawców. Na zyskowność przedsięwzięcia wpływa niewątpliwie specjalizacja, odróżniająca daną ofertę od konkurencyjnych propozycji tego typu. Owa specjalizacja powinna być powiązana z regionem i potencjalnymi możliwościami określonego gospodarstwa¹⁸. Zwierzęta stanowią element niedoceniany, czy też raczej niewystarczająco popularyzowany czy prezentowany jako atrakcja turystyczna w naszym regionie.

Chociaż wraz z rosnącą konkurencją i wymaganiami odwiedzających podnoszony jest standard gospodarstw położonych na terenach wiejskich i są one coraz lepiej przystosowane do przyjmowania turystów, to nadal oferta większości wydaje się uboga. Właściciele udostępniają turystom pojedyncze rodzaje sprzętów, usług czy atrakcji. Charakterystycznymi dla obszarów wiejskich specjalistycznymi formami aktywności turystycznej są pobyty wędkarskie i turystyka konna. Choć liczba ofert dotycząca tych grup zwierząt jest największa, to szczególnie w przypadku wędkarstwa w naszym regionie brakuje łowisk specjalnych z pełną infrastrukturą oraz ofert profesjonalnych pakietów pobytowych dla wędkarzy tak, jak ma to miejsce chociażby w Szwecji. Rekreację i turystykę z udziałem koni cechuje bogactwo odmian, lecz najbardziej zaawansowane i oryginalne oferty nie są dostępne w dużej liczbie przedsiębiorstw. Pewną przeszkodą do rozwoju turystyki konnej w regionie wydaje się nie tylko niedobór szlaków konnych, których sieć powoli, aczkolwiek systematycznie się rozwija, ale również brak ich bazy.

¹⁶ Bednarek-Szczepańska M., Bański J., *Lokalizacyjne uwarunkowania oferty gospodarstw agroturystycznych w Polsce* [w:] *Przegląd Geograficzny*, 2014, nr 86, s. 243-260.

¹⁷ Drzewiecki M., *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*, Bydgoszcz 1995.

¹⁸ Marcinkiewicz C., *Rozwój i stan polskiej agroturystyki* [w:] *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie*, Sosnowiec 2013, nr 1, s. 21-35.

Podobnie jak w badaniach Łagowskiej i Kot opisujących atrakcje z wykorzystaniem zwierząt w województwach lubelskim i podlaskim, również w warmińsko-mazurskim stwierdzono ubogą ofertę gatunkową zwierząt wykorzystywanych w celach turystycznych oraz sposobów ich udostępniania. Szczególnie liczba ofert dotyczących kontaktu ze zwierzętami w środowisku naturalnym, w świetle potencjału przyrodniczego naszego regionu, wydaje się niewystarczająca. Ofertę w gospodarstwach z kolei należało by urozmaicić o większą liczbę gatunków i / lub ciekawe odmiany, ponieważ może to decydować o sukcesie przedsięwzięcia. Temat rozwoju atrakcji związanych ze zwierzętami zostanie szerzej podjęty w kolejnej pracy.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Bednarek-Szczepańska M., Bański J., *Lokalizacyjne uwarunkowania oferty gospodarstw agroturystycznych w Polsce* [w:] *Przegląd Geograficzny*, 2014, nr 86.
- Chodkiewicz K., Drabek E., *Organizacja szlaków konnych i animacja rekreacji jeździeckiej jako element promocji Lasów Państwowych* [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 2009, nr 23.
- Cohen E., *A Phenomenology of Tourist Experience*. *Sociology*, 1979, 13: 179-201.
- Conway W., *Wild and zoo animal interactive management and habitat conservation* [w:] *Biodiversity and Conservation*, 1995, nr 4.
- Czarkowski T. K., Kupren K., Kwasiborska D., Jaczewski J., *Woda i ryby jako znaczące elementy turystyki wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim* [w:] *Komunikaty Rybackie*, 2014, nr 4.
- Drzewiecki M., *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*, Bydgoszcz 1995.
- Kogut B., Kapelewska M., *Warmińsko-Mazurska Wieś Zaprasza. Katalog Gospodarstw Agroturystycznych*, Olsztyn 2010.
- MacCannell D., *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, tłum. E. Klekot, A. Wieczorkiewicz, Warszawa 2005.
- Marcinkiewicz C., *Rozwój i stan polskiej agroturystyki* [w:] *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie*, Sosnowiec 2013, nr 1, s. 21-35.
- Markiewicz E., *W poszukiwaniu autentyczności doświadczeń turysty. Rola konsumpcji kolaboratywnej w kreowaniu autentycznych doświadczeń na rynku turystycznym. Zarys problematyki* [w:] *Kultura, Historia, Globalizacja*, 2015, nr 17.
- Niezgoda A., *Nowe trendy w popycie - wyzwanie dla obszarów recepcji turystycznej* [w:] *Nauka i dydaktyka w turystyce i rekreacji*, red. Tanaś S., Łódź 2010.
- Wołos A., *Znaczenie wędkarstwa w gospodarstwach agroturystycznych*. [w:] *Rybacko Wędkarstwo Ekorozwój*, red. Wołos A., Olsztyn 2006.

Źródła internetowe:

<http://www.kierzbun.pl/hc>, dostęp: 23.06.2016.

<http://www.maskulinskie.bialystok.lasy.gov.pl/szlak-konny-im.-marion-donhoff#.V3pbu6Ivtzs>, dostęp: 26.06.2016.

<http://www.rajgrad.bialystok.lasy.gov.pl/szlak-konny-puszczy-augustowskiej-i-mazur1#.V3pc36Ivtzs>, dostęp: 26.06.2016.

<http://www.rajgrad.bialystok.lasy.gov.pl/szlak-konny-puszczy-augustowskiej-i-mazur1#.V3pc36Ivtzs>, dostęp: 26.06.2016.

Rocznik Statystyczny Województw 2013, GUS, dostęp: 26.06.2016,

<http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_stat_wojew_2013.pdf>.

WYBRANE PTAKI WARMII I MAZUR

SELECTED BIRDS IN WARMIA AND MASURIA REGION

Martyna Czaplicka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa

Summary

The main purpose of this article is to show how beautiful and interesting birds settle and visit Warmia and Masuria Region. Tips on how to identify particular species thanks to their general appearance and plumage colour are included here. Moreover, it contains the description of such curiosities as ways of building birds' nests, food composition, periods of life in Poland or ways of behaviour. To be able to know the specific characteristics of a bird, it must be monitored accurately. In this case, bird ringing helps in their observations. It is usually a serious interference in the life of a bird, however, thanks to this we can get to know the tracks of their migration and habits. The overall increase of wealth, culture, education and the popularity of weekend trips have an impact on increasing interest in the environment. Therefore, ornithology is getting greater approval. It is a pastime that provides a lot of emotions and aesthetic experiences. Observations do not require special or expensive equipment. It is only important to have a perceptive eye, sensitive hearing and binoculars from time to time. None of the expeditions can cause any damage to birds. Just the opposite, it can easily bring a lot of information, even in winter or during a typical urban walk. Below you can find descriptions of several birds' species that stand out from the rest.

Keywords: birds, coloration, birds, characteristic features, Warmian-Masurian Voivodeship

Wstęp

Głównym celem tego artykułu jest ukazanie, jak piękne i ciekawe ptaki zasiedlają i odwiedzają Warmię i Mazury. Są tu umieszczone wskazówki, jak należy prowadzić obserwacje i jak rozpoznać dany gatunek po ogólnym wyglądzie oraz kolorze upierzenia. Opisanie są również takie ciekawostki, jak sposoby budowania gniazd, skład pokarmu, okresy bytowania na terenie Polski czy charakterystyczny sposób zachowywania się¹. Aby móc poznać szczególne cechy danego ptaka, należy go uważnie obserwować; pomaga w tym obrączkowanie. Zakładanie obrączek jest poważną ingerencją w życie ptaka, jednak dzięki temu,

¹ Spirhanzl – Duriš J., *Mały atlas ptaków*, Warszawa 1971, s. 5.

możemy poznać tory ich wędrówek i zwyczaje. Obrączkując pisklęta w gnieździe, należy zwrócić szczególną uwagę na to, by ich nie denerwować. Opuszczenie gniazda przed końcem rozwoju gniazdowego pod wpływem stresu, znacząco zmniejsza szanse na przeżycie młodych. Przy chwytaniu ptaków w sieci, również należy zachować środki ostrożności, aby podczas działań nie cierpiały. Takie zabiegi mogą nam przynieść informacje na temat masy ciała i ewentualnego pierzenia, np. plamy łęgowej, ubytków piór, prążków głodowych, które świadczą o zaburzeniach rozwoju młodego ptaka w gnieździe².

Ogólny wzrost zamożności ludzi, kultury, wykształcenia i popularności weekendowych wyjazdów ma wpływ na zwiększenie zainteresowań przyrodniczych. Ornitologia cieszy się coraz większą aprobatą. Jest to hobby, które dostarcza wielu emocji i wrażeń estetycznych. Obserwacje nie wymagają specjalnego ekwipunku czy kosztownego sprzętu. Ważne jest spostrzegawcze oko, wrażliwy słuch, ewentualnie lornetka. Żadna wyprawa nie powoduje zniszczeń wśród ptactwa, a może przynieść wiele informacji także zimą, nawet na najkrótszym miejskim spacerze. Artykuł ma na celu rozbudzenie zainteresowania życiem ptaków i przybliżenie cech wybranych gatunków przebywających na danym terenie³.

Zimorodek – *Alcedoatthis* – ang. *Common Kingfisher*

Rząd: kraskowe (*Coraciiformes*). Rodzina: zimorodkowate (*Alcedinidae*). Długość ciała zimorodka wynosi 16 – 18 cm, natomiast rozpiętość skrzydeł to 25 – 28 cm, ogon 2,8 cm. Masa ciała samców wynosi 25 – 35 g, samicy 30 – 35 g. Dziób samców w okresie łęgowym jest jednolicie czarny, u samic czerwony u nasady w dolnej części. Ptaki te zamieszkują niemal całą Europę wraz z południowymi skrawkami Skandynawii. Gniazdują również w Azji z wyjątkiem Himalajów i północnych rejonów. W Polsce są nielicznymi ptakami łęgowymi, a ich bytowanie uzależnione jest od rodzaju siedlisk. Można je spotkać latem, jak i zimą w wielu regionach kraju. Zimorodki samodzielnie wygrzebują norki w ziemi. Niektórzy uważają, że ich pierwotna Polska nazwa to „ziemiorodki”, gdyż przychodzą na świat właśnie w ziemnych norkach⁴. Tego nadzwyczajnego ptaka można spotkać nad jeziorami i rzekami o wysokich brzegach. Uwagę zwraca jego duża głowa i masywny dziób, który służy do łowienia ryb. Czatuje na nie siedząc spokojnie nad wodą. Gdy ujrzy zdobycz, rusza w jej stronę z bardzo dużą prędkością i nurkuje przy tym na dość dużą głębokość. Łowi niewielkie ryby. W urwistym brzegu wykopuje poziomy korytarz, który długością sięga 40 – 100 cm. Wysiaduje wewnątrz 6 – 8 młodych, nawet do 2 – 3 razy w roku. Zimorodek nie należy do ptaków, których główną cechą jest śpiew. Wydaje skromne

² Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe – ptaki śpiewające*, 2006, s. 10.

³ Pawłowski W., *Spotkania z ptakami*, Warszawa 1979, s. 1.

⁴ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski*, Warszawa 2005, s. 355 – 356.

zawołanie: „tittittit”. Zimą, gdy wody zamarzną, może cierpieć z głodu, gdyż nie jest na tyle silny, by przebić lód. Młode osobniki mają upierzenie bardziej matowe niż dorosłe, bardziej zielonkawe. nogi mają szarą barwę, a nie czerwoną. Również dziób jest nieco krótszy⁵. Dorosłe mają wierzch ciała piękny, niebieski, a spód cynamonowo-brązowy. Nad wodą siedzi samotnie, spokojnie. Spłoszony, leci szybko, tuż nad wodą, w linii prostej wydając gwizd⁶. Jaja wysiadywane są na zmianę przez samice i samca przez 19 – 21 dni. Młode przez kilka dni karmione są robakami o długości 1 – 2 cm, następnie dostają ryby, których rozmiar i częstotliwość podawania zmienia się wraz z rozwojem piskląt. Po 4 tygodniach młode opuszczają gniazdo. Kilka dni przebywają blisko komory łęgowej, potem próbują samodzielnie nurkować. Zimorodki często przystępują do drugiego łęgu, dlatego też młode muszą szybko stać się samodzielne i opuścić ich rewir. Wraz z następną wiosną stają się dojrzałe płciowo. Niestety, aż 70% młodych i dorosłych ptaków umiera w ciągu roku. Spotkanie obrączkowanego zimorodka graniczy z cudem⁷.

Bocian czarny – *Ciconianigra* – ang. *Black Stork*

Rząd: brodzące (*Ciconiiformes*). Rodzina: bocianowate (*Ciconiidae*)⁸. Pióra bociana czarnego są prawie całkowicie czarne lub z metalicznym połyskiem, jedynie piersi, brzuch i pokrywy podogonowe, są białe. Młode ptaki mają nogi i dziób lekko wygięte w górę, koloru oliwkowo-szarego. Starsze są czerwone. Podbródek i skóra wokół oczu również są czerwone. Tęczówka natomiast jest brunatna. Skrzydło ma długość 50 – 60 cm, ogon 19 – 25 cm, dziób 16 – 19,5 cm. Samica zwykle jest mniejsza. Tryb życia zdecydowanie różni się od życia bociana białego. Trzyma się w głębi puszczy. Nie lubi kultury ludzkiej, dlatego też w Europie jest gatunkiem ginącym. W razie kontaktu z człowiekiem ucieka, nie dopuszczając go do siebie. Zamieszkuje niziny, jak i góry, głównie tereny wilgotne i puszcze obfitujące w zbiorniki wodne. Gniazda buduje w wyższych partiach koron drzew, najchętniej wybiera sosny i dęby. Jest ptakiem wybitnie nietowarzyskim. Każda para ma określony rejon puszczy. Wędrują małymi grupkami, składającymi się jedynie z członków rodziny. Niekiedy łączą się podczas podróży w liczniejsze gromady. Bociany te przylatują później, niż białe i odlatują również później. Każdego roku wracają do tego samego gniazda⁹. Obejmuje je ochrona, tak jak i bociany białe¹⁰. Waga tych ptaków wynosi około 3000 g. Pożywienie stanowią głównie ryby, często piskorze, ze względu na upodobanie bociana do

⁵ Spirhanzl – Duriš J., *dz. cyt.*, s. 104.

⁶ Sokołowski J., *Ptaki Polski*, Warszawa 1979, s. 80.

⁷ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 356.

⁸ Tamże, s. 55.

⁹ Domaniewski J., *Ornitologia łowiecka*, 1951, s. 106.

¹⁰ Spirhanzl – Duriš J., *dz. cyt.*, s. 38.

wynajdowania pokarmu w wodzie¹¹. Ptaki te zimują w północno – wschodniej oraz wschodniej Afryce i czasem przekraczają linię równika. W locie, częściej niż bociany białe, wykorzystują siłę mięśni, dzięki czemu przelatują Morze Śródziemne szerokim frontem. Gdy nadchodzi potrzeba pokonują nawet do 10 km od gniazda, aby zdobyć pożywienie na rzecznych rozlewiskach czy spuszczonej rybnych stawach. Dzięki temu potrafią zapewnić pisklętom nawet do 400 – 500 g pokarmu. Oprócz piskorzyc żywią się karasiami, młodymi szczupakami, sumikami karłowatymi, itd. Poza rybami zdarzają się pijawki, owady wodne, płazy a nawet gryzonie. Podczas wizyty ornitologów pisklęta ze strachu zwracają pokarm, który jest badany, co ułatwia badania. Zachowanie piskląt bociana czarnego znacząco różni się od zachowania białego. Ten przybiera agresywną postawę sycząc, atakując badaczy, utrudniając obrączkowanie, ważenie i zmierzenie. Lęg składa się z min. 2 i max. 6 jaj, które są wysiadywane 32 – 38 dni. Młode bociany są jasno upierzone. Po 60 – 70 dniach opuszczają gniazdo. Dojrzałość płciową osiągają dopiero w wieku 3 lat. Najstarsze okazy żyją w ogrodach zoologicznych i osiągają niekiedy wiek przewyższający 30 lat, a na wolności co najmniej 18 lat¹². Po powrocie do ojczyzny, przez jakiś czas krążą nad swoim terenem lęgowym. Gniazda chętnie zakładają na drzewach, rzadziej na skałach lub ziemi. Bardzo rzadko klekoczą, zazwyczaj wydają dźwięki podobne do chrapania lub sapania. Niestety grozi im wymarcie¹³.

Brzegówka–*Ripariariparia* – ang. *Collared Sand Martin*

Rodzina: jaskółkowate (*Hirundinidae*). Łacińska nazwa pochodzi od słowa ripa po polsku oznacza brzeg. Długość ciała wynosi 12 – 13 cm, masa 11 – 18 g. Samce i samice nie różnią się wyglądem., jedynie w okresie lęgowym samice wyróżniają się obecnością nagiej plamy lęgowej. Plama samców jest pokryta rzadkim puchem. Pióra na kuprach jesienią stają się szare. Odbywają pełne pierzenie zimując w Afryce, stają się więc niemożliwe do odróżnienia. Ptaki te lubią umiarkowane strefy klimatyczne Euroazji oraz Ameryki Północnej. Eurazjatyckie brzegówki zimują w Afryce a amerykańskie w Ameryce Południowej. Opisanych zostało pięć podgatunków. W Polsce są pospolite, lokalnie nawet bywają licznymi mieszkańcami w rdzennej części kraju. Zlatują w drugiej połowie kwietnia. Samce powracają do dawnych kolonii lęgowych i zabierają się za kopanie norek. Gdy głębokość wynosi 30 cm, śpiewają i zabiegają o względy powracających z Afryki samiczek. Gdy samiec znajdzie partnerkę, wraca do kopania wraz z nią. W końcowym etapie głębokość norek wynosi 60 – 90 cm. Para ptaków odgania od norki lęgowej inne ptaki, tak, że osiedlają się one na 10 – 40 cm

¹¹ Sokołowski J., *Ptaki Polski...*, s. 146.

¹² Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 55 – 57.

¹³ Bejček V., *Ptaki wędrowne*, Warszawa 2001, s. 38.

od nich, aby skarpa nie została naruszona¹⁴. Wyścielają komorę gniazdową resztkami roślin, sierścią oraz piórami. Po zniesieniu, jaja wysiaduje matka i ojciec, po wykluciu piskląt, nadal zajmują się nimi oboje. Pożywienie brzegówek to jedynie pokarm zwierzęcy. Często są to drobne owady aktywnie latające, także takie, które wolno unoszą się w powietrzu. Przy gwałtownej zmianie pogody i niedoborze pokarmu, jak to ptaki wędrowne, wyruszają w jego poszukiwaniu. W czasie lotu dołączają do stad dymówek i wspólnie z nimi spędzają noc na szuwarach.

Dzięki sierpowatemu kształtowi skrzydeł i lekko rozwidlonemu ogonowi, są zwinne i potrafią szybko zmieniać kierunek lotu. Można to zaobserwować w czasie ich polowania na owady, nad wodą. Ich wabiący głos przypomina świergoczące: „czerrp”, natomiast ostrzegające to ostre „bruit”. Wierzch ciała brzegówek jest koloru szarobrazowego, spód brudnobiały, z ciemną przepaską w okolicy wola¹⁵.

Sójka – *Garrulus glandarius* – ang. Jay

Rodzina: krukowate (*Corvidae*). Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *garrulus*, co oznacza gadatliwość, natomiast *glandarius* od *glans*, czyli żołędź. Sójkę można spotkać w całej Europie, od koła podbiegunowego, po Morze Śródziemne. Jest najmniejszym ptakiem krukowatym, który gnieździ się w Polsce. Waży około 175 g, długość ciała wynosi 33 cm, ogon ma długość 18 – 19 cm, dziób 2,6 cm, skok 4,5 cm, rozpiętość skrzydeł 53 cm, a skrzydło ok. 17 – 19,5 cm. Jest to jeden z najładniej ubarwionych gatunków. Górna i dolna strona ciała jest delikatnie szarobrazowa, dolne pokrywy ogona i kuper są białe, boki głowy czerwono-brązowe, górna część grzywy jest biała z czarnymi kreskami, podgardle białe, skrzydła są czarne z białawym lusterkiem, a sterówki czarne. Na dziobie, po skosie od nasady ku dołowi, biegnie czarny wąs. Najpiękniejsze jest niebieskie lustro, które znajduje się na nadlotkach, pokryte jaśniejszymi i ciemniejszymi prążkami, po których można rozpoznać wiek ptaka¹⁶. Głos sójki jest skrzekliwy: „krzkrz”, „reczrecz”. Potrafi również naśladować głosy innych ptaków. Mieszka w lasach liściastych oraz mieszanych, lubi towarzystwo buków i dębów. Zjada owady, robaki mięczaki, myszy i żaby, rozdziobuje również jaja z gniazd innych ptaków i porywa pisklęta. Stanowi zagrożenie nie tylko dla małych ptaków, ale także kuropatw i bażantów. Istnieje możliwość udomowienia młodej sójki, gdyż łatwo przyzwyczajają się do ludzi. Są to ptaki mądre i potrafiące się uczyć. Zimą robią zapasy z żołędzi w wielu miejscach, przyczyniając się tym do rozsiewania dębów. Zostają u nas okrągły rok, w niektóre lata udają się na masowe wędrówki. Wraz z początkiem kwietnia wiją płaskie gniazdo z korzeni, suchej trawy i gałązek,

¹⁴ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe...*, s. 20.

¹⁵ Bejček V., *dz. cyt.*, s. 134 – 135.

¹⁶ Sokołowski J., *Ptaki ziem polskich, Tom. I*, Warszawa 1958, s. 62.

ukryte pomiędzy gałęziami¹⁷. Okres lęgowy trwa od kwietnia do maja; pierwszy lęg w roku. Samica składa pięć lub sześć niewielkich, zielonkawych jaj, z małymi, brązowymi plamkami Są wysiadywane przez 16 – 17 dni. Pisklęta opuszczają gniazdo po 19 – 20 dniach¹⁸.

Perkoz dwuczuby – *Podiceps cristatus* – ang. Great Crested Grebe

Rząd: perkozy (*Podicipediformes*). Rodzina: (*Podicipedidae*). Nazwa łacińska *cristatus* oznacza „czubaty”, w większości krajów nazwa nawołuje do charakterystycznego upierzenia na głowie ptaka¹⁹. Jest to gatunek nieliczny, regularnie lęgowy, populacja stabilna. Zamieszkuje jeziora w linii brzegowej, wśród roślinności szuwarowej, gdzie lokalizuje gniazda. Na terenach wysp naturalnych, (np. Jezioro Kortowskie) lubi gnieździć się prawie kolonijnie. Można go spotkać na jeziorach, np. Ukiel, Sukiel, Redykajny, Tyrsko, Kortowskim, Track i Skanda²⁰. Długość ciała perkoza wynosi 59 – 62 cm, złożone skrzydła mają 17 – 20 cm, waga 900 – 1600 g, całkowita rozpiętość skrzydeł 84 – 86 cm, brak ogona. Wydawany odgłos to donośne: „krroa, gerr, orr”. Pisklęta wydają przeraźliwy krzyk: „bilibili”. Pożywienie stanowią drobne rybki, szczególnie płocie, ukleje, po które nurkuje, lecz nie za głęboko. Gniazdo, jak tratwa, pływa na wodzie, w beładny sposób ułożone jest z gałązek, liści i łodyg wyłowionych z wody. Jest umieszczone pośród rosnącego tataraku lub trzciny, bądź w spokojnej zatoce jeziora, przeważnie w miejscu, gdzie jest głęboka woda, a dostęp dla ludzi jest możliwy jedynie łodzią. Okres lęgowy: IV – VII. Samica perkoza składa 3 – 6 nieco wydłużonych, niebieskawobiałych jaj, o wymiarach 55 x 40 mm²¹. Ptak, przed opuszczeniem gniazda, skrupulatnie ukrywa je pod materiałem roślinnym. Przez jakiś czas pisklęta ogrzewają się na grzbiecie pływających rodziców, otulających ich piórami. Do pewnego momentu nawet z nimi nurkują, gdy są już na to za duże, zostają zrzucone. Perkozy dwuczube to ptaki częściowo osiadłe, przeloty trwają od VIII do XI, wiele zostaje na zimę. Zimują na niezamarzniętych jeziorach, brzegach morza lub rzekach²². Upierzenie godowe starych ptaków jest łatwe do rozpoznania po szerokiej krezie otaczającej głowę i dwoistym czubie. Wierzch głowy i potylicy są czarne. Pióra po bokach głowy są silnie wydłużone i tworzą dwa czarne czuby o długości do 55 mm. Dookoła twarzy wydatna kreza o rudawym kolorze, z czarnymi brzegami, twarz biała. Szyja w tylnej części i płaszcz są szarobrunatne i mają jaśniejsze obrzeża piór. Boki ciała są jasne, nieco rudawe. Spód ciała i przód szyi białe. Lotki są częściowo białe, a częściowo

¹⁷ Spirhanzl – Duriš J., *dz. cyt.*, s. 244.

¹⁸ Černý W., Drchal K., *Jaki to ptak*, Warszawa 1979, s. 240.

¹⁹ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 25.

²⁰ Nowakowski J.J., Dulisch B., *Ptaki Olsztyna*, Olsztyn 2006, s. 12-13.

²¹ Sokołowski J., *Ptaki Polski...*, s. 254.

²² Černý W., Drchal K., *dz. cyt.*, s. 27, 313.

ciemnobrunatne. Część małych pokryw skrzydłowych jest koloru białego, tęczęwka czerwonego. Dziób po bokach czerwonawy, wierzch ciemny, rogowy, końcówka dziobu jasnobrunatna. Nogi od wewnętrznej strony są jaśniejsze, zielonawożółte, od zewnętrznej szarawe. Samica jest nieco mniejsza od samca, a jej czubki i kreza są mniej okazałe. W okresie zimowym płaszcz jest ciemniejszy, z wyraźnym odcieniem brunatnym, czubki i kreza ledwie widoczne. Pisklęta mają czarny wierzch głowy, z czerwoną plamką, poza którą leży biała plama. Spód ciała i boki szyi są białe. Płaszcz jest rdzawobrunatny, z podłużnymi pręgami²³.

Dzięciołduży – *Dendrocopos major* – ang. Great Spotted Woodpecker

Rząd: dzięciołowe (*Piciformes*). Rodzina: (*Picidae*). Nazwa rodzaju *Dendrocopos* pochodzi z greki, *dendron* oznacza drzewa, a *kopto* stukać. Major z łaciny to ktoś duży, większy, niż inni. Dzięcioły te zamieszkują wszelkie środowiska leśne. Odpowiada im umiarkowana strefa klimatyczna Eurazji. W obrębie Europy nie gniazdują, jedynie przebywają w Islandii i w Grenlandii, w najcieplejszych regionach Hiszpanii oraz na północy Półwyspu Skandynawskiego. W Polsce dzięcioły te spotkać można w różnego typu siedliskach leśnych. Bywają również w parkach i większych sadach. Jest to najpospolitszy dzięcioł w Polsce. Liczba par w Europie szacowana jest na 5 mln par²⁴.

Upierzenie dzięcioła jest pstrokate, czarno-białe. Cechą rozpoznawczą jest duża, rozczłonkowana plama koloru czarnego, biegnąca od dziobu do potylicy, z obu stron głowy i szyi oraz jaskrawoczerwone pokrywy podogonowe, wyraźnie odcinające się od białego upierzenia na brzuchu. Samce mają czerwony pas na potylicy, a samice czarne ciemnienie i potylicę. Młodociane okazy mają czerwony wierzch głowy. Pisklęta są nagie. Dzięcioły duże latają długimi falami. Dźwięk wydawany przez nie to twarde: „kiks”. Gdy jest zaniepokojony: „gigigigi”. Bębnienie jest regularne. Są to ptaki częściowo osiadłe. Okres lęgowy wypada od V do VI, 1 lęg w roku. Mieszkanie stanowi dziupla wykuta samodzielnie, z okrągłym otworem wylotowym na wysokości kilku metrów, czasem zaledwie 1 m nad ziemią. Samica składa 5 – 7 białawych jaj, wysiadywane są przez 12 – 13 dni. Pisklęta zostają w gnieździe przez 3 tygodnie, potem przez kilka dni nadal karmione są przez rodziców. Dzięcioły żywią się głównie owadami żyjącymi w drewnie, nasionami drzew iglastych, jagodami, innymi owocami²⁵.

W czasie dużych spadków temperatury, ptaki wydziobują nasiona ze świerkowych i sosnowych szyszek, poprzednio wkleszczają je w przygotowaną szczelinę, w pniu lub pomiędzy gałęziami, tak zwaną kuźnię. Długość całego ciała

²³ Domaniewski J., *dz. cyt.*, s. 40-41.

²⁴ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 366-368.

²⁵ Černý W., Drchal K., *dz. cyt.*, s. 152.

to 22,5 cm, złożone skrzydła 13,6 – 14,6 cm, rozpiętość skrzydeł 44 cm, ogon 9 cm, waga wynosi 75 – 91 g²⁶.

Gil – *Pyrrhulapyrrhula* – ang. *Bullfinch*

Rodzina: łuszczaki (*Fringillidae*). Naukowa nazwa pochodzi z języka greckiego i w dosłownym tłumaczeniu oznacza kolor ogniście czerwony. Opisanych zostało aż 12 podgatunków gila. Gniazduje w całej zachodniej Palearktyce, szczególnie w umiarkowanej strefie klimatycznej, również w Azorach. Lokalnie są to dość liczne ptaki lęgowe, wolą jednak zaciszne bory, gdzie występują świerki. Nietrudno przeoczyć gila w rewirze lęgowym, natomiast zimą można zaobserwować stadka, nawet w ogródkach działkowych. Gile chętnie zajmują rewiry lęgowe wśród upraw choinek, świerkowych młodników lub borach mieszanych, gdzie występuje duża domieszka świerka. Równie chętnie anektują wysokie jałowce i tuje. Lubią obecność zbiorników wodnych w pobliżu siedlisk²⁷.

Parki i ogrody są tak chętnie odwiedzane przez gile ze względu na duże skupienie drzew i krzewów ozdobnych, ponieważ ich owoce są znakomitym pożywieniem w czasie zimy. Głogi, oliwnik, jarzębiny, śnieguliczki, rokitniki i kaliny są licznie sadzone w parkach, ogródkach, na skwerach. Poza miastem gile są o wiele rzadziej spotykane²⁸.

Długość ciała gila wynosi 15 – 19 cm, złożone skrzydło 8 – 10 cm, rozpiętość skrzydeł to 26 – 29 cm, ogon ma 7 – 8 cm, waga wynosi 22 – 29 g. Głosy wabiące to pogwizdywanie: „djudju”, śpiewem są ciche zgrzty urozmaicone gwizdami. Latem pożywienie jest bardziej urozmaicone, bo oprócz nasion, owoców i pąków, ptaki te jedzą owady. Gniazdo umieszczają na niewielkim jałowcu lub świerku, uwijają je z korzonków i drobnego chrustu, wewnątrz wyściełają sierścią. Dziób jest krótki i gruby. Na głowie gil ma charakterystyczną czarną czapkę. Pręga na skrzydle i kuper są białe. Samce wyróżniają się jaskrawoczerwonym kolorem piersi²⁹. Samica ma pierś jasnobrązową, a wierzch ciała lekko błękitny. W naturalnych warunkach spotkano gila w wieku 15 lat, a w hodowli osiągają nawet 19 lat. Niestety roczna śmiertelność wynosi 50%. Ilość samców znacznie przeważa. Z badań wynika, że nie znoszą samotności. Rzadkością jest widok pojedynczego ptaka. Śpiew samic nie jest tak imponujący, jak samców. Najpiękniej śpiewają dojrzałe samce, szukające partnerki. Ptaki te nie są przerażone obecnością ludzi³⁰.

Okres lęgowy odbywa się w IV – VII, 2 lęgi w roku. Samica składa około 4 – 6 jaj o niebieskawym zabarwieniu, z nielicznymi ciemnymi czarnobrązowymi

²⁶ Sokołowski J., *Ptaki Polski...*, s. 86.

²⁷ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe...*, s. 236.

²⁸ Pawłowski W., *dz. cyt.*, s. 4.

²⁹ Sokołowski J., *Ptaki Polski...*, s. 20.

³⁰ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe...*, s. 237.

plamkami. Wysiaduje je samica przez 13 dni. Po wykluciu pisklęta karmią oboje z rodziców, po 2 tygodniach opuszczają gniazdo lecz jeszcze długo pisklęta są pod ich opieką³¹.

Pliszkażółta – *Motacillaflava* Linnaeus – ang. Yellow Wagtail

Rodzina: pliszkowate (*Motacillidae*). Nazwa naukowa *Motacilla* po łacinie oznacza pliszka siwa, pochodzenie tej nazwy jest bardzo ciekawe. Wywodzi się od słów *movere* i *cillere*, oznaczają one ruchliwość. Najprawdopodobniej chodzi o dużą ruchliwość ptaka, ale głównie jego długiego ogona. *Flava*, to żeńska forma przymiotnika *flavus*, czyli żółty.

Ptak ten żyje aż w 17 podgatunkach, zamieszkuje ogromne otwarte przestrzenie w umiarkowanej strefie klimatycznej Eurazji. Lecą aby zimować na południe od Sahary, w południowej Azji i północnej Australii. W Polsce jest dość często spotykanym ptakiem. W górach występują jedynie do wysokości 600 m n.p.m. Pliszki żółte powracają zwykle w połowie kwietnia, niekiedy można spotkać pojedyncze osobniki już w marcu. Łączą się w pary w maju, wtedy temperatura jest na tyle wysoka, że nie brakuje pokarmu w postaci owadów. Pierwszy lęg zaczyna się w połowie, czasem nawet dopiero na końcu maja. Ptaki łączą się w monogamiczne związki sezonowe. Samiec i samica biorą czynny udział w budowie gniazda znajdującego się na ziemi, na zmianę wysiadują jaja, karmią młode i wychowują je³².

Lubią przebywać na pastwiskach, polach, łąkach, wśród koniczyny i lucerny. Wabiący głos: „cir” i „poip”, a śpiew to cichy szczebiot. Samica składa 4 – 6 jaj o wymiarach 19 x 14 mm, są koloru kremowego lub zielonkawego, z gęsto usianymi szarobrazowymi „chmurkami”. Długość ciała tego ptaka wynosi 17 cm, skrzydło złożone ma 7,5 – 8,6 cm, rozpiętość skrzydeł to 27 cm, ogon ma 7 cm, a waga wynosi 16 – 19 g. Ubarwienie samca jest o wiele bardziej intensywne. Wierzch głowy jest szary, grzbiet zielonkawy, a ogon krótki. Pierś jaskrawożółta u samców, u samic widocznie delikatniejszy odcień³³. Samica ma podgardle w kolorze białym, a samce żółtawym. Szata młodocianego osobnika charakteryzuje się brązowymi plamami na podgardlu. Pisklę ma długi, jasnobrązowy puch. Bieg tego ptaka jest płynny, kiwa ogonem, a jego lot jest falisty³⁴.

Czapla siwa – *Ardeacinerea* – ang. Grey Hero

Rząd: brodzące (*Ciconiiformes*). Rodzina: czaplowate (*Ardeidae*). Naukowa nazwa *Ardea* po łacinie oznacza czaplę, *cinerea* oznacza kolor popiołu. Czapla siwa zasiedla rozległe obszary Afryki, Europę i Azję. W Polsce jest

³¹ Černý W., Drchal K., *dz. cyt.*, s. 234.

³² Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe...*, s. 28.

³³ Sokołowski J., *Ptaki Polski...*, s. 40.

³⁴ Černý W., Drchal K., *dz. cyt.*, s. 162.

gatunkiem licznym, a gdzie indziej wyrządza szkody gospodarcze, przez zjadanie i raniecie ryb ze stawów hodowlanych. Dopuszczalne jest nawet odstrzeliwanie czapli na terenach zamkniętych ośrodków hodowli ryb. Niestety najczęściej właśnie blisko nich znajdują się kolonie lęgowe. Gnieźdzą się przy zbiornikach wodnych, w koloniach, jednak czasem można spotkać pojedyncze pary w głębi lasu. W naszym kraju kolonie mogą liczyć nawet kilkaset gniazd, a najmniejsze liczą po kilka ptaków. Wiele osobników ginie podczas swojej pierwszej zimy, poszukując pokarmu wzdłuż rzek. Wiele również odlatuje na południe i zachód Europy, tam jednak też nie mają idealnych warunków. Właściciele stawów notorycznie odstrzeliwiają czaple, twierdząc, że nie tylko zjadają one ryby ale też dotkliwie ranią je swoimi ostrymi dziobami. Czaple nie żywią się jedynie rybami, zjadają również płazy, owady, gryzonie, mięczaki, a sporadycznie nawet pisklęta innych ptaków. Żerują do późnego wieczora³⁵.

Samiec i samica czapli są jednakowo ubarwieni. Ogólne upierzenie jest popielate. Policzki i czoło są koloru białego. Nad oczami znajdują się dość szerokie czarne brwi, przedłużone czarnogranatowymi piórkami, wyrastającymi z potylicy. Szyja jest biało-popielata, a na jej przedzie znajdują się trzy rzędy czarnych piórek. W okolicy wola wyrastają jaśniejsze, postrzępione i wydłużone pióra. Podobnie wyglądające piórka znajdują się na grzbiecie ptaka, są one charakterystyczne dla upierzenia godowego. Dziób ma kolor żółtawy, w okresie godowym jest różowopomarańczowy. Lotki pierwszego rzędu są czarne. Czaple można rozpoznać nawet w locie z dużej odległości, dzięki charakterystycznie esowato wygiętej szyi i wyprostowanych nogach. Upierzenie jest pokryte bardzo dużą ilością pudru puchowego, nadaje on piórom jaśniejszą barwę. Puder jest rozprowadzany przy pomocy paznokcia o grzebykowatej budowie. Ptak w pełni zmienia upierzenie między lipcem a listopadem, jeden raz w roku. Czaple budują swoje gniazda na wysokości 15 – 40 m w koronach lub na wierzchołkach drzew. Szkielet gniazda składa się z luźno ułożonych grubych gałęzi. Resztę stanowią drobniejsze gałązki, trzciny, liście, itp.³⁶. Długość ciała czapli wynosi 85 – 100 centymetrów, rozpiętość skrzydeł to 160 – 195 centymetrów, masa ciała wynosi 1000 – 2100 g.

Samica składa zazwyczaj 3 – 5 jaj o matowych skorupkach i bladej turkusowej barwie. Wysiadywanie trwa 25 – 26 dni³⁷. Młode po ukończeniu siedmiu tygodni życia zaczynają opuszczać swój dotychczasowy dom. Gniazda i ich najbliższe otoczenie są zanieczyszczone resztkami pokarmu i odchodami. Kolonie tych łownych ptaków są bardzo hałaśliwe i bywają uciążliwe.

³⁵ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 38, 39.

³⁶ Dudziński W., *Ptaki łowne*, Warszawa 1977, s. 47.

³⁷ Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski...*, s. 38-39.

Podsumowanie

Podświadomie ludzie poszukują terenów bez wielkomiejskiego zgiełku i pośpiechu, żeby odpocząć i wsłuchać się w otoczenie. Będąc poza miastem, zaczynają dostrzegać naturalne piękno, wsłuchują się w otoczenie. Słyszą szum wiatru, szelest liści, odgłosy ptaków i owadów. To naturalna terapia przyrodą, dzięki której znika stres i można optymistycznie spojrzeć w przyszłość. Ptaki umożliwiają człowiekowi kontakt z naturą, a ich śpiew ma wręcz uzdrowicielską moc. Ich piękno i różnorodność pobudzają zmysły i rozbudzają ciekawość poznawczą. Ptaki są nierozzerwalnym elementem ekosystemu, dlatego warto poświęcić wiele uwagi i troski ich życiu oraz rozrodowi.

Bibliografia

Źródła drukowane:

- Bejček V., *Ptaki wędrowne*, Warszawa 2001.
Černý W., Drchal K., *Jaki to ptak*, Warszawa 1979.
Domaniewski J., *Ornitologia łowiecka*, Warszawa 1951.
Dudziński W., *Ptaki łowne*, Warszawa 1977.
Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski*, Warszawa 2005.
Kruszewicz A. G., *Ptaki Polski, wróblowe – ptaki śpiewające*, Warszawa 2006.
Nowakowski J.J., Dulisch B., *Ptaki Olsztyna*, Olsztyn 2006.
Pawłowski W., *Spotkania z ptakami*, Warszawa.
Sokołowski J., *Ptaki Polski*, Warszawa 1979.
Sokołowski J., *Ptaki ziem polskich, Tom. I*, Warszawa 1958.
Spirhanzl – Duriš J., *Mały atlas ptaków*, Warszawa 1971.

ANTROPOGENICZNE PRZEKSZTAŁCENIE LINII BRZEGOWEJ JEZIOR – STUDIUM JEZIORA WYDMIŃSKIEGO

ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF LAKE SHORELINES – STUDY OF THE WYDMIŃSKIE LAKE

mgr inż. Marlena Skrobisz, dr hab. inż. Sławomir Szymczyk prof. UWM
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa
Katedra Gospodarki Wodnej, Klimatologii i Kształtowania Środowiska

Summary

The coastal areas many lakes in the Warmia and Mazury are very intensively used. These areas are very attractive for building investments, as well as commercial and recreational services. Building shores of lakes associated with the hydromorphological pressures. Their transformation lead to erosion, which adversely affects the littoral. The coastal zone of the lake has a very important function - as a natural filter biogeochemical limiting the amount of pollutants flowing into the reservoir. Lake without ecotone is likely to rapidly progressive degradation. Due to the fact that in each reservoir affect another group of conditions should be take each individual analysis. The study was presented issues of the transformation of the shoreline of Wydmieńskie Lake with the planning of preventive measures.

Keywords: Warmia and Mazury, the Wydmieńskie Lake, shoreline, littoral, water protection

Wstęp

Warmia i Mazury to obszar dysponujący unikalnymi w skali kraju i Europy walorami turystyczno-przyrodniczymi. Do największych jego atutów należą: krajobraz, lesistość (32% powierzchni województwa), duża liczba zbiorników wodnych (6,3% województwa), niski wskaźnik gęstości zaludnienia (59 mieszkańców/km²), jak również liczne obiekty dziedzictwa kulturowego. Województwo warmińsko-mazurskie należy do Zielonych Płuc Polski – jednego z ostatnich obszarów w Europie posiadających unikatowe zasoby przyrodnicze i kulturowe¹. Wody powierzchniowe i podziemne są zaliczane do najważniejszych elementów

¹ Batyk I., *Wybrane aspekty turystyki zrównoważonej w województwie warmińsko-mazurskim* [w:] *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2010, nr 1, s. 57-64.

prorozwojowych regionu. Ich odpowiednia jakość warunkuje rozwój różnych sektorów gospodarki np. turystyki, czy przemysłu rolno-spożywczego².

Współcześnie degradacja jezior jest związana głównie z działalnością rolniczą i przemysłową, natomiast w okresie letnim wiąże się z ruchem turystycznym. Zakłócenia równowagi zarówno w części biotycznej, jak i abiotycznej są odzwierciedleniem podatności ekosystemu jeziornego na degradację. Podatność oznacza łatwość ulegania przez zbiornik czynnikom zewnętrznym. Progowa wartość parametrów otoczenia jeziora, przy której warunki w nim panujące się nie zmieniają bądź są to zmiany odwracalne to odporność. Kierunek i tempo degradacji jezior zależy od indywidualnych cech limnologicznych zbiornika oraz od warunków środowiska ich zlewni wyrażających rodzaj i wielkość presji zewnętrznych. Presje są w dużym stopniu uwarunkowane dostępnością jeziora dla wypoczywających oraz możliwością dojazdu i dostępu³.

Wpływ antropogenicznych przekształceń linii brzegowej jeziora na strukturę siedlisk przybrzeżnych jezior

Na terenie województwa warmińsko-warmińskiego znajduje się 1081 jezior o powierzchni powyżej 1 ha, w tym 320 jezior o powierzchni większej niż 50 ha. Łącznie zajmują one powierzchnię 127 276,53 ha, co stanowi 5,26% powierzchni ogólnej województwa. Rozmieszczenie jezior jest jednak nierównomierne. Jeziora rozciągają się środkowym pasem województwa od Pojezierza Iławskiego przez Pojezierze Olsztyńskie, Mrągowskie, Krainę Wielkich Jezior Mazurskich do Pojezierza Elckiego. Wielkość zasobów wodnych jezior Warmii i Mazur szacowana jest na 8 527 377 tys. m³, z czego 96% wód zgromadzonych jest w 320 jeziorach o powierzchni powyżej 50 ha⁴.

W ostatnich kilkunastu latach na skutek zmian w gospodarce spowodowanych transformacją ustrojową doszło do znaczących przekształceń obszarów rolniczych. Zmiany te dotyczą również terenów położonych w pobliżu zbiorników wodnych (w szczególności w okolicach jezior). Pojawiły się one w skutek zaprzestania działalności rolniczej i wprowadzeniu funkcji zamiennych takich jak: turystyczna, przemysłowa, usługowa, a także mieszkaniowa. Zjawisko to dotyczy większości regionów w Polsce, jednak jest szczególnie zauważalne na Warmii

² Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020, Olsztyn 2014, s. 10-11.

³ Cichoń M., *Podatność na degradację stref brzegowych jezior Pomorza Środkowego* [w:] *Współczesne Problemy Badawcze Geografii Polskiej-Geografia Fizyczna*, 2008, nr 37, s. 62-67.

⁴ *Program Ochrony Środowiska Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2011-2014 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2015-2018*, Olsztyn 2012, s. 22-24.

i Mazurach, które dotychczas postrzegane były jako typowo rolnicze⁵. Przemiany dokonują się również na terenach podmiejskich. Jest to spowodowane przemieszczaniem się ludności miejskiej na tereny wiejskie sąsiadujące z miastem. Obszary znajdujące się w obszarze oddziaływania dużych miast tracą swój wiejski charakter, co wiąże się ze zmianami środowiska naturalnego, w tym krajobrazów nadjeziornych⁶.

Tereny przybrzeżne wielu jezior na Warmii i Mazurach są bardzo intensywnie wykorzystywane. Zaludnienie brzegów jezior wiąże się z presją hydromorfologiczną, która może przybierać znaczące rozmiary. Tereny nadbrzeżne są bardzo atrakcyjne dla inwestycji budowlanych, a także handlowo-usługowych i rekreacyjnych. Przekształcenia brzegów prowadzą do ich erozji, co niekorzystnie wpływa na litoral. Jest to szczególnie widoczne w przypadku zbiorników śródmiejskich bądź jezior, nad którymi położone są miasta (np. Niegocin, Mikołajskie). Przebudowa struktury linii brzegowej wiąże się również z przekształceniem bądź nawet utratą siedlisk, zwłaszcza makrofitów. Zmienia się również struktura podłoża oraz jakość i ilość materii allochtonicznej dostającej się do jeziora. Zabudowa terenów sąsiadujących z linią brzegową zbiorników może wiązać się ze zwiększonym dopływem ścieków, które mogą zawierać związki biogenne oraz substancje toksyczne – metale ciężkie, pestycydy, związki ropopochodne. Związki biogenne dostające się ze ściekami do jeziora zaburzają krążenie materii w jeziorze. Obecnie dzięki zmianom w regulacjach dotyczących gospodarki wodno-ściekowej w Polsce, sytuacje te zdarzają się coraz rzadziej, jednakże niezbędny jest monitoring zagrożonych obszarów. Ponieważ zmiany warunków hydrologicznych i przekształcenia morfologiczne jezior przyczyniają się nie tylko do wzrostu trofii, ale również bezpośrednio oddziałują na organizmy wodne. Najbardziej wrażliwe na modyfikacje środowiska są ryby oraz makrobezkręgowce litoralne⁷.

Strefa litoralna jeziora posiada cechy ekotonu, gdyż stanowi siedlisko dla organizmów zarówno lądowych jak i wodnych. Charakteryzuje się również znacznie większą różnorodnością biologiczną w porównaniu do otwartej toni wodnej. Bogactwo gatunków bezkręgowców jest znacznie większe w strefie brzegowej w stosunku do profundalu. Rozwój wielu kręgowców (ryb, płazów, ptaków, ssaków) przynajmniej w niektórych stadiach jest ściśle związany ze strefą litoralną. Teren przybrzeżny jest bardzo wrażliwy na zmiany struktury. Przyczyną jego de-

⁵ Jaszczak A., *Ocena stanu krajobrazu wiejskiego w okolicach zbiorników wodnych i jego przekształcenia* [w:] *Architektura Krajobrazu*, 2009, nr 1, s. 65-70.

⁶ Banaszek Ż. i in., *Oddziaływanie miasta na krajobraz nadjeziorny na przykładzie Jeziora Wulpińskiego koło Olsztyna* [w:] *EPISTEME*, nr 22/2014, t. II, s. 15-22.

⁷ Soszka H. i in., *Wpływ przekształceń hydromorfologicznych jezior na zespoły organizmów wodnych – przegląd piśmiennictwa* [w:] *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 2012, nr 51, s. 24-52.

gradacji mogą być m. in. regulacja poziomu wody, budowie wzmacniające brzeg, eutrofizacja, zamulenie⁸.

W zależności od charakteru strefy litoralnej, misa jeziorna posiada odpowiednio rozwiniętą strefę roślinności spełniającej rolę filtra. W celu właściwego wykorzystania strefy przybrzeżnej jako bariery filtracyjnej poza oceną dopływających substancji do zbiornika należy określić minimalną oraz optymalną wielkość tej strefy. Wymaga to poznania szeregu jej cech – oprócz wielkości dotyczy to również składu gatunkowego oraz ilości makrofitów⁹.

Każdy brzeg jeziora, zwłaszcza dużego może być pod wpływem innych dominujących form oddziaływania. Analizy prób wody, które są pobierane najczęściej punktowo mogą ujawnić tylko końcowy efekt łańcucha przyczynowo-skutkowego procesów zachodzących w jeziorze. Pełna diagnoza przyczyn i prognozowanie dalszych następstw tych procesów są możliwe po rozpoznaniu zjawisk zachodzących zarówno w zbiorniku, ale także na obszarze jego zlewni, zwłaszcza w strefie przybrzeżnej. Skutecznym narzędziem do takich analiz może być roślinność, która w sposób syntetyczny i analityczny pokazuje stan zachowania rodzimych gatunków, a także kierunki i stan ich synantropizacji¹⁰ (Fot. 1).

Fot. 1. Grzybień biały (*Nymphaea alba* L.) występujący w strefie litoralnej Jeziora Wydmieńskiego.
(fot. Sławomir Szymczyk)

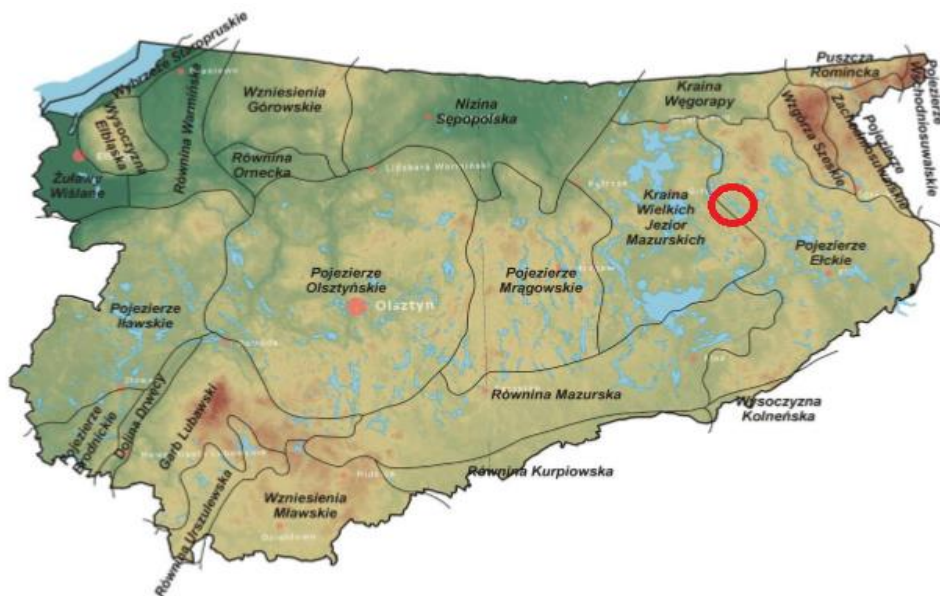
⁸ Schmieder K., *European lake shores in danger- concepts for a sustainable development* [w:] *Limnologica*, 34, 2004, s. 3-14.

⁹ Ptak M., *Strefa litoralna wybranych jezior rynnowych* [w:] *РОЗДІЛІІ. Географія*, No 6, 2009, s. 31-35.

¹⁰ Stachnowicz W., Nagengast B., *Roślinność strefy przybrzeżnej mezotroficznego Jeziora Powidzkiego w warunkach wzrastającej presji osadniczej i rekreacyjnej: Stan aktualny oraz ocena wartości dla ochrony przyrody* [w:] *Badania Fizjograficzne*, r. I – Seria B-Botanika (B59), 2010, s. 7-42.

Jeziro Wydmieńskie - charakterystyka

Według podziału regionalnego Polski, Jezero Wydmieńskie jest ulokowane na obszarze podprowincji Pojezierzy Wschodniobałtyckich, w obrębie makroregionu Pojezierza Mazurskiego, w mezoregionie zwanym Pojezierzem Elckim (Rys. 1). To ostatnie nie tworzy wyraźnie wyróżniającej się jednostki, charakteryzuje ono bardzo zróżnicowany obszar znajdujący się na wschód od Krainy Wielkich Jezior i południe od Wzgórz Szeskich¹¹.

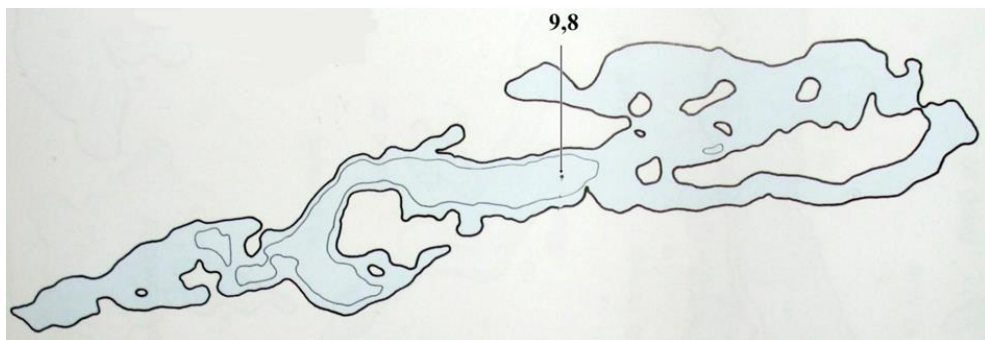

Rys. 1. Położenie Jeziora Wydmieńskiego na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

Źródło: *Program Ochrony Środowiska...* 2012.

Jeziro Wydmieńskie jest zbiornikiem wytopiskowo-rynnowym (Rys. 2). Kształt jeziora jest bardzo wydłużony ($D/S = 9,6$), a jego oś jest zorientowana w kierunku północny zachód – południowy wschód.

¹¹ Stopa-Boryczka M. i in., *Klimat północno-wschodniej Polski według podziału fizyczno-geograficznego J. Kondrackiego i J. Ostrowskiego*, 2013, s. 550.

Rys. 2. Plan batymetryczny Jeziora Wydmieńskiego.
Źródło: Jańczak, 1999.

Misa jeziora jest ukształtowana w sposób zróżnicowany, jej brzegi są strome, a dno bardzo nieregularne. Wartość wskaźnika głębokości Jeziora Wydmieńskiego jest niewielka - wynosi 0,30 i oznacza ona stosunek głębokości średniej do głębokości maksymalnej. Zbiornik jest podzielony na wiele plos, które są ograniczone przewężeniami, wypłycceniami oraz wyspami. Największą z nich, wyróżniającą się spośród pozostałych jest wyspa usytuowana w południowej części jeziora, na wysokości miejscowości Wydminy. Jest ona połączona z brzegami jeziora dwoma pomostami i stanowi atrakcyjne miejsce wypoczynku i rekreacji. Łącznie wszystkie wyspy Jeziora Wydmieńskiego zajmują obszar 56,9 ha¹². Jest to jedno z najbardziej uwyspionych jezior Pojezierza Mazurskiego, ponieważ wyspy zajmują 14,1 % jego powierzchni¹³.

Wskaźnik odsłonięcia wyraża stosunek powierzchni jeziora (ha) do głębokości średniej (m) (Tab. 1). Daje on odpowiedź na pytanie jaka jest podatność jeziora na wpływy czynników zewnętrznych, a zwłaszcza czynników klimatycznych, do których należą: promieniowanie słoneczne, wiatr czy też opady atmosferyczne. Jezioro Wydmieńskie jest zbiornikiem o małej głębokości średniej (2,98 m) i stosunkowo dużej powierzchni (336,6 ha). Z tego względu wartość wskaźnika odsłonięcia tego obiektu jest wysoka – wynosi 99,0. Oznacza to, że jest bardzo podatne na presję z zewnątrz¹⁴.

¹² Dorochowicz A. i in., *Ocena stanu czystości Jeziora Wydmieńskiego na podstawie badań z 1997 roku*, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska, Olsztyn 1998, s. 62.

¹³ Choiński A., *Zarys limnologii fizycznej Polski*, 1995, s. 298.

¹⁴ Jańczak J., *Atlas jezior Polski*, Tom II, Poznań 1999, s. 20-21, 98-99, 165-176.

Tab. 1. Właściwości morfometryczne Jeziora Wydmińskiego.
Źródło: opracowanie własne.

Parametr	Wartość
Głębokość maksymalna (m)	9,8
Głębokość średnia (m)	2,98
Powierzchnia zwierciadła wody (ha)	336,6
Objętość wód jeziora (tys. m ³)	11738,5
Długość linii brzegowej (m)	28650
Współczynnik rozwinięcia linii brzegowej	4,08
Stosunek długości do szerokości DS.	9,6
Długość maksymalna D (m)	7250
Szerokość maksymalna S (m)	750
Wskaźnik odsłonięcia	99,0

Współczynnik rozwinięcia wyraża stosunek linii brzegowej do obwodu koła o powierzchni odpowiadającej powierzchni danego jeziora. Wysoka wartość tego parametru w przypadku Jeziora Wydmińskiego świadczy o jego nieregularnym kształcie. Wartość współczynnika równa 1 wskazuje na jezioro o kształcie koła. Im większa wartość tego parametru, tym linia brzegowa i kształt zbiornika są bardziej skomplikowane. 25% jezior w Polsce posiada wartość współczynnika rozwinięcia linii brzegowej powyżej 2,0. Maksymalne jego wartości osiągają jeziora o małych powierzchniach i silnym wydłużeniu¹⁵. Jezioro Wydmińskie plasuje się w czołowie jezior o maksymalnych wartościach tego parametru nie tylko w skali Pojezierza Mazurskiego, ale również w porównaniu do jezior w całym kraju.

Zespół cech morfometrycznych jeziora warunkuje jego podatność na degradację (tab. 2). Wymaga to indywidualnego rozpatrywania możliwości użytkowania i ochrony zbiornika. Należy uwzględnić nie tylko aktualną jakość wody, ale także uwarunkowania determinujące odporność jeziora na czynniki zewnętrzne. Zbiorniki o korzystnych warunkach naturalnych mają szersze możliwości użytkowania¹⁵.

Poniższe zestawienie wskazuje, że Jezioro Wydmińskie jest zbiornikiem bardzo podatnym na degradację. Wynika to głównie z jego uwarunkowań morfometrycznych – znacznego wydłużenia, silnie rozwiniętej linii brzegowej przy niewielkiej głębokości średniej.

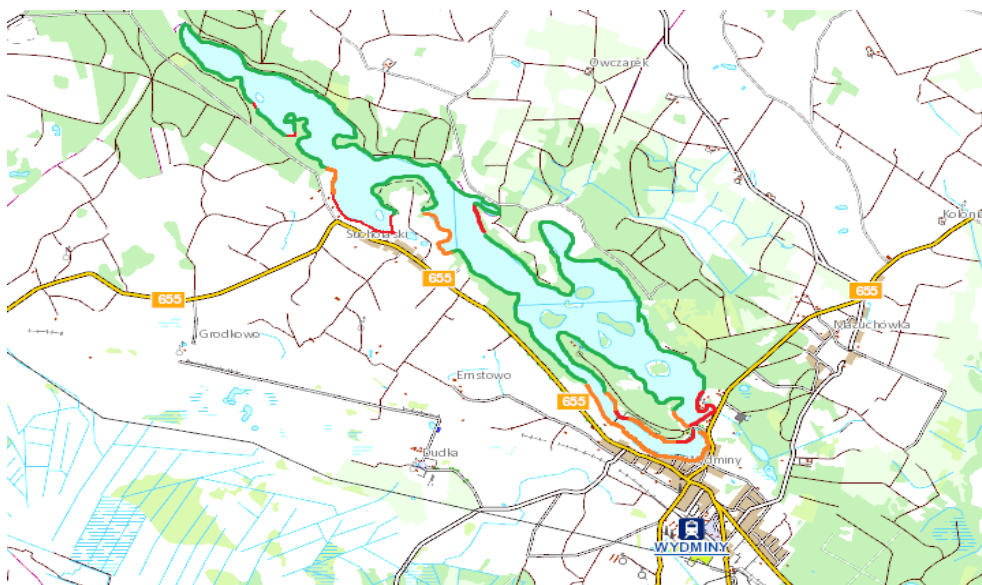
¹⁵ Kubiak J., Tórz A., *Eutrofizacja. Podstawowe problemy ochrony wód jeziornych na Pomorzu zachodnim* [w:] *Słupskie Prace Biologiczne*, nr 2, s. 17-36.

Tab. 2. Ocena podatności Jeziora Wydmńskiego na degradację.
 Źródło: Dorołowicz i in. 1998.

Wskaźnik	Wartość	Punktacja
Głębokość średnia jeziora [m]	3,0	3
Stosunek objętości jeziora do długości linii brzegowej [tys. m ³ ·m ⁻¹]	0,55	4
Udział hipolimnionu w całej objętości jeziora [%]	0,0	4
Stosunek powierzchni dna czynnego do objętości epilimnionu [m ² ·m ⁻³]	0,25	3
Wielkość wymiany wody w jeziorze w ciągu roku [%]	54	2
Współczynnik Schindlera [m ² ·m ⁻³]	2,9	2
Sposób zagospodarowania zlewni bezpośredniej jeziora	przewaga lasów	1
Wyniki punktacji i sumaryczna kategoria podatności jeziora na degradację	2,71 – III kategoria	

Najczęściej przyjmuje się, że przyczyną degradacji jezior jest presja ze strony ich otoczenia. Z tego powodu stopień ich zagrożenia zależy głównie od rozmiarów zlewni oraz naturalnych i antropogenicznych warunków ich środowiska geograficznego. Skupiając się jednak na uwarunkowaniach zlewniowych Jeziora Wydmńskiego można zauważyć, że kształtują się one znacznie korzystniej niż morfometryczne. Szczególnie pozytywnym aspektem jest to, że jego zlewnia bezpośrednia jest zdominowana przez lasy, które stanowią barierę biologiczną chroniącą zbiornik przed zanieczyszczeniami spływającymi ze zlewni pośredniej. Oprócz lasów nieopodal brzegów jeziora są położone również dwie miejscowości o zwartej zabudowie – Sucholaski oraz Wydminy. Stanowią one strefy o wysokim zagrożeniu antropopresją na wody zbiornika. Z tego względu należy podjąć działania ochronne na rzecz Jeziora Wydmńskiego, aby mogło ono nadal pełnić swoje funkcje ekologiczne oraz gospodarcze.

Długa linia brzegowa sprawia, że zanieczyszczenia ze źródeł zewnętrznych posiadają więcej dróg migracji do zbiornika (Rys. 3). Dlatego żeby prawidłowo oszacować ewentualne zagrożenie antropopresją oraz podjąć stosowne działania ochronne, należy wnikliwie przeanalizować sposób zagospodarowania brzegów jeziora.

Rys. 3. Stopień narażenia linii brzegowej Jeziora Wydmieńskiego ze strony antropopresji (opracowanie własne na podstawie mapy z serwisu <http://www.geoportal.gov.pl/>, dostęp: 30.07.2016 r. 12:56)¹⁶.

Z powyższego rysunku wynika, że według szacunków przeważająca część linii brzegowej Jeziora Wydmieńskiego jest narażona w małym stopniu na antropopresję. Jest to spowodowane tym, że w zlewni bezpośredniej zbiornika dominują lasy. Dostęp do linii brzegowej na obszarach leśnych jest utrudniony, ponadto często występuje dodatkowo bardzo dobrze rozwinięty ekoton składający się z zakrzaczeń i szuwarów. Z tego względu, są to tereny niechętnie uczęszczane przez lokalną ludność oraz turystów. Inaczej wygląda sytuacja w przypadku brzegów, nad którymi są ulokowane miejscowości Wydminy i Sucholaska. Większa część linii brzegowej w Sucholaskach jest zagospodarowana jako plaże oraz kąpieliska. Ekoton linii brzegowej przebiegającej wzdłuż zabudowy wiejskiej jest w głównej mierze bardzo ubogi i ogranicza się do niewielkich kęp szuwaru trzcinowego. Podobna sytuacja występuje również w miejscowości Wydminy, gdzie oprócz plaż, kąpielisk i miejsc przeznaczonych do wędkowania ryzyko stanowi stosunkowo zwarta zabudowa umiejscowiona bardzo blisko linii brzegowej. Mimo, że fragmenty linii brzegowej o podwyższonym stopniu narażenia na antropopresję stanowią niewielką część brzegów w porównaniu do fragmentów o niskim stopniu zagrożenia, nie

¹⁶ Legenda: część linii brzegowej oznaczona kolorem czerwonym – plaże i kąpieliska, część oznaczona kolorem pomarańczowym: pozostająca pod stosunkowo silną antropopresją, część oznaczona kolorem zielonym: o małym stopniu narażenia.

należy ich bagatelizować. Miejsca praktycznie pozbawione stref buforowych stanowią wrota dla migrujących do zbiornika zanieczyszczeń. Sytuacja ta może zdecydować o stanie całego jeziora. Z tego względu należy zadbać o jego odpowiednią ochronę ze szczególnym uwzględnieniem problematycznych stref (Fot. 2).

Fot. 2. Widok na zabudowę w miejscowości Wydminy, która jest ulokowana bezpośrednio nad brzegiem jeziora.
(fot. Sławomir Szymczyk)

Podsumowanie:

Rozwój gospodarczy jest zjawiskiem korzystnym nie tylko z punktu widzenia ekonomicznego, jednak może nieść ze sobą określone konsekwencje ekologiczne. Jest to szczególnie widoczne w przypadku przekształceń antropogenicznych linii brzegowych jezior Warmii i Mazur. Rosnąca antropopresja przejawia się poprzez zabudowę brzegów, czy też intensywne użytkowanie plaż i kąpielisk mogące prowadzić do degradacji strefy litoralnej. Strefa ta pełni bardzo ważną funkcję filtra biogeochemicznego, który ogranicza migrację zanieczyszczeń do jeziora z terenu zlewni. W celu zachowania walorów ekologicznych oraz gospodarczych jezior regionu Warmii i Mazur należy zwrócić szczególną uwagę na ochronę terenów przybrzeżnych. Jest to bowiem nieodłączny element racjonalnej ochrony wód.

W przypadku linii brzegowej Jeziora Wydmińskiego, intensywnemu antropogenicznemu przekształceniu uległa niewielka część linii brzegowej. Jednakże, należy mieć na uwadze fakt, iż przeobrażone fragmenty brzegów stanowią wrota dla zanieczyszczeń spływających z obszaru zlewni, gdyż praktycznie nie posiadają strefy ekotonowej, która pełniłaby rolę filtra biogeochemicznego. Z tego względu

powinno się je objąć szczególną ochroną. Jest to niezbędne dla zachowania walorów ekologicznych i gospodarczych zbiornika.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Banaszek Ż., Potasznik A., Świtajska I., Timotfe C., *Oddziaływanie miasta na krajobraz nadjeziorny na przykładzie Jeziora Wulpińskiego koło Olsztyna* [w:] *EPISTEME*, nr 22/2014, t. II, s. 15-22.
- Batyk I., *Wybrane aspekty turystyki zrównoważonej w województwie warmińsko-mazurskim* [w:] *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2010, nr 1, s. 57-64.
- Choiński A., *Zarys limnologii fizycznej Polski*, Poznań 1995.
- Cichoń M., *Podatność na degradację stref brzegowych jezior Pomorza Środkowego* [w:] *Współczesne Problemy Badawcze Geografii Polskiej – Geografia Fizyczna*, 2008, nr 37.
- Dorochowicz A., Zega A., Gryczan J., *Ocena stanu czystości Jeziora Wydmińskiego na podstawie badań z 1997 roku*, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska, Olsztyn 1998.
- Jańczak J., *Atlas jezior Polski*, Tom II, Poznań 1999.
- Jaszczak A., *Ocena stanu krajobrazu wiejskiego w okolicach zbiorników wodnych i jego przekształcenia* [w:] *Architektura Krajobrazu*, 2009, nr 1.
- Kubiak J., Tórz A., *Eutrofizacja. Podstawowe problemy ochrony wód jeziornych na Pomorzu zachodnim* [w:] *Słupskie Prace Biologiczne*, nr 2, s. 17-36.
- Program Ochrony Środowiska Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2011-2014 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2015-2018*, Olsztyn 2012.
- Ptak M. 2009. *Strefa litoralna wybranych jezior rynnowych* [w:] *ПОЗДІЛІ. Географія*, 2009, No 6.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020*, Olsztyn 2014.
- Schmieder K., *European lake shores in danger- concepts for a sustainable development* [w:] *Limnologica*, 34, 2004.
- Soszka H., Pasztaleniec A., Koprońska K., Kolada A., Ochocka A., *Wpływ przekształceń hydromorfologicznych jezior na zespoły organizmów wodnych – przegląd piśmiennictwa* [w:] *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 2012, nr 51.
- Stachnowicz W., Nagengast B., *Roślinność strefy przybrzeżnej mezotroficznego Jeziora Powidzkiego w warunkach wzrastającej presji osadniczej i rekreacyjnej: Stan aktualny oraz ocena wartości dla ochrony przyrody* [w:] *Badania Fizjograficzne* r. I – Seria B-Botanika (B59), 2010.
- Stopa-Boryczka M., Boryczka J., Wawer J., Grabowska K., Dobrowolska M., Osowiec M., Błażek E., Skrzypczuk J., Grzęda M., *Klimat północno-*

*wschodniej Polski według podziału fizycznogeograficznego J. Kondrackiego
i J. Ostrowskiego, 2013.*

Źródła internetowe:

<http://www.geoportal.gov.pl/>, dostęp: 30.07.2016.

REKULTYWACJA SKŁADOWISK ODPADÓW ORAZ KOPALNIKUSZYW NATURALNYCH NA WARMII I MAZURACH

RECLAMATION OF LANDFILLS AND NATURAL AGGREGATE MINES IN WARMIA AND MAZURY

dr inż. Arch. kraj. Mariusz Antolak¹, Natalia Małkowska, Ewelina Pochodyła

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa

¹Katedra Architektury Krajobrazu

Summary

Land reclamation is a long process consisting in the restoration of functional and natural values to areas damaged as a result of human activity. This paper focuses on the problem of reclamation of landfills and open-pit natural aggregate mines in the area of the province of Warmia and Mazury. It emphasizes that a properly conducted procedure can contribute to the improvement of landscape values. Examples of successful local reclamation activities are described, and selected educational campaigns related to waste management are presented. The existing conditions and trends concerning the development and reclamation of the analysed sites are also described.

Keywords: reclamation, ecological education, landfill, open-pit mine, Warmia, Mazury

Wstęp

Zdegradowany teren po poprawnie przeprowadzonym procesie rekultywacji może być postrzegany jako integralny element krajobrazu o wysokich wartościach kulturowych i użytkowych wzbogacając georóżnorodność środowiska. Tworzenie nowych antropogenicznych składowisk krajobrazu może prowadzić do podniesienia atrakcyjności krajobrazowej i turystycznej regionu. Właściwe zaprojektowanie przestrzeni wpływa pozytywnie na ludzi oraz na postrzeganie i ocenianie przez nich krajobrazu¹. Dysharmonijne obszary adaptowane są od wielu lat na różnego rodzaju przestrzenie publiczne, pełniąc funkcje edukacyjne (centra dydaktyczno-edukacyjne), tereny piknikowe, muzea i skanseny, ścieżki rowerowe, tereny sportowe, parki czy ogrody botaniczne². Możemy wydzielić kilka kierunków rekul-

¹ Weremczuk A., *Rekultywacja wyrobisk poeksploatacyjnych w okolicach Łodzi i potencjał możliwości ich wykorzystania* [w:] *Landform Analysis*, 2008, Vol. 9, s. 337.

² Nita J., Myga-Piątek U., *Krajobrazowe kierunki zagospodarowania terenów pogórnich* [w:] *Przegląd Geologiczny*, 2006, vol. 54, nr 3.

tywacji, m. in.: leśny, rolny, wodny, rekreacyjny, kulturowy, dydaktyczny, przyrodniczy, mieszkaniowy czy gospodarczy³. Przy rekultywacji należy uwzględniać potrzeby ekologiczne, przemysłowe a także inne związane ze sferą potrzeb cywilizacyjno – kulturowych współczesnych społeczeństw. Decyzje o wyborze kierunku rekultywacji nie powinny ograniczać się wyłącznie do zalesiania danej przestrzeni⁴. Taki kierunek rekultywacji wybierany jest najczęściej na terenie zamykanych składowisk odpadów oraz odkrywkowych kopalni kruszyw naturalnych na Warmii i Mazurach. Jest to dyktowane kwestiami ekonomicznymi, ale również brakiem wyobraźni projektowej. Należy pamiętać o tym iż kierunki te można dowolnie ze sobą łączyć i na rekultywowanej przestrzeni obiekty edukacyjne, kulturalne oraz sportowe mogą występować w towarzystwie zadrzewień i zbiorników wodnych. Warto skorzystać z potencjału jakie posiadają te tereny i gospodarować nimi z myślą o kolejnych pokoleniach.

Celem pracy jest przedstawienie problemu rekultywacji składowisk odpadów i kopalni kruszyw naturalnych występujących na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W pracy zaprezentowano przykłady udanych działań rekultywacyjnych oraz lokalnych kampanii edukacyjnych, a także opisano stan i tendencje rozwoju i rekultywacji tych obiektów. Analizę materiałów źródłowych dotyczących rekultywacji oraz analizę obowiązujących aktów prawnych regulujących możliwości realizacyjne w analizowanych obiektach przeprowadzono w maju 2016 r.

Rekultywacja kopalni kruszyw naturalnych

Województwo warmińsko-mazurskie jest ważnym obszarem pozyskiwania kruszywa naturalnych. Największe kopalnie produkujące płukane kruszywa klasyfikowane znajdują się głównie w okolicach Ostródy, Działdowa i Olsztyna. Zwiększenie wydobycia kruszyw w ostatnich latach związane jest przede wszystkim z intensyfikacją inwestycji drogowych w regionie (m. in. droga krajowa nr 7). Na terenie województwa znajduje się ok. 190 kopalń. Największa z nich - Żabiny, działa w powiecie działdowskim z wydobyciem 0,9–2,5 mln ton/r. Znaczące ilości piasków i żwirów w tym powiecie (powyżej 0,5 mln ton/r.) dostarczają ponadto żwirownie: Białuty 2, Grzybiny IV i Żabiny 1.⁵ Wydobycie naturalnych piasków i żwirów ze złóż na terenie kraju wyniosło w 2014 roku 146,5 mln t. W stosunku

³ Ostreǵa A., Uberman R., *Kierunki rekultywacji i zagospodarowania - sposób wyboru, klasyfikacja i przykłady* [w:] *Górnictwo i Geoinżynieria*, 2010, Rok 34, Zeszyt 4.

⁴ Uberman R., Ostreǵa A., *Sposoby rekultywacji i zagospodarowania zwałowisk nadkładu i składowisk odpadów górniczych* [w:] *Górnictwo odkrywkowe*, 2004, 7-8, s. 80-95.

⁵ Guzik K., Szługaj J., *Kruszywa naturalne żwirowo-piaskowe w północno-wschodniej Polsce* [w:] *Zeszyty Naukowe Instytutu Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią PAN*, 2012, nr 83.

do roku poprzedniego eksploatacja zmalała o 26,7 mln t, czyli o 15,4%. W województwie warmińsko-mazurskim nastąpił jednak przyrost wydobywania o 9,7%⁶.

Fot. 1. Kopalnia surowców mineralnych w Gardynach, gmina Dąbrówno. (fot. Mariusz Antolak)

Fot. 2. Kopalnia surowców mineralnych w Gardynach, gmina Dąbrówno - wyrobisko zalane wodą. (fot. Mariusz Antolak)

Na terenie województwa wiele z kopalni zostało poddanych procesom rekultywacji. Najpopularniejszymi rodzajami rekultywacji są tu kierunek leśny i wodny. Procesy rekultywacji rozpoczynają się w częściach, w których kruszywo zostało wyeksploatowane. Kopalnie jednak nadal działają na terenach sąsiednich (Fot. 1, 2). Skutki działalności górniczej stanowią integralne elementy krajobrazu dokumentujące przemiany środowiska i wzbogacając jego georóżnorodność. Przy okazji niejednokrotnie przyczyniają się do wzrostu potencjału turystycznego i stymulują rozwój przestrzeni turystycznej. Rozwijanie funkcji turystycznej w oparciu o składowe krajobrazu przemysłowego jest od wielu lat jednym z podstawowych kierunków działań w procesie transformacji miast i terenów przemysłowych⁷. Potencjał ten można również wykorzystać w przypadku kopalni odkrywkowych kruszyw naturalnych na Warmii i Mazurach. Przeszarżałe i niewykorzystywane już elementy infrastrukturalne związane z funkcjonowaniem kopalni mogą być interesującym wyróżnikiem rekultywowanych przestrzeni.

Jednym z terenów poddanych procesom rekultywacji jest obszar znajdujący się w sąsiedztwie miejscowości Brzeźno Mazurskie (Fot. 5) w gminie Dąbrówno. Na wyrobisku można zaobserwować procesy rekultywacji leśnej oraz wodnej. Zbocza i górne partie hałdy pokopalnianej obsadzono drzewami i krzewami odpornymi na trudne warunki siedliskowe. U podstawy skarpy są to olsza szara (*Alnus*

⁶ Bilans zasobów złóż kopalni w Polsce wg stanu na 31 XII 2014 r., Państwowy Instytut Geologiczny, Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2015.

⁷ Fągiewicz K., *Obszary pogórnice jako typ krajobrazu recepcyjnego turystyki* [w:] *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXV, 2009, s. 103.

incana), nieco wyżej wierzba wiciowa (*Salix viminalis*), rokitnik zwyczajny (*Hippophaë rhamnoides*) oraz robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*). Kolejnym przykładem rozpoczętego procesu rekultywacji jest kopalnia w Grzybinach (Fot. 3, 4) w gminie Działdowo. Zaawansowane procesy sukcesji naturalnej zaobserwować można w miejscowości Rapaty (Fot. 6) w gminie Rybno. Teren pokopalniany (kopalnia Żabiny) o lekko falistym ukształtowaniu został już w większej części porośnięty roślinnością pionierską. Roślinność ta może być uznawana za początkową fazę biologicznej rekultywacji terenu. Pełni nie tylko istotne funkcje biologiczne, ale również chroni otaczające środowiska przed pyłowymi i erozyjnymi uciążliwościami oraz wpływa na poprawę walorów krajobrazowych obiektu⁸.

Fot. 3. Umocnienia faszynowe przeciwdziałające erozji, kopalnia Grzybiny, gmina Działdowo. (fot. Mariusz Antolak)

Fot. 4. Urozmaicony krajobraz pokopalniany, kopalnia Grzybiny, gmina Działdowo. (fot. Mariusz Antolak)

Rekultywacja składowisk odpadów

Najpopularniejszą metodą pozbywania się odpadów komunalnych w Polsce jest ich składowanie. Jeszcze do niedawna rolę składowisk odpadów pełniły naturalne lub sztuczne zagłębienia terenu nie posiadające jakichkolwiek zabezpieczeń⁹. Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa¹⁰ przez składowiska odpadów rozumie się obiekt budowlany przeznaczony do składowania odpadów. Zarządzający składowiskiem odpadów jest obowiązany do składowania na nim odpadów w sposób selektywny, mając na uwadze uniknięcie szkodliwych dla środowiska reakcji pomiędzy składnikami tych odpadów, możliwość dalszego ich wykorzystania oraz rekultywację i ponowne zagospodarowanie terenu składowiska odpadów. Zarzą-

⁸ Dyguś K. H. i in., *Roślinność składowisk odpadów komunalnych i przemysłowych*, Warszawa 2012, s. 10.

⁹ Wiater J., *Wpływ składowisk odpadów komunalnych a jakość wód podziemnych i właściwości gleb* [w:] *Inżynieria Ekologiczna*, Nr 26, 2011, s. 133-134.

¹⁰ *Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach* (Dz. U. z 2013 r. poz. 21 z późn. zm.).

dzanie i kontrolowanie składowisk odpadów nie kończy się w momencie ich zamknięcia¹¹.

Fot. 5. Nasadzenia wierzby na umocnionej faszynowymi płotkami skarpie, kopalnia Brzeźno Mazurskie, gmina Dąbrówno.
(fot. Mariusz Antolak)

Fot. 6. Sukcesja wtórna na wyrobisku kopalnianym, kopalnia Żabiny, Rapaty, gmina Rybno.
(fot. Mariusz Antolak)

Rekultywacja powinna zmierzać do integracji obszaru składowiska odpadów z otaczającym środowiskiem¹². Wykonuje się ją zgodnie z harmonogramem prac związanych z rekultywacją składowiska odpadów, określonym w zgodzie na zamknięcie składowiska odpadów lub jego wydzielonej części w sposób zabezpieczający obiekt przed jego szkodliwym oddziaływaniem na wody powierzchniowe i podziemne oraz na powietrze, a także w sposób integrujący obszar składowiska odpadów z otaczającym środowiskiem oraz umożliwiającą obserwację wpływu składowiska odpadów na środowisko, stosując materiały niebędące odpadami lub odpady¹³.

W województwie warmińsko-mazurskim, które w Polsce słynie z wysokiej atrakcyjności i dużej liczby obiektów rekreacyjno-turystycznych występuje 58 zrekultywowanych składowisk odpadów. Ich funkcja po procesie rekultywacji ogranicza się w zasadzie wyłącznie do poprawy estetyki krajobrazu. Obecnie wy-

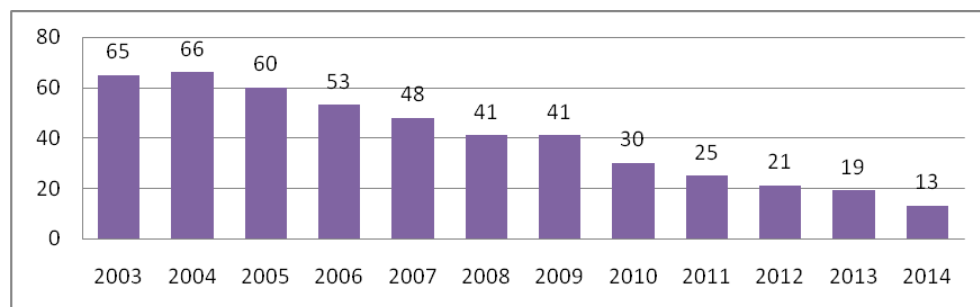
¹¹ Laner D. et. al., *A review of approaches for the long-term management of municipal solid waste landfills* [w:] *Waste Management*, Vol. 32, 3/2012, s. 489-511.

¹² Jamróz A., *Prawidłowa budowa, eksploatacja i rekultywacja składowisk odpadów komunalnych zgodnie z przepisami prawa polskiego* [w:] *Czasopismo techniczne*, 1-Ś/2012, Zeszyt 4, Rok 109, s. 98.

¹³ *Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie składowisk odpadów* (Dz.U. 2013 poz. 523).

stępuje tu 11 czynnych, kontrolowanych składowisk odpadów komunalnych oraz 4 czynne składowiska odpadów innych niż komunalne¹⁴.

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego¹⁵ wynika, iż na terenie województwa warmińsko-mazurskiego z końcem 2003 r. znajdowało się 65 składowisk odpadów komunalnych. W roku 2004 liczba ta nieznacznie wzrosła (66 składowisk). Od roku 2005 odnotowuje się spadek ilości składowisk odpadów. W ciągu dziesięciu lat liczba ta spadła o 80,3%. W Polsce w 2003 roku występowały 993 składowiska odpadów, natomiast w dziesięcioletnim okresie (2004 - 2014) zamknięto 655 z nich. Tendencja spadkowa utrzymuje się zarówno w województwie warmińsko-mazurskim, jak i w całej Polsce.

Ryc. 1. Ilość kontrolowanych składowisk odpadów w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2003-2014.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego¹⁶.

Obecnie w województwie warmińsko-mazurskim występuje 79 zamkniętych składowisk odpadów. Najwięcej (8) w powiecie elbląskim, najmniej (2) w powiatach: ostródzkim, działdowskim, szczycieńskim, mrągowskim i piskim.

Część terenów zamkniętych składowisk odpadów zgodnie z Planami Gospodarki Odpadami poddanych zostało rekultywacji. Udział powierzchni zrekultywowanej w województwie warmińsko-mazurskim, w obszarze zrekultywowanym w całej Polsce, jest niewielki. W ciągu jedenastu lat na Warmii i Mazurach zrekultywowano łącznie obszar o powierzchni 16,3 ha, w całej Polsce w tym samym czasie poddano rekultywacji 352,1 ha¹⁷.

¹⁴ Dane pozyskane z Biura Gospodarki Odpadami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego (maj 2016).

¹⁵ <http://www.stat.gov.pl/>, dostęp 19.05.2016.

¹⁶ <http://www.stat.gov.pl/>, dostęp 19.05.2016.

¹⁷ <http://www.stat.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

Ryc. 2. Liczba zamkniętych składowisk odpadów w powiatach województwa warmińsko-mazurskiego.

Źródło: opracowanie własne, na podstawie danych Urzędu Marszałkowskiego w Olsztynie¹⁸.

W roku 2012, kiedy powierzchnia zrekułtywowana, w ciągu analizowanego okresu była największa, zakończono rekułtywację dwunastu składowisk. Do tychże składowisk należą: Zakrzewo (kwatery I) (powiat działdowski), Nowy Dwór Elbląski (powiat elbląski), Mażany (kwatery I) (powiat kętrzyński), Knis i Kruklanki (powiat giżycki), Niedźwiedzkie, Stożne i Świętajno (powiat olecki), Wiśniowo Elckie i Stare Juchy (powiat elcki), Lipowiec (powiat nowomiejski) oraz Wilkowo (powiat olsztyński)¹⁹.

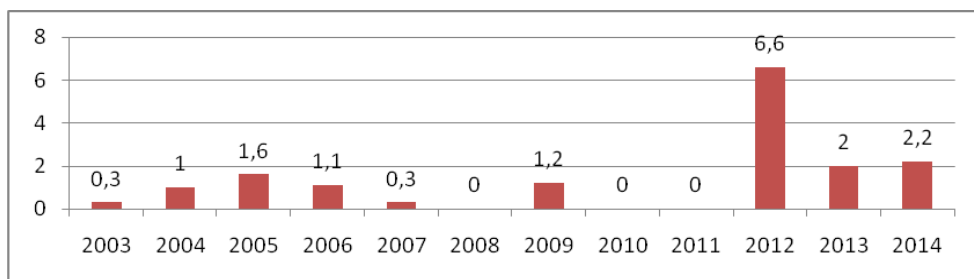
Obecnie w trakcie rekułtywacji znajduje się dwanaście składowisk w dziewięciu powiatach. W powiecie braniewskim, gołdapskim, giżyckim i kętrzyńskim rekułtywowane są po dwa składowiska odpadów, natomiast w pozostałych (powiaty węgorzewski, bartoszycki, szczycieński, ostródzki) jedno składowisko przechodzi proces rekułtywacji. Wśród zamkniętych składowisk znajdują się też takie, które nie są poddane rekułtywacji. W województwie warmińsko-mazurskim występuje siedem takich składowisk, najwięcej (4) w powiecie iławskim oraz dwa w powiecie braniewskim i jedno w powiecie ostródzkim.

W województwie warmińsko-mazurskim nie występują składowiska odpadów zrekułtywowane na cele rekreacyjne i turystyczne. Charakter województwa i atrakcyjność krajobrazów zachęcają turystów do odwiedzania tych rejonów, jednak warto byłoby uatrakcyjnić i zróżnicować bazę rekreacyjno-turystyczną. War-

¹⁸ Dane pozyskane z Biura Gospodarki Odpadami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego (maj 2016).

¹⁹ Dane pozyskane z Biura Gospodarki Odpadami, Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego (maj 2016).

nia i Mazury jako główny kierunek rekultywacji obrała sobie zalesianie. Z najnowszych danych²⁰ wynika, że powierzchnia lasów w tym rejonie zajmuje 31%. W odniesieniu do innych województw jest to wynik wysoki. W związku z powyższym, na zamkniętych składowiskach odpadów w województwie, które do tej pory nie zostały poddane rekultywacji, warto byłoby stworzyć nowoczesne przestrzenie publiczne, dostępne zarówno dla mieszkańców lokalnych jak i turystów.

Ryc. 3. Powierzchnia [ha] zreultywowanych składowisk kontrolowanych o zakończonej eksploatacji w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2003-2014.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego²¹.

Działania edukacyjne na terenach zdegradowanych

Na Warmii i Mazurach występuje duża ilość składowisk niekontrolowanych tzw. dzikich wysypiskach, które powinny podlegać rekultywacji ze względu na szkodliwy wpływ na środowisko. Ciekawym pomysłem na walkę z takimi wysypiskami jest cykliczny konkurs „Czarne punkty na zielonej mapie” organizowany przez Mazurski Związek Międzygminny we współpracy z nadleśnictwami w powiecie Giżyckim²². W konkursie biorą udział dzieci i młodzież, mający za zadanie sporządzić szkicowe mapki obszaru z naniesionymi lokalizacjami dzikich wysypisk i miejsc nielegalnych zrzutów szamba.

Istotnym aspektem w rekultywacji jest budowanie świadomości ekologicznej mieszkańców. W województwie powołano *Mazurski Związek Międzygminny - Gospodarka Odpadami*, w którego skład wchodzi 12 gmin województwa. Planuje on i wykonuje zadania mające na celu ochronę środowiska oraz organizuje Mazurski Festyn Ekologiczny o hasle „Pożyczyliśmy Mazury od naszych wnuków, oddajmy je w dobrym stanie!”²³. Związek angażuje młodzież m. in. do przeprowa-

²⁰ <http://www.lasy.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

²¹ <http://www.stat.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

²² <http://www.gizycko.bialystok.lasy.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

²³ <http://www.zuokspytkowo.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

dziania pierwszych etapów rekultywacji oraz brania udziału w konkursach ekologicznych. Dobrym przykładem jest zakończenie pierwszego etapu rekultywacji składowiska odpadów w Srokowie (powiat kętrzyński) przez uczniów lokalnego gimnazjum. Zainicjowali oni rozpoczęcie drugiego etapu rekultywacji poprzez umieszczenie zakazu wysypywania śmieci oraz wkopanie tablicy informacyjnej²⁴. Kolejnymi etapami rekultywacji będą użyznienie terenu, nasadzenie zieleni i pielęgnacja terenu. Na obszarze składowisk prowadzone są dni otwarte oraz wystawy. Wszystkie te działania przekonują mieszkańców o konieczności przeprowadzania rekultywacji, która może odbywać się w sposób ciekawy i bezpieczny dla ich zdrowia.

W ramach projektu „Budowa Zakładu Unieszkodliwiania Odpadów komunalnych wraz ze składowiskiem odpadów w Siedliskach k/Ełku” opracowano Program edukacji ekologicznej w zakresie gospodarki odpadami - Przewodnik dla nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych²⁵. Prowadzona kampania edukacyjna ma za zadanie przygotowanie mieszkańców gmin zrzeszonych w Związku Międzygminnym „Gospodarka Komunalna” w Ełku do wprowadzenia selektywnej zbiórki odpadów oraz zbudowanie społecznego poparcia dla budowy i funkcjonowania Zakładu Unieszkodliwiania Odpadów Komunalnych. Przewodnik zawiera interesujące materiały dydaktyczne pomocne w procesie nauczania. Znajduje się tu 10 scenariuszy zajęć edukacyjnych.

Podsumowanie

Rekultywacja jest formą naprawienia szkody w środowisku powstałej np. na skutek eksploatacji zasobów mineralnych lub składowania odpadów. Kierunek i zakres rekultywacji powinien być podporządkowany celom przyszłego użytkowania terenów²⁶. Minimalizowanie negatywnych skutków inwestycji na środowisko warto brać pod uwagę już na etapie planowania - w dokumentach planistycznych. Właściwie przeprowadzona rekultywacja może przyczynić się do podniesienia walorów krajobrazowych i zwiększenia różnorodności biologicznej danego obszaru. Proces rekultywacji prowadzi także do wzrostu walorów turystycznych i wypoczynkowych co ma istotne znaczenia na terenach chętnie odwiedzanych przez turystów do których należą bez wątpienia Warmia i Mazury. Na analizowanym obszarze występuje duża ilość terenów zdegradowanych jakimi są składowiska odpadów i kopalnie odkrywkowe kruszyw naturalnych. Wpływają ona znacząco na okresowe pomniejszenie walorów krajobrazowych danej okolicy. Dlatego należy dążyć do rekultywacji tych obszarów po zaprzestaniu eksploatacji. Prefero-

²⁴ <http://www.zuokspytkowo.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

²⁵ Paczowski R. i in., *Program edukacji ekologicznej w zakresie gospodarki odpadami Przewodnik dla nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych*, Ełk 2011.

²⁶ Kaźmierczak U., Malewski J., *O kosztach rekultywacji w górnictwie odkrywkowym* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej*, 2002, Nr 102/29, s. 106.

wanymi kierunkami rekultywacji powinny być kierunek leśny, rekreacyjny i dydaktyczny. Kierunki te pozwolą nadać tym przestrzeniom nowych wartości i wpłynąć na zakorzenienie w społeczeństwie właściwych postaw proekologicznych.

Bibliografia

Publikacje drukowane, inne:

- Bilans zasobów złóż kopalin w Polsce wg stanu na 31 XII 2014 r.*, Państwowy Instytut Geologiczny, Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2015.
- Dane pozyskane z Biura Gospodarki Odpadami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko–Mazurskiego (maj 2016).
- Dyguś K.H., Siuta J., Wasiak G., Madej M., *Roślinność składowisk odpadów komunalnych i przemysłowych*, Warszawa 2012.
- Fagiewicz K., *Obszary pogórnice jako typ krajobrazu recepcyjnego turystyki* [w:] *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 2009, t. XXV.
- Guzik K., Szlugaj J., *Kruszywa naturalne żwirowo-piaskowe w północno-wschodniej Polsce* [w:] *Zeszyty Naukowe Instytutu Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią PAN*, 2012, nr 83.
- Jamróż A., *Prawidłowa budowa, eksploatacja i rekultywacja składowisk odpadów komunalnych zgodnie z przepisami prawa polskiego* [w:] *Czasopismo techniczne*, 1-Ś/2012, Zeszyt 4, Rok 109.
- Kaźmierczak U., Malewski J., *O kosztach rekultywacji w górnictwie odkrywkowym* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej*, 2002, Nr 102/29.
- Laner D., Crest M., Scharff H., Morris J. W. F., Barlaz M. A., *A review of approaches for the long-term management of municipal solid waste landfills* [w:] *Waste Management*, 2012, Vol. 32, 3/2012/
- Nita J., Myga-Piątek U., *Krajobrazowe kierunki zagospodarowania terenów pogórnich* [w:] *Przegląd Geologiczny*, 2006, vol. 54, nr 3.
- Ostręga A., Uberman R., *Kierunki rekultywacji i zagospodarowania - sposób wyboru, klasyfikacja i przykłady* [w:] *Górnictwo i Geoinżynieria*, 2010, Rok 34, Zeszyt 4.
- Paczowski R., Merchelska R., Russek M., Kortas M., *Program edukacji ekologicznej w zakresie gospodarki odpadami Przewodnik dla nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych*, Ełk 2011.
- Uberman R., Ostręga A., *Sposoby rekultywacji i zagospodarowania zwalowisk nadkładu i składowisk odpadów górniczych* [w:] *Górnictwo odkrywkowe*, 2004, 7-8.
- Weremczuk A., *Rekultywacja wyrobisk poeksploatacyjnych w okolicach Łodzi i potencjał możliwości ich wykorzystania* [w:] *Landform Analysis*, 2008, Vol. 9.

Wiater J., *Wpływ składowisk odpadów komunalnych a jakość wód podziemnych i właściwości gleb* [w:] *Inżynieria Ekologiczna*, 2011, Nr 26.

Akty prawne:

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie składowisk odpadów (Dz. U. 2013 poz. 523).

Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach (Dz. U. 2013 r. poz. 21 z późn. zm.).

Źródła internetowe:

<http://www.stat.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

<http://www.lasy.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

<http://www.gizycko.bialystok.lasy.gov.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

<http://www.zuokspytkowo.pl/>, dostęp: 19.05.2016.

ANALIZA WALORÓW KRAJOBRAZOWYCH WSI BARTĄG

ANALYSIS OF LANDSCAPE VALUES OF THE VILLAGE OF BARTĄG

**dr inż. Szymon Kobus, mgr inż. arch. kraj. Anna Żaczekiewicz,
mgr inż. Sławomir Gromadzki**

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa

Katedra Gospodarki Wodnej, Klimatologii i Kształtowania Środowiska

Summary

The article presents the analysis of the village of Bartąg, located in the centre of historical area of the Warmia region, in the Olsztyn district. Bartąg is characterized by high cultural and landscape values which undergo dynamic transformations related to the intensive development of the estates. As a result of constant social transformations, there is a significant evidence of the low awareness of the loss of the traditional indigenous style of architecture, which – together with the lack of the proper control of the law – allows for the intensive penetration of urban agglomeration to the countryside. The paper undertakes the common problem of suburban villages, that are often infected with the urban life style of the new inhabitants. Simultaneously, former assumptions related to rural arrangements, local architecture, culture and individual atmosphere are usually quickly blotted out. Based on the Bartąg example, the authors present their own point of view on possibilities of holding up the destruction of the cultural landscape in the Warmia and Mazury region.

Keywords: cultural landscape, rural arrangement, village, Bartąg

Wstęp

Termin krajobraz (w jęz. angielskim *landscape*, niemieckim *landschaft*, w francuskim *pays* i rosyjskim *landszaft*) występowało już w VIII w., w języku staroniemieckim, jako „*lantscaf*” i było potocznym odpowiednikiem jednostki przestrzennej i politycznej. Naukowe podstawy wiedzy w zakresie krajobrazu zaczęły rozwijać się od drugiej połowy XVIII w. Jak podaje O. Berninger¹, pojęcie „*krajobraz*” początkowo przyjęło się jako termin naukowy w geografii. W literaturze krajobraz uznawany jest różnie, w zależności od dziedziny, czy dyscypliny nauko-

¹ Berninger O., *Krajobraz i jego składniki naturalne* [w:] *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*, red. Buchwald K., Engelhardt W., Warszawa 1975.

wej^{2,3}. Niezależnie od różnych form rozważań krajobrazowych naukowcy są zgodni, iż krajobraz jest zjawiskiem dynamicznym, a człowiek żyje i odbiera go zgodnie z normami wyrażonymi w jego środowisku, kulturze a także twórczości⁴. Architekci, planiści, postrzegają krajobraz jako zbiór cech zewnętrznych, widokowych oraz wartości estetycznych, przypisanych do danego obszaru, który jest formą środowiska człowieka.

Krajobraz terenów wiejskich charakteryzuje się bogatą różnorodnością, przez co staje się niepowtarzalnym dobrem materialnym, będącym marką każdego regionu. Regiony północno-wschodniej części Polski szczególnie wyróżniają się wśród pozostałych obszarów naszego kraju. O bogactwie historycznej Warmii stanowią: układy przestrzenne, architektura, komponowana zieleń, religia, tradycja, kultura, a także naturalne ukształtowanie terenów zasobnych w sieci rzek oraz bogate zbiorowiska leśne. Szczególną uwagę zwraca krajobraz kulturowy, który obfituje w liczne zabytki sakralne, folwarki, założenia pałacowo-dworskie oraz przydrożne kapliczki i krzyże, które są świadectwem historycznym i religijnym, wyznacznikiem wyjątkowego klimatu tego obszaru⁵. Obecnie krajobraz terenów wiejskich zatracza swój pierwotny charakter. Przekształcenia tych obszarów są następstwem migracji młodych pokoleń do większych aglomeracji w wyniku restrukturyzacji lub zaniku produkcji rolniczej, oraz braku nowych możliwości do rozwoju⁶. Duży wpływ na stan rodzimego krajobrazu ma również ludność napływowa, która nie identyfikuje się z miejscem i społecznością małych wiosek. Czynniki te prowadzą do zacierania tożsamości regionalnej, przenosząc miejski styl i trendy projektowe do niewielkich miejscowości. Modyfikacji ulegają historyczne układy przestrzenne, układy zieleni i ich skład gatunkowy, styl architektoniczny i tradycyjne materiały budowlane. Ludzie mają różne odczucie piękna i w kreowaniu najbliższego otoczenia nie zawsze sugerują się kontekstem kulturowym i naturalnymi cechami krajobrazu oraz harmonią, tak ważną przy kształtowaniu przestrzeni⁷.

² Böhm A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006.

³ Dejeant-Pons M., Preface, *Culcral Landscape Cross Discipline* [w:] *Cultural landscape-across disciplines*, red. Hernik J., Kraków 2009, s. 13-15.

⁴ Alpi G., *World Heritage Cultural Landscapes* [w:] *World Heritage Cultural Landscapes*. *International Journal of Heritage Studies*, 13:6:427-446, 2007 (wersja elektroniczna dostęp: 20.07.2014).

⁵ Bartoś M., Zalewska B., *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Olsztyn 2007.

⁶ Jaszczak A., *Od „Hinterlandu” do „Innolandu”, czyli jak rozwijać obszary wiejski* [w:] *Polskie Krajobrazy Wiejskie Dawne i Współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Sosnowiec 2009.

⁷ Adamczyk J., *Ogrody przydomowe jako element kształtowania krajobrazu współczesnej polskiej wsi* [w:] *VI Forum Architektury Krajobrazu. Krajobraz i ogród wiejski*, T 3: *Przyrodniczy i kulturowy krajobraz wiejski*, Lublin 2003, s. 77-80.

Metodyka pracy

W pracy posłużono się metodą polegającą na analizie i waloryzacji obiektów kulturowych, elementów przyrodniczych, znajdujących się na terenie wsi. Prace polegały głównie na inwentaryzacji obszaru, która pomogła w identyfikacji aktualnego stanu. Obserwacje rozpoczęto od zapoznania się z fizjonomią terenu oraz historią miejscowości⁸. Wyróżniono kompleksy leśne, użytki rolne, określono typ sieci osadniczej, styl zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, czy zabytków architektury sakralnej. Wykonano analizę krajobrazową, gdzie wyznaczono jednostki wyróżniające się tj.: dominanty, subdominanty i akcenty, jako elementy pozytywnie wpływające na krajobraz oraz elementy dysharmonijne, burzące ład przestrzenny. Na podstawie przeprowadzonych analiz został oceniony stopień przekształceń społecznych i funkcjonalno-przestrzennych obszaru. Przedstawione zostały zmiany krajobrazu kulturowego oraz wytyczne w kierunku przeciwdziałania degradacji historycznej tkanki.

Wyniki badań

Bartąg, dawniej *Deutsche Bertung*, został założony w 1345 r. na podstawie prawa chełmińskiego oraz aktu lokacyjnego nadanego przez Henryka von Lutra. Wójt warmiński rozpoczął swą działalność od zakładania placówek obronnych, które następnie przeistaczały się w miejsca kolonizacji. I tak w zakolu rzeki Łyny, w 1334 roku zbudowano drewniano-ziemną strażnicę o nazwie Allenstein – Olsztyn, natomiast prawa miejskie zostały nadane 1353 r. Wójt biskup Henryk von Luter założył w 1337 r. młyn i wieś Wadąg oraz Brąswald, Dywity i Pistki, natomiast Jaroty w 1342 roku. Lokalizacja Bartąga z ramienia Kapituły Warmińskiej nastąpiła 3 października 1345 r., a już 1348 roku istniała parafia z proboszczem o nazwisku Dytmar. Z tego czasu pochodzi Kościół parafialny pod wezwaniem Jana Ewangelisty i Opatrzności Bożej (Fot. 1, Fot. 2)⁹.

W latach 1346 – 1347 nastąpił podział Warmii między biskupem a kapitułą Komornictwa Olsztyńskiego, w którym Olsztyn stanowił położenie centralne, na przecięciu szlaków komunikacyjnych. W swoich komornictwach Kapituła sprawowała władzę administracyjną i duchową. Nowe kolonizacje wiązały się z powstawaniem folwarków, za pośrednictwem panów zwierzchnich. I tak od tego czasu w Bartągu istniał folwark, który przez lata sprawował ważną rolę gospodarczą i polityczną. Obecnie zachowały się z zabudowań: plebania, stodoła, obora i wikarówka¹⁰.

⁸ Richling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Warszawa 1996.

⁹ *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa*. Wojewódzki Urząd Konserwatora w Olsztynie.

¹⁰ Tamże, s. 3

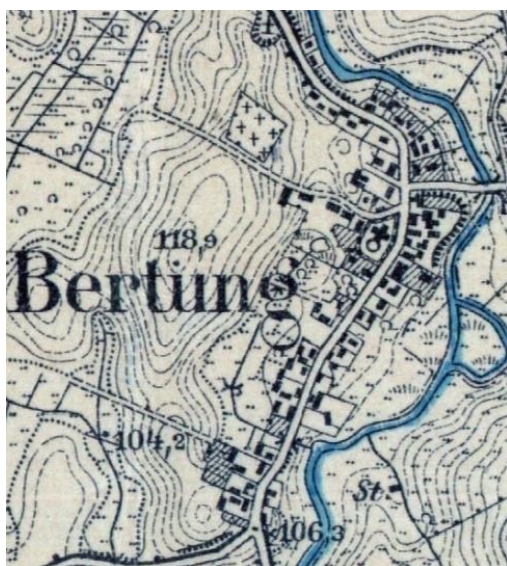

Fot. 1. Widok na kościół z głównej drogi.
Źródło: fotografia własna.

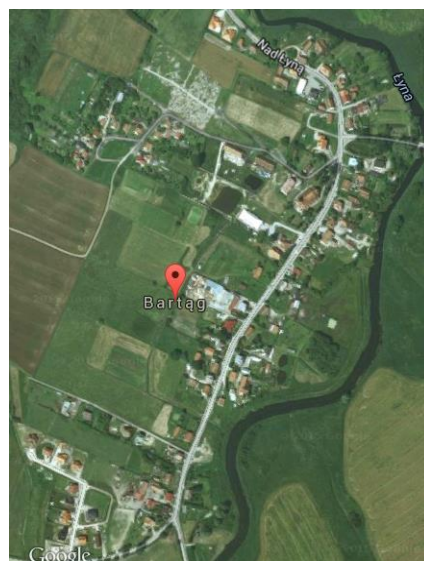
Lokacje miast państwa krzyżackiego połączone były ważnymi szlakami komunikacyjnymi. Jednym z ważniejszych był szlak wiodący z Królewca przez Olsztyn do Warszawy. Drugi strategiczny szlak prowadzony był z Pruskiej Hławy, poprzez Lidzbark Warmiński, Olsztyn, Bartąg, Nidzice, do Mławy. Dawny trakt królewski zwany „Gościńcem Niborskim” stanowił fragment historycznego szlaku, którego fragmenty zachowały się w formie brukowanych odcinków, co jest najbardziej czytelne na odcinku Bartąg - Ruś. Jest to jeden z nielicznych średnio-wiecznych traktów, który nie został pokryty asfaltem i obecnie możemy go prze-mierzać pieszo lub rowerowo. Bartąg cieszył się dużym zainteresowaniem kapituły i był częstym miejscem postoju podczas podróży. Sam Mikołaj Kopernik mieszka-jący na zamku Olsztyńskim w latach 1516-1521, jako administrator komornictwa przebywał dwukrotnie w Bartągu.

Fot. 2. Brama wejściowa z tablicami upamiętniającymi poległych mieszkańców wsi w I wojnie światowej.
Źródło: fotografia własna.

Ryc. 1. Mapa historyczna z roku 1914.
Źródło: <http://google.maps.pl/>

Ryc. 2. Zdjęcie satelitarne miejscowości Bartąg.
Źródło: <http://igrek.amzp.pl/>

Stan zachowania wsi Bartąg

Bartąg jest miejscowością o pierwotnym charakterze ulicówki nadrzecznej, który na przestrzeni lata został zmodyfikowany przez rozbudowującą się strefę mieszkalną. Historyczny zwarty układ ruralistyczny widoczny jest w centralnej części wsi, przy kościele, wiodący przez główny ciąg komunikacyjny (Ryc. 1, Ryc. 2). Na dalej położonych terenach zabudowa jest rozproszona i ma charakter współczesny lub powojenny, odbiegając od zasad planowania układów wiejskich.

Układ funkcjonalny miejscowości Bartąg charakteryzuje się niską zabudową mieszkalną. Działki we wsi mają przeważnie kształt prostokąta i usytuowane są wzdłuż drogi po obu jej stronach. Budynek mieszkalny w strefie dawnego układu ruralistycznego usytuowany jest równolegle do drogi, w jednej linii zabudowy z innymi działkami. Budynki gospodarcze ustawiane w podkowie (na granicach działki) bądź przy mniejszej ilości zabudowań, stawiane są prostopadle lub równolegle w stosunku do budynku mieszkalnego lub drogi. Wjazd na posesję mieści się we frontowej granicy działki, z lewej lub z prawej strony domu, a wejście do mieszkania w większości przypadków znajdują się od strony ulicy. Wśród zabudowań gospodarczych, występują w zagrodach warzywniki, sady oraz typowe przed-ogródki kwietne.

Fot. 3. Typowa zabudowa wiejska z bogatym detalem architektonicznym.

Źródło: fotografia własna.

Budynki mieszkalne mają charakter wielorodzinny i jednorodzinny. Domy ze starą tkanką wzniesione są z czerwonej cegły na planie kwadratu lub prostokąta, z charakterystycznymi gankami, werandami przed wejściem, zwieńczone spadzistym dachem pokrytym czerwoną dachówką (Fot. 3). W danej miejscowości występuje również zabudowa w konstrukcji ryglowej tzw. mur pruski (Fot. 4), budyn-

ki ze ścianą szczytową zdobioną deskowaniem oraz osiedle domków robotników tzw. kochówki budowane w latach 20 i 30 XX wieku, wznoszone według projektów i zasad niemieckich planistów. Nieodzownym elementem zagród są budynki gospodarcze: stodoły, obory, chlewy, szopy, składziki, piwniczki ziemne, które dziś pełnią często inne funkcje niż dawniej z powodu zmiany gospodarowania i formy życia właścicieli.

Fot. 4. Zabudowa w konstrukcji ryglowej – mur pruski.
Źródło: fotografia własna.

Szczególnego uroku wsi dodają meandrująca rzeka Łyna, ukształtowanie terenu, wysoka zieleń, fragmenty alei przydrożnych, układy pól, bliskość lasów oraz przepiękna i jakże ważna w przestrzeniach ruralistycznych architektura sakralna. Krajobraz wzbogacają liczne kapliczki neogotyckie i krzyże oraz monumentalny kościół wzniesiony w centrum wsi wraz z plebanią i folwarkiem gospodarczym. Wszystkie wymienione wyżej elementy wraz z cmentarzem są dziedzictwem historii i wyznacznikiem charakteru Bartąga.

Wieś utraciła swoją główną funkcję rolniczą. Większość lokalnej społeczności jest zatrudniona w miastach (np. Olsztyn, Olsztynek) lub prowadzi małe działalności gospodarcze na miejscu. Z przeprowadzonej inwentaryzacji urbanistycznej wynika, że przeważa zabudowa mieszkalna jednorodzinna i zagrodowa. Na terenie Bartąga są 3 większe zakłady w sektorze handlowo – usługowym, sklep spożywczy, piekarnia, biblioteka wiejska, przedszkole, szkoła podstawowa, ośrodek zdrowia, Ochotnicza Straż Pożarna, Teatr Prawie Dorosłych – Wiejski Dom Kultury, kawiarenka internetowa, poczta, zagospodarowany skwer nad Łyną – siłownia na powietrzu. Miejscowość jest dobrze skomunikowana, posiada dworzec

PKP, przystanek PKS oraz przystanek autobusów sieci podmiejskiej - Olsztyn MPK.

Według danych statystycznych Urzędu Stawiguda na rok 2015 wieś liczy 1442 mieszkańców. Ilość mieszkańców wzrasta, mimo tak wielkiej migracji lokalnej społeczności. Jest to spowodowane rozwojem stref podmiejskich, napływem ludzi z Olsztyna w poszukiwaniu lepszych warunków życia, przestrzeni, spokoju, ciszy, kontaktu z naturą. Zauważalny jest postęp urbanizacji strefy podmiejskiej nazywany suburbanizacją, powiązaną z przenoszeniem miejskich form przestrzennych i kubaturowych, wprowadzanie miejskiego stylu oraz funkcji miejskich w obszary wiejskie.

Malownicze położenie Bartąga w pobliżu rzeki Łyny oraz dużego miasta - Olsztyn stwarza możliwość wykorzystania terenu rolniczego na inwestycje miejskie pod zabudowę i komunikację. Widoczny jest tu proces tzw. rozlewania się miejscowości, gdzie rdzenna część wioski zachowuje swój zwarty i jednolity charakter kulturowy, a okalające je grunty zamieniają się w osiedla bezstylowych, kolorowych i chaotycznie usytuowanych domków jednorodzinnych, z małą powierzchnią działki pokrytą trawnikiem oraz nasadzeniami iglaków. Północna część Bartąga (Fot. 5.), granicząca z Olsztynem, jest intensywnie zabudowana przez osiedla bloków wielorodzinnych i domków o zabudowie szeregowej. Południowa część wsi przy dworcu kolejowym i zachodnia, przy jeziorze Bartąg posiada często bezładną, rozproszoną zabudowę domów jednorodzinnych, w formach miejskich niepowiązanych z historycznym założeniem zagrody wiejskiej. Mimo ustanowionych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla poszczególnych obszarów, w Bartągu nieustannie rozwija się zabudowa o obcej architekturze i materiale, która nie wpisuje się w krajobraz wiejski. Zacierają się układy przestrzenne wsi przez chaotyczne rozplanowanie budynków, wprowadzanie szyldów reklamowych oraz likwidacje wysokiej zieleni, która niwelowała dysonanse przestrzenne w krajobrazie. Biorąc pod uwagę uchwalony miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego i niską świadomość poczucia przestrzennego ładu, w niedalekiej przyszłości może dojść do całkowitego zatarcia układu ruralistycznego i degradacji krajobrazu przyrodniczo – kulturowego.

Urbanizacja wsi ma również podłoże społeczne i jest często czynnikiem zacierania tożsamości danego miejsca oraz prowadzi do konfliktów społecznych. Tożsamość miejsca przejawia się identyfikacją z danym miejscem, świadomością dziedzictwa kulturowego, poczuciem wspólnoty. Ludność napływowa na tereny wiejskie nie utożsamia się z miejscem nowego zamieszkania, nie angażuje się w życie wsi, są anonimowi i obojętni, większość czasu spędzają w Olsztynie: praca, opieka zdrowotna, nauka, zakupy, rozrywki. W wyniku dużego rozwoju stref podmiejskich i braku terenów pod inwestycje w Olsztynie, gmina mogłaby zyskać na włączeniu Bartąga w granice miasta powiatowego. Lokalna społeczność wsi jest przeciwna takiemu zabiegowi, oponując poprzez pisanie odwołań i petycji, nato-

miast ludność mieszkająca pod granicą miasta w blokach mieszkalnych popiera działania urzędników w Olsztynie, ponieważ bardziej utożsamia się z miastem niż ze wsią. Proces rozwoju demograficznego Bartąga jest przykładem początkowej fazy suburbanizacji, gdzie występuje ryzyko degradacji krajobrazu kulturowego, braku porozumienia i konfliktów, np. wiekowego czy interesów różnych grup społecznych.

Fot. 5. Zabudowa wiejska na pierwszym planie, a w tle domy szeregowe pod granicą Olsztyna.
Źródło: fotografia własna.

Wnioski

Bartąg to wieś reprezentująca obszar Warmii. Jako jedna z pierwszych miejscowości posiadała prawo aktu lokacyjnego. Przez wieloletnie istnienie, funkcje i kulturę wpisała się na stałe w karty historii tego regionu. Jej status i rangę warunkuje malownicze położenie przy rzece Łynie oraz różnorodne formy obiektów zabytkowych. Wieś w swej rdzennej tkance zachowuje zwarty, jednolity, uporządkowany charakter z regionalną zabudową.

Dla polskiego dziedzictwa regionalnego bardzo ważne jest utrzymanie tradycji wiejskiej architektury, obyczajów, układów przestrzennych, form zagospodarowania terenów zieleni. Należy objąć te obszary ochroną i kształtować je zgodnie z tradycyjnymi założeniami, aby w sposób ciągły utrzymywały swój charakter. Na podstawie wizji terenowych, prowadzonych analiz, rozmów społecznych, po zapoznaniu się z dokumentacją dotyczącą Bartąga w jednostkach administracji, sporządzono wytyczne w kierunku zapobiegania zmian w strukturze krajobrazu kulturowego i jego degradacji:

- stworzenie spójnej polityki przestrzennej, która ma na celu: minimalizację obszarów konfliktowych, wprowadzanie programów rewaloryzacji dla obszarów przekształconych lub zdegradowanych (w tym, obca zabudowa z lat siedemdziesiątych), ściśle określenie granicy maksymalnego wnikania obszarów miejskich;

- konieczność opracowania regionalnego wzornika z architekturą i układami przestrzennymi;
- opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który posiada wytyczne co do inwestycji, zabudowy, zmian form przestrzennych, krajobrazu, ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. MPZP jest formą prawa lokalnego i powinno być rygorystycznie przestrzegane przez obywateli i pracowników jednostek samorządowych, co często w dzisiejszych czasach nie jest zauważalne;
- rozszerzanie wiedzy i świadomości społeczności lokalnej, samorządów i administracji rządowej, czyli wszystkich osób które kształtują ład przestrzenny tego obszaru;
- powiązanie jednostek samorządowych z Ośrodkami Doradztwa Rolniczego, w których szczególne stanowiska powinni zajmować planiści i architekci krajobrazu;
- przywrócenie porządków i estetyki budynków zgodnie z tradycją, oraz wyeksponowanie cennych widoków krajobrazowych w danych przestrzeniach;
- należy wprowadzać projektowane tereny zieleni w obszarach wiejskich oraz wysoką zieleń, która zmiękcza formę i linie zabudowy lub przysłania elementy dysharmonijne w krajobrazie;
- likwidacja szyldów reklamowych, które towarzyszą ciągom komunikacyjnym oraz przysłaniają cenne obiekty;
- należy dążyć do identyfikacji cech kulturowych i krajobrazowych, tworzyć organizacje i stowarzyszenia, które będą propagowały historie i jednoczyły społeczeństwa wiejskie;
- wykorzystanie środków unijnych i dofinansowań państwowych na rzecz rozwoju wsi, renowacji zabytków, rozwoju ośrodków dydaktycznych, rozbudowy terenów publicznych.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Adamczyk J., *Ogrody przydomowe jako element kształtowania krajobrazu współczesnej polskiej wsi* [w:] *VI Forum Architektury Krajobrazu. Krajobraz i ogród wiejski*, T 3: *Przyrodniczy i kulturowy krajobraz wiejski*, Lublin 2003.
- Alpi G., *World Heritage Cultural Landscapes' World Heritage Cultural Landscapes'*. *International Journal of Heritage Studies*, 13:6:427-446 (wersja elektroniczna dostęp: 20 lipca 2014), 2007.
- Bartoś M., Zalewska B., *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Olsztyn 2007.
- Berninger O., *Krajobraz i jego składniki naturalne* [w:] *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*, red. Buchwald K., Engelhardt W., Warszawa 1975.

- Böhm A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006.
- Krajobrazy wiejskie (klasyfikacja i kształtowanie)*, Olsztyn.
- Dejeant-Pons M., *Preface: cultural landscape cross disciplines* [w:] *Cultural landscape-across disciplines*, red. Hernik J., Kraków 2009.
- Jaszczak A., *Od „Hinterlandu” do „Innolandu”, czyli jak rozwijać obszary wiejski* [w:] *Polskie Krajobrazy Wiejskie Dawne i Współczesne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Sosnowiec 2009.
- Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa*, Wojewódzki Urząd Konserwatorcki w Olsztynie.
- Richling A., Solon J., *Ekologii krajobrazu*, Warszawa 1996.

OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMIN NA PRZYKŁADZIE GMINY WIEJSKIEJ I MIEJSKIEJ OSTRÓDA

PROTECTION OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF COMUNES AS EXEMPLIFIED BY THE RURAL AND MUNICIPAL COMMUNE OF OSTRÓDA

dr inż. arch. kraj. Mariusz Antolak

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa
Katedra Architektury Krajobrazu

Summary

This paper presents the issue of protection of the cultural landscape of the rural and municipal commune of Ostróda (Warmia and Mazury Province). A detailed inventory of the studied area of 415 km² was carried out. The obtained data were analysed in the form of statistical reports whereas cartographic materials were updated and digitized in the GIS environment. The study describes the forms of protection proposed in the *Environmental Protection Act* and *Monument Protection and Care Act*. Selected conversions of protected sites are presented and required changes to be introduced in the protection system of those sites are proposed. The research was conducted in 2010-2013. It was a part of a research project entitled *Landscapes of the Ostróda land. Planning and protection*.

Keywords: landscape, monuments, nature conservation, spatial planning, Mazury

Wprowadzenie

Ochrona krajobrazów realizuje się, najogólniej rzecz biorąc, na ochronie przyrody i ochronie zabytków, które posiadają podwaliny prawne¹. Polskie ustawodawstwo prezentuje szeroki wachlarz form ochronnych. Formy ochrony krajobrazu kulturowego zwierają *Ustawa o ochronie przyrody*² oraz *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*³. Formami ochrony, zgodnie z zapisami tych dokumentów, mogą być: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe,

¹ Łuczyńska-Bruzda M., *System ochrony krajobrazu - cel, zakres, podstawy prawne, formy* [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, red. Pawłowska K., Kraków 2001.

² *Ustawa o ochronie przyroda z dnia 16 kwietnia 2004 r.* (Dz.U. 2013 poz. 627 z późn. zm.).

³ *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. 2003 Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów, a także wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Celem pracy była prezentacja zagadnienia ochrony krajobrazu kulturowego wybranej gminy wiejskiej i miejskiej. Do analiz wybrano Ostródę, położoną na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

Metodyka pracy

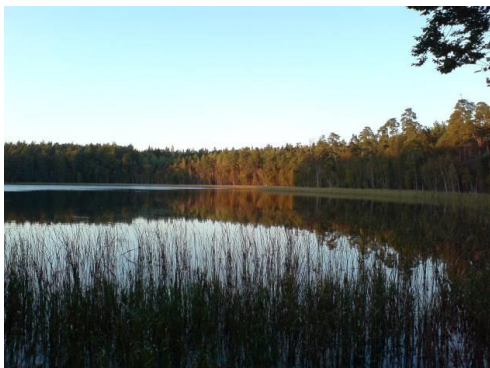
Wstępną metodą badawczą była analiza literatury przedmiotu oraz materiałów pozyskanych z Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Olsztynie. W ramach prac terenowych dokonano szczegółowej inwentaryzacji terenu opracowania o powierzchni 415 km². Wykonano analizę pozyskanych danych w postaci zestawień statystycznych oraz aktualizacji i digitalizacji materiału kartograficznego w środowisku GIS. Opisano formy ochrony zaproponowane w *Ustawie o ochronie przyrody* oraz *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Przedstawiono wybrane przekształcenia obiektów chronionych oraz zaproponowano zmiany, które należy wprowadzić w systemie ochronnym tych obiektów. Badania prowadzono w latach 2010 - 2013. Były one częścią projektu badawczego *Krajobrazy ziemi ostródzkiej. Planowanie i ochrona*⁴.

Formy ochrony przewidziane w Ustawie o ochronie przyrody

Na terenie opracowania mamy styczność z siedmioma z dziesięciu zaproponowanych w ustawie form ochrony przyrody. Nie występują tu jedynie park narodowy, stanowisko dokumentacyjne oraz zespół przyrodniczo-krajobrazowy.

Na terenie gminy wiejskiej i miasta Ostróda występują cztery rezerwy przyrody: Dylewo, Jezioro Czarne (Fot. 1), Jezioro Francuskie (Fot. 2) i Rzeka Drwęca. Rezerwy występujące na analizowanym terenie zostały zakwalifikowane do rodzaju: leśnego (Dylewo), florystycznego (Jezioro Czarne i Jezioro Francuskie) oraz wodnego (Rzeka Drwęca). Największe przekształcenia występują w części rezerwatu przyrody Rzeka Drwęca, znajdującej się na terenie Ostródy. Duża część brzegu została umocniona i przekształcona w nadwodny deptak, pojawiają się tu również miejsca, gdzie brzegi jeziora (będącego częścią rezerwatu) są grodzone. Proces przekształceń linii brzegowej trwa od wielu lat (Fot. 3 i 4). Aktualnie planowane są kolejne ingerencje - tym razem wzdłuż południowego brzegu jeziora.

⁴ Antolak M., *Kształtowanie i ochrona krajobrazów gmin na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda*, Rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków 2013.

Fot. 1. Rezerwat przyrody
Jezioro Czarne.
Źródło: fotografia własna.

Fot. 2. Rezerwat przyrody
Jezioro Francuskie.
Źródło: fotografia własna.

Fot. 3. Nabrzeże jeziora Drwęckiego
w Ostródzie przed budową traktu
rowerowo – pieszego.
Źródło: fotografia własna.

Fot. 4. Widok na nabrzeże po
uregulowaniu jego brzegu.
Źródło: fotografia własna.

Kolejną z form ochrony krajobrazu kulturowego jest Park Krajobrazowy Wzgórz Dylewskich. Został on utworzony w 1994 roku⁵. Obejmuje on najwyższą, zachodnią część Garbu Lubawskiego z pasmem Wzgórz Dylewskich. Krajobraz parku przypomina tereny podgórskie. Północna część Parku, oprócz

⁵ Rozporządzenie nr 120 Wojewody Olsztyńskiego z dnia 4 stycznia 1994 r. w sprawie utworzenia Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich (Dziennik Urzędowy Województwa Olsztyńskiego z 1994 r. Nr 19, poz. 226).

garbu Góry Dylewskiej, obejmuje liczne izolowane pagórki, o wysokościach względnych 40-50 m, oddzielone od siebie wąskimi obniżeniami terenu. Park leży w całości w dorzeczu Drwęcy. Poza niewielkimi zbiornikami wytopiskowymi, nie występują tu większe jeziora. Obszar Wzgórz Dylewskich charakteryzuje znaczna różnorodność szaty roślinnej. Do najcenniejszych zabytków w Parku należą kościoły w Glaznotach i Pietrzwałdzie oraz pojedyncze dwory⁶. Park nie ma obowiązującego planu ochrony⁷. Powierzchnia parku wynosi 7 151,2 ha, a jego otulina, która jest jednocześnie obszarem chronionego krajobrazu, zajmuje powierzchnię 14 882,6 ha⁸. W aktualnie obowiązującym rozporządzeniu⁹ dotyczącym parku określono szczególne cele dotyczące jego ochrony. W zakresie ochrony wartości przyrodniczych zwrócono uwagę na konieczność kształtowania mozaiki krajobrazu rolniczego z licznymi zakrzaczeniami, zadrzewieniami i zabagnieniami oraz konieczność zachowania pozostałości dużych kompleksów leśnych, bogactwa szaty roślinnej, obejmującej liczną grupę chronionych i rzadkich gatunków roślin i zbiorowisk roślinnych. W zakresie wartości historycznych i kulturowych na terenie parku należy zachować swoisty charakter zabudowy wiejskiej oraz tradycyjne funkcje wsi. W celu ochrony walorów krajobrazowych parku przewidziano konieczność zachowania w niewielkim stopniu przekształconego krajobrazu rolniczego. Mimo dużych walorów krajobrazowych obszar parku do tej pory uniknął znacznej presji inwestycyjnej.

Formą ochronną zajmującą zdecydowanie największą powierzchnię są obszary chronionego krajobrazu. Na terenie objętym analizą występuje aż 5 tego typu obiektów, a mianowicie OCHK: Doliny Dolnej Drwęcy, Doliny Górnej Drwęcy, Kanału Elbląskiego, Lasów Taborskich i Wzgórz Dylewskich. Obszary te zajmują tereny o wyjątkowych walorach krajobrazowych, niewiele jednak różniących się od terenów nie objętych ochroną. Przekształcenia na tych obszarach są szczególnie wyraźne w okolicy Ostródy oraz przy głównych ciągach komunikacyjnych.

Na terenie opracowania występują dwa Specjalne Obszary Ochrony Siedlisk: „Ostoja Dylewskie Wzgórze” (PLH280043) oraz „Dolina Drwęcy” (PLH280001). SOOS „Ostoja Dylewskie Wzgórze” obejmuje najcenniejszy obszar Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich z dominacją nie przekształconych lasów liściastych, z dużym udziałem buka zwyczajnego (*Fagus sylvatica*), w silnie

⁶ *Parki krajobrazowe w Polsce*, red. Rąkowski G., Warszawa 2002, s. 145-149.

⁷ Stan na dzień 10 maja 2011 r.

⁸ *Rejestr parków krajobrazowych województwa warmińsko - mazurskiego sporządzony przez Regionalną Dyрекcję Ochrony Środowiska w Olsztynie*, dostęp: 20.09.2012 <http://www.olsztyn.rdos.gov.pl/images/formy_ochrony/rejestr_parki_krajobrazowe.pdf>.

⁹ *Rozporządzenie Nr 39 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 27 września 2005 r. w sprawie Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich* (Dziennik Urzędowy Województwa Warmińsko-Mazurskiego z 2005 r. Nr 140, poz. 1651).

zróznicowanej rzeźbie terenu. Kompleksy leśne Ostoi są odizolowane od innych większych obszarów leśnych, a ich otoczenie stanowi mozaika krajobrazu rolniczego w zróznicowanej rzeźbie terenu. Na terenie Ostoi stwierdzono występowanie 11 siedlisk leśnych wymienionych w Załączniku I Dyrektywy Siedliskowej oraz 6 gatunków zwierząt z Załącznika II Dyrektywy Rady 92/43/EWG¹⁰. Obszar „Dolina Drwęcy” znajduje się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego. Drwęca wraz z dopływami jest ważnym korytarzem ekologicznym o znaczeniu krajowym. Obszar jest kluczowy dla ochrony bogatej ichtiofauny i mozaiki siedlisk związanych z doliną rzeczną. Stwierdzono tu występowanie 22 rodzajów siedlisk z Załącznika I Dyrektywy Rady 92/43/EWG. Obszar stanowi jedyny ichtiologiczny rezerwat na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Teren ten został objęty krajowym programem restytucji ryb wędrownych. Obszar stanowi cenny zasób zróznicowanych siedlisk dla gatunków zwierząt rzadkich i poddanych ochronie, związanych ze środowiskiem wodnym. Występuje tu 27 gatunków zwierząt z Załącznika II Dyrektywy Rady 92/43/EWG, w tym 8 gatunków ryb¹¹.

Stosunkowo licznie występują tu pomniki przyrody (37 obiektów). Trzy z nich znajdują się na terenie miasta. Są nimi dęby szypułkowe (*Quercus robur*) o obwodach od 385 do 410 cm. Pomniki przyrody występujące na terenie wiejskim to drzewa [buk zwyczajny (*Fagus sylvatica*), dęby szypułkowe (*Quercus robur*), lipy drobnolistne (*Tilia cordata*), sosny zwyczajne (*Pinus sylvestris*), klony pospolite (*Acer platanoides*), jodła pospolita (*Abies alba*), grab pospolity (*Carpinus betulus*), jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*), tulipanowiec amerykański (*Liriodendron tulipifera*), orzechy mandżurskie (*Juglans mandshurica*), klon srebrzysty (*Acer saccharinum*) i wiąz górski (*Ulmus glabra*)] oraz głazy. Największa liczba nowych pomników przyrody została powołana w latach 90-tych XX wieku (14 szt.), najmniejsza z kolei w latach 70-tych (1 szt.). Większość obiektów jest trudno dostępnych w terenie. Lokalizacja przedstawiona w ogólnie dostępnych materiałach jest szczątkowa i odnalezienie tych obiektów w terenie było praktycznie niemożliwe. Podczas inwentaryzacji pomników przyrody występujących na terenie opracowania zauważono szereg nieprawidłowości. Podstawowym niedopatrzeniem jest brak tabliczek informacyjnych (pomnik przyrody - prawem chroniony). Lista pomników jest nieaktualna, wiele obiektów przestało już istnieć. Ze względu na braki występujące w zestawieniu gmina podjęła pochopną decyzję o zezwoleniu na wycięcie

¹⁰ Hołdyński Cz. i in., *Standardowy Formularz Danych Obszaru Natura 2000 Ostoja Dylewskie Wzgórza*, 2008 - 2009.; Jutrzenka – Trzebiatowski A., Hołdyński Cz., *Rośliny naczyniowe Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich*, Olsztyn 2007.

¹¹ Pawlaczyk P. i in., *Standardowy Formularz Danych Obszaru Natura 2000 Dolina Drwęcy. WZR woj. warmińsko-mazurskiego*, 2007 – 2009, weryfikacja na podstawie danych kartograficznych uzyskanych z Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Olsztynie w 2010 r.

jednego z pomników, uszkodzonego podczas wichury, który wykazywał dużą żywotność i nie zagrażał życiu i zdrowiu ludzkiemu. Na liście pomników znalazły się obiekty wpisane na nią dwukrotnie. Część z wymiarów podanych w zestawieniu pomników była niepoprawna - zaniżona. Na terenie opracowania zinventaryzowano ponadto wiele obiektów nadających się do wpisania na listę pomników przyrody.

Na terenie analizowanych gmin znajdują się dwa użytki ekologiczne: Żurawisko i Jezioro Gąsiorzy. Użytek ekologiczny „Żurawisko” zajmuje powierzchnię 10,14 ha i położony jest w obrębie Mała Ruś. Szczególnym celem ochrony obiektu jest zachowanie różnorodności biologicznej obszaru wodno-błotnego, stanowiącego miejsce występowania roślin oraz zwierząt gatunków chronionych. Obiekt ze względu na bliskie sąsiedztwo zabudowy miejskiej jest pod wyraźną presją antropogeniczną. Kolejny użytek ekologiczny obejmuje teren jeziora Gąsiorzy o powierzchni 19,42 ha i znajduje się na północny - wschód od miejscowości Ostrowin. Szczególnym celem ochrony obiektu jest zachowanie jeziora leśnego, stanowiącego miejsce występowania oraz ostoję lęgową ptaków. Ze względu na utrudniony dostęp do obiektu, nie podlega on aktualnie znaczącym przekształceniom.

Formy ochrony przewidziane w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Na terenie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda znajdują się 124 obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków. Stanowi to 2,14% wszystkich obiektów znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Na obszarze wiejskim znajdują się 43 obiekty objęte tą formą ochrony (stan na dzień 28.10.2010 r.)¹². Największa część z nich została wpisana do rejestru w latach 1980 - 1999 (27 obiektów, co stanowi 63% wszystkich obiektów). Obiektami objętymi ochroną najwcześniej są kościoły w Kraplewie i Ornowie, które w tym spisie widnieją już od roku 1949. Ostatnimi wpisanymi do rejestru zabytków są dwie wieże obronne mostu kolejowego na rzece Drwęca w Samborowie i bryła wraz z elewacjami i drewnianym gankiem budynku mieszkalnego w Zwierzewie, które uzupełniły spis w 2007 roku. Swoją uwagę zwraca różnorodność obiektów objętych ochroną (14 różnych typów obiektów). Najliczniejszą grupę stanowią parki, zazwyczaj o charakterze krajobrazowym (12 obiektów), XIX-to wieczne cmentarze ewangelickie (6), kościoły (6) i dwory (5). Innymi obiektami wpisanymi do rejestru są: kuźnie, gorzelnie, szkoły, budynki mieszkalne, kanały, wieże obronne, pałace oraz założenia pałacowo -parkowe, obiekty sakralne (ogrodzenia kościołów, dzwonnice). Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych są rozmieszczone równomiernie na terenie całej gminy wiejskiej Ostróda.

¹² <http://www.wuoz.olsztyn.pl/>, dostęp: 28.10.2010. Zgodnie z zapisami Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na lata 2012 - 2015 na terenie gminy występują 52 obiekty wpisane do rejestru zabytków.

Na terenie miasta znajduje się 81 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości¹³. Największa część z nich została wpisana do rejestru w latach 1980 - 1989 (67 obiektów, co stanowi 83% wszystkich obiektów). Obiektem objętym ochroną najwcześniej jest ostródzki zamek krzyżacki, który w rejestrze znajduje się od 31 marca 1953 r. Ostatnim obiektem wpisany do rejestru zabytków jest budynek biurowy dawnego warsztatu naprawczego kolei żelaznej. W rejestrze obiekt ten widnieje od roku 2006. Zdecydowana większość obiektów wpisanych do rejestru stanowią budynki mieszkalne (57 obiektów, co stanowi 70% wszystkich obiektów znajdujących się w spisie). Większość z tych obiektów określona jest jako „dom”, trzy z nich to miejskie wille, jeden to kamienica. Stosunkowo dużą grupę obiektów (11) stanowią obiekty sakralne. Są nimi kościoły, cmentarze (Fot. 6), kaplice, bramy, ogrodzenia i plebanie. Liczną grupę stanowią ponadto obiekty koszarowe (Fot. 5).

Fot. 5. Zespół koszar artyleryjskich przy ul. Czarnieckiego - tzw. Białe Koszary – przykład udanych działań rewitalizacyjnych.
Źródło: fotografia własna.

Fot. 6. Zabytkowy cmentarz rzymsko-katolicki przy ul. Czarnieckiego w Ostródzie.
Źródło: fotografia własna.

Na terenie gminy wiejskiej występuje 8 obiektów wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych województwa warmińsko-mazurskiego¹⁴. Znajdują się one w miejscowościach: Durąg, Dziadyk, Grabin, Lichtajny, Lipowiec, Morliny, Ornowo i Zajązki. Obiektami wpisanymi do rejestru są grodziska oraz kurhany. Większość z tych obiektów jest słabo czytelna w krajobrazie. Na terenie miasta występuje jeden obiekt wpisany do rejestru – nawarstwienia kulturowe Starego Miasta wraz z zamkiem.

¹³ <http://www.wuoz.olsztyn.pl>, dostęp: 28.10.2010.

¹⁴ Tamże.

Zgodnie z Programem Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na lata 2012-2015¹⁵ na terenie gminy występuje 359 obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków. Występują one na terenie 52 miejscowości. 28 z nich to aleje przydrożne. Najwięcej zabytkowych obiektów występuje w miejscowościach Samborowo i Zajączki (19), Bałcyny (18), Ostrowin (15) i Naprom (14). Po 12 obiektów wpisanych do ewidencji zabytków występuje w miejscowościach Kraplewo, Szyldak, Lipowo i Nastajki. Obiektami tymi są głównie zabytki budownictwa murowanego w typie wiejskim (budynki mieszkalne) oraz obiekty sakralne. Na terenie gminy wiejskiej Ostróda odkrytych zostało dotychczas 291 stanowisk archeologicznych. Przeważają wśród nich stanowiska archeologiczne datowane na epokę kamienia oraz czasy średniowiecza i wczesnohistoryczne. Zgodnie z Programem Opieki nad Zabytkami Miasta Ostróda¹⁶, na terenie gminy występuje 887 obiektów wpisanych do Gminnej ewidencji zabytków. W Programie miasto podzielono na 6 stref urbanistyczno – konserwatorskich (Strefa Centrum, Północna Strefa Przemysłowa, Południowo – Wschodnia Strefa Przemysłowa, Strefa Linii Kolejowej, Strefa Okołojeziorna i Strefa Osiedli Satelitarnych). Obiekty zabytkowe podzielono na następujące grupy: zamek pokrzyżacki, zabytki sakralne, układy urbanistyczne, zespoły budowli oraz wnętrza historyczne zachowanych ulic, budowle użyteczności publicznej, zabudowa mieszkaniowa, zabytki przemysłowe i techniki, zieleń miejska i cmentarze. Na terenie miasta Ostróda znajdują się ponadto zewidencjonowane stanowiska archeologiczne.

Na terenie objętym analizą znajduje się pomnik historii – „Kanał Elbląski”¹⁷. Na obszarze gminy wiejskiej Ostróda obowiązują miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. W sytuacji, gdy na terenie objętym danym planem znajdują się obiekty zabytkowe, dokumenty te definiują zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Zapisy dotyczące ochrony obiektów zabytkowych są w większości przypadków lakoniczne i odnoszą się do powielenia treści zapisów *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Praktycznie cały obszar miasta objęty jest zapisami miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W wielu przypadkach pojawiają się w nich ustalenia ochrony dotyczące obszaru zabytkowego. Duża część zapisów zawartych w MPZP jest nieaktualna. Zapisy części z tych dokumentów powinny zostać uzupełnione o konieczność uzyskania uzgodnienia projektu budowlanego z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków dla inwestycji planowanych w strefie ochrony konserwatorskiej, natomiast w momencie kiedy projektowana inwestycja planowa-

¹⁵ Uchwała Nr XVII/102/12 Rady Gminy Ostróda z dnia 20 stycznia 2012 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na lata 2012-2015.

¹⁶ Uchwała Nr XXII/136/08 Rady Miejskiej w Ostródzie z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie uchwalenia Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Ostróda.

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. (Dz. U. 2011 nr 20 poz. 100).

na jest w obiekcie wpisanym do rejestru zabytków, bądź na terenie wpisanym do rejestru zabytków, wówczas należy uzyskać od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pozwolenie na prace przy obiekcie zabytkowym. Zapisy dotyczące przestrzeni posiadającej wartość historyczną powinny być rozbudowane szczególnie w odniesieniu do wartościowych osiedli domów jedno- i wielorodzinnych, kształtowanych w oparciu o ideę miasta ogrodu¹⁸. Zapisy MPZP dotyczące kwestii zagospodarowania terenu, wysokości budynków, podziałów elewacji, formy dachów, użytych materiałów elewacyjnych i ich kolorystyki są bardzo ogólnikowe i powinny zostać doprecyzowane.

Na terenie opracowania nie występuje w chwili obecnej żaden park kulturowy. Na obszarze wiejskim znajdują się obiekty, które ze względu na swoje wartości mogłyby zostać objęte tą formą ochrony krajobrazu kulturowego. Terenami o wyjątkowych walorach krajobrazu kulturowego jest południowa część gminy, obejmująca najwyższe partie Garbu Lubawskiego z miejscowościami Głaznoty, Klonowo i Zajączki. Kolejnymi obiektami, które mogłyby zostać objęte tą formą ochrony są najwartościowsze aleje przydrożne wraz z miejscowościami leżącymi na ich przebiegu, np. aleja biegnąca wzdłuż dogi łączącej miejscowości: Wirwajdy, Smykowo, Brzydowo, Kraplewo i Ostrowin.

Podsumowanie i wnioski

Na terenie opracowania licznie występują formy ochrony krajobrazu kulturowego zaproponowane w *Ustawie o ochronie przyrody*. Są nimi: rezerваты przyrody, park krajobrazowy, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, użytki ekologiczne oraz rośliny, zwierzęta i grzyby objęte ochroną gatunkową. Zajmują one łącznie powierzchnię 283 km², co po odjęciu form ochronnych o pokrywających się zasięgach, stanowi 65 % powierzchni gminy. Największą powierzchnię zajmują obszary chronionego krajobrazu (51,5% powierzchni gminy) oraz obszary Natura 2000 (16,2% powierzchni gminy). W rozporządzeniach powołujących te tereny przedstawiono katalog ograniczeń, jakie na nich obowiązują. Ograniczenia te odwołują się przede wszystkim do: likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych, wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, wznoszenia nowych obiektów budowlanych, likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych. Istnieją jednak liczne możliwości obejścia tych zakazów. Brakuje odpowiedniego monitoringu zmian zachodzących w krajobrazie. Uszczegółowienie zapisów ochronnych występuje w planach ochrony i planach zadań ochronnych sporządzanych dla części z tych obszarów. W dokumentach tych należy doszukiwać się właściwych wytycznych do kształtowania krajobrazu. Należałoby szczególnie zainwentaryzować i zwaloryzować teren gminy pod kątem jego

¹⁸ Porównaj z: *Uchwała Nr XXII/136/08 Rady Miejskiej w Ostródzie z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie uchwalenia Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Ostróda.*

wartości przyrodniczych. W opracowaniu należy wskazać obiekty, które ze względu na swoje walory przyrodnicze należy objąć ochroną prawną. Szczególną uwagę należy zwrócić na aktualizację i korekty w spisie pomników przyrody występujących na terenie gminy, w którym występują liczne błędy. Należy dążyć do właściwego oznakowania i opisanie obszarów i obiektów objętych ochroną w celu edukacji społeczeństwa oraz ich czynnej ochrony.

Formami ochrony krajobrazu kulturowego zaproponowanymi w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenia ochrony w dokumentach planistycznych. Na terenie gminy występują wszystkie z nich, za wyjątkiem parku kulturowego. Ta forma ochronna na terenie naszego kraju pojawia się sporadycznie, mimo że daje bardzo duże możliwości czynnej ochrony krajobrazu. Na szczególną uwagę zasługują wpisane do rejestru zabytków cmentarze, założenia parkowe, dwory i pałace. Pomnikiem historii uznano wyjątkowy na skalę światową Kanał wodny na trasie Ostróda – Elbląg (z odgałęzieniem do Iławy), tzw. Kanał Elbląski¹⁹. W ramach badań stwierdzono znaczny zasób obiektów zabytkowych, w tym obiekty wymagające pilnej interwencji konserwatorskiej. W pierwszej kolejności należałoby przeprowadzić prace rewaloryzacyjne zabytkowych założeń parkowych. Należy ponadto właściwie oznakować i opisać istniejące obiekty zabytkowe.

Bibliografia

Publikacje drukowane, inne:

Antolak M., *Landscape management and protection in the rural commune of Ostróda as regulated in land use plans* [w:] *Contemporary Problems of Management and Environmental Protection*, no. 7. 2011, *Issues of Landscape Conservation and Water Management in Rural Areas*, red. Glińska-Lewczuk K., Olsztyn 2011.

Antolak M., *Kształtowanie i ochrona krajobrazów gmin na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda*, Rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków 2013.

Hołdyński Cz., Jutrzenka-Trzebiatowski A., Kleinschmidt L., Komosiński K., Dynowski P., Woźniak M., Duriasz J., *Standardowy Formularz Danych Obszaru Natura 2000 Ostoja Dylewskie Wzgórza*, 2008 – 2009.

¹⁹ Antolak M., *Landscape management and protection in the rural commune of Ostróda as regulated in land use plans* [w:] *Contemporary Problems of Management and Environmental Protection*, no. 7. 2011., *Issues of Landscape Conservation and Water Management in Rural Areas*, red. Glińska-Lewczuk K., Olsztyn 2011 s. 39 - 49.

Łuczyńska-Bruzda M., *System ochrony krajobrazu - cel, zakres, podstawy prawne, formy* [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, red. Pawłowska K., Kraków 2001.

Parki krajobrazowe w Polsce, red. Rąkowski G., Warszawa 2002.

Pawlaczyk P., Grzybowski M., Dziedzic J., Dynowski P., *Standardowy Formularz Danych Obszaru Natura 2000 Dolina Drwęcy*, WZR woj. warmińsko-mazurskiego, 2007 - 2009.

Rośliny naczyniowe Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich, Jutrzenka - Trzebiatowski A., Hołdyński Cz., Olsztyn 2007.

Akty prawne:

Rozporządzenie Nr 39 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 27 września 2005 r. w sprawie Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich (Dziennik Urzędowy Województwa Warmińsko-Mazurskiego z 2005 r. Nr 140, poz. 1651).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. (Dz. U. 2011 nr 20 poz. 100).

Uchwała Nr XVII/102/12 Rady Gminy Ostróda z dnia 20 stycznia 2012 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na lata 2012-2015.

Uchwała Nr XXII/136/08 Rady Miejskiej w Ostródzie z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie uchwalenia Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Ostróda.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2013 poz. 627 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn.zm.).

Źródła internetowe:

http://www.olsztyn.rdos.gov.pl/images/formy_ochrony/rejestr_parki_krajobrazowe.pdf, dostęp: 20.09.2012.

<http://www.wuoz.olsztyn.pl>, dostęp: 28.10.2010.

**PRODUKCJA RZEPAKU I RZEPIKU
W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO MAZURSKIM ORAZ W POLSCE
W LATACH 2002-2012**

**PRODUCTION OF RAPE AND TURNIP RAPE IN WARMIA AND
MAZURY AND IN POLAND IN THE YEARS 2002-2012**

mgr inż. Milena Kosiorek

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa
Katedra Chemii Środowiska

Summary

The main objective of this paper is to discuss the changes in the structure of sown agricultural land and the number of harvested rape and turnip in Warmia and Mazury as well as Poland in the years 2002-2012. In addition, publications have also discussed the principles of good agricultural practice, which allows to obtain high yields with particular regard to the principles of environmental protection. The results in this publication are derived from the Statistical Yearbook of Agriculture 2013. From 2002 to 2009 the sown area of rape and turnip rape in our country has increased by about 500 thousand ha. Compared to 2002, in 2010 the area it has decreased by more than 225 thousand ha. In 2002 the yield of these crops from 1 ha was 21,7 dt, while in 2010 it amounted to 23,6 dt. Compared to 2010, in 2012 the yield of rape and turnip rape has slightly increased. In 2012 the largest share of sown area of rape and turnip rape were registered in the province of Lower Silesia and West Pomeranian province and the least in the Małopolska province, Podlasie and Świętokrzyskie provinces. The highest yield of rape and rape of 1 ha in 2012 was collected in the Małopolska province and Opole, and lowest in the Łódź region. In the period of 2002-2012 both the sown area of rape and turnip rape as their yield in the Warmia-Mazury has risen.

Keywords: plant production, region Warmia-Mazury, rape, turnip rape

Wstęp

Z początkiem lat 90-tych XX wieku do obecnych czasów produkcja nasion oleistych utrzymuje tendencję wzrostową. W skali światowej zapotrzebowanie na żywność, a także energię odnawialną również ulega wzrostowi. Dzięki rozwojowi produkcji zwierzęcej, coraz częściej zostają wykorzystywane innowacyjne technologie żywienia zwierząt, w których istotne znaczenie przypisuje się śrutom oleistym. Kolejną przyczyną mającą szczególny wpływ na zwiększenie zainteresowania w żywieniu zwierząt śrutami oleistymi są skutki kryzysu

dotyczącego BSE, a także wprowadzenie nakazu wyeliminowania mączek mięsno-kostnych z diety zwierząt gospodarskich na terenie wielu krajów. Zarówno poprawa jakości żywienia społeczeństw, a także rozwój sektora związanego z produkcją biopaliw istotnie wpłynął na zwiększenie zapotrzebowania na rynku światowym produkcji olei roślinnych^{20,21}. Wzrost spożycia olejów roślinnych jest najczęściej obserwowany w krajach rozwijających się, które odznaczają się wysokimi wskaźnikami demograficznymi, do których należą między innymi: Chiny, Indie, Indonezja czy Malezja. Z kolei najwyższy poziom zużycia w produkcji biopaliw, stwierdza się w krajach wysoko rozwiniętych. W krajach tych, w sektorze spożywczym zapotrzebowanie olejów roślinnych niewiele wzrasta. Główną przyczyną utrzymania takiej tendencji jest nasycony rynek tego typu produktami, a także stagnacja oraz zmniejszenie przyrostu liczby ludności²².

Na terenie naszego kraju szczególne znaczenie w produkcji nasion oleistych pełni uprawa rzepaku i rzepiku^{23,24}. Rośliny te są zaliczane do najważniejszych roślin oleisto-białkowych wytwarzających znaczące ilości tłuszczu. Do największych producentów rzepaku zalicza się: Chiny, Kanadę, Indie, Niemcy i Francję. Na szóstym miejscu znajduje się Polska, zamiennie z Wielką Brytanią. W ostatnich latach istotnym producentem rzepaku stała się także Ukraina²⁵.

Nasiona rzepaku są najczęściej wykorzystywane do produkcji oleju rzepakowego w celach spożywczych i technicznych. Pozostałe po przerobieniu nasion rzepaku śrutę poekstrakcyjną i makuchy są natomiast wartościową paszą białkową przeznaczoną do karmienia zwierząt gospodarskich. Poprzez przyjęcie przez Parlament Unii Europejskiej Dyrektywy 2003/30/EC w sprawie użycia w transporcie biopaliw lub innych paliw odnawialnych zwiększył się istotnie udział biokomponentów w paliwach płynnych. Dlatego też między innymi w Polsce

²⁰ Bartkowiak-Broda I., Wałkowski T., *Rośliny oleiste i inne przemysłowe – hodowla, produkcja i możliwości wykorzystania na cele żywnościowe, paszowe i alternatywne*, Materiały z II Kongresu Rolnictwa Polskiego, Poznań 2004.

²¹ Wałkowski T., *Siedliskowe i strukturalne uwarunkowania produkcji rzepaku w województwach zachodniopomorskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim* [w:] *Rośliny Oleiste*, 2008, t. 29, s. 199-208.

²² Rosiak E., *Stan i perspektywy rynku rzepaku w Polsce na tle rynku światowego* [w:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. 14 z. 1, s. 417-422.

²³ Izdebski W. i in., *Stan i perspektywy produkcji rzepaku w Polsce i na Ukrainie w aspekcie produkcji biopaliw transportowych* [w:] *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie - Problemy Rolnictwa Światowego*, 2014, tom 14(29) z. 2, s. 80-89.

²⁴ Serafinowicz M., *Dobre praktyki rolnicze w produkcji integrowanej z zastosowaniem pożytecznych mikroorganizmów w uprawie rzepaku*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2012.

²⁵ Izdebski W. i in., *dz. cyt.*, s. 80-89.

zaczęto poświęcać coraz więcej uwagi nowemu kierunkowi wykorzystania oleju rzepakowego w produkcji biokomponentu, jaki może zostać wprowadzony do oleju napędowego⁶.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie zmian w strukturze zasiewów użytków rolnych oraz ilości zebranych plonów jednych z głównych ziemiopłodów, do jakich należy rzepak i rzepik na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego od 2002 do 2012 roku. Poza tym, zostaną również omówione zasady dobrej praktyki rolniczej pod względem uzyskania wysokiej jakości plonów rzepaku z zachowaniem wszelkich zasad ochrony środowiska.

Pochodzenie i plonowanie rzepaku oraz rzepiku

Pojawienie się rzepaku na obszarze Europy Środkowej, jak i w Polsce przypisuje się około wieku XVI. Najprawdopodobniej powstał on dzięki skrzyżowaniu się kapusty warzywnej (*Brassicaoleracea* L.) z rzepikiem (*Brassicacampestris* L.)²⁶. Kapusta warzywna pochodzi z wybrzeży Zatoki Bizantyjskiej, aż po tereny północnego wybrzeża Morza Śródziemnego. Z kolei drugi z przodków rzepaku, jakim jest rzepik obejmuje znaczącą liczbę gatunków, które są uprawiane jak warzywa (kapusta pekińska, rzepa jadalna), czy też w celach pozyskania nasion oleistych (kapusta polna). Uprawa rzepiku na produkcję oleju znana była około 1500 lat p.n.e. W Europie natomiast znana była rzepa, uznawana za jej formę korzeniową rzepiku. Dopiero od XV do XVIII wieku zaczęto uprawiać rzepę jako warzywo oraz na cele paszowe. Uznaje się, że brukiew była pierwszą formą uprawną rzepaku²⁷.

Pierwszym miejscem uprawy rzepaku na terenach Polski był Dolny Śląsk⁸. Jego intensywna produkcja trwała do lat 60 XIX w. Wysokość plonu rzepaku jaką uzyskano w tym czasie mieściła się w granicach od 5 do 11 dt/ha. W tym czasie podejmowano się również uprawy rzepiku oraz rzepaku jarego. W okresie 1909-1913 średnia powierzchnia uprawy zarówno rzepaku jak i rzepiku na terenie naszego kraju wynosiła 30 tys. ha. Po tym okresie produkcja uprawy rzepaku i rzepiku uległa wzrostowi. Pod koniec 1930 roku powierzchnia uprawy wzrosła do 60 tys. ha. Początki hodowli rzepaku na terenie Polski są przypisywane do daty założenia firmy hodowlanej Stieglera w miejscowości Sobótka, w której to została stworzona pierwsza odmiana rzepaku o nazwie Sobótka. Poprzez wprowadzenie środków chemicznych w uprawie rzepaku (głównie w walce ze słodyszkciem), jego powierzchnia w roku 1950 wynosiła 100 tys. ha. Wyraźny regres w produkcji rzepaku został stwierdzony na początku lat 90 - tych. Duże znaczenie pod tym

²⁶ Jędrzycka M., *Gen Rlm7 – jedyna genetyczna przeszkoda w rozwoju suchej zgnilizny kapustnych na rzepaku ozimym w Polsce, Rzepak-hodowla jest sztuką. LG-hodujemy Twój zysk*, 2015, s. 1-44.

²⁷ Grzebisz W., *Technologie nawożenia roślin uprawnych – fizjologia plonowania. Oleiste, okopowe, strączkowe*, Poznań 2011, s. 1-414.

względem miał poziom agrotechniki, który istotnie wpłynął na zmniejszenie powierzchni jego uprawy oraz plonu. Pod koniec lat XX powierzchnia zasiewów rzepaku ulega znacznym zmianom (od 300 do 600 tys. ha)²⁸.

Wymagania środowiskowe i agrotechniczne rzepaku

Użyteczność rzepaku jest wysoka, głównie ze względu na osiągnięte wysokie oraz wartościowe plony nasion, jednakże jego uprawa wymaga wiele staranności²⁹. Produkcja rzepaku na terenie naszego kraju jest trudna, głównie ze względu na czynniki naturalne i środowiskowe. Największy wpływ mają na to duża zmienność pogody oraz niewystarczająca wielkość opadów, jaka jest niezbędna w czasie intensywnego wzrostu łodyg. W Polsce przeważa zachodnia cyrkulacja powietrza. Ze względu na przewagę występowania łagodnych zim na warunki te stają się zatem, najbardziej korzystne do uprawy rzepaku ozimego. W czasie występowania bardzo niskich temperatur powietrza w czasie zimy, szanse przetrwania rzepaku zmniejszają się. Okres wegetacyjny rzepaku ozimego ma swój początek w drugiej dekadzie sierpnia, zaś kończy się w pierwszej dekadzie września. Średni okres wegetacji rzepaku ozimego w naszym kraju trwa od 300 do 330 dni. Okres ten dzieli się natomiast na okres jesienny (od siewu do spoczynku zimowego) oraz wiosenny (od wznowienia wegetacji do technologicznej dojrzałości nasion). Minimalną temperaturą zapewniającą wschody tej rośliny jest 5° C. Zawartość wody zgromadzonej w glebie w czasie jej spoczynku zimowego jest wystarczająca do pokrycia potrzeb łanu w czasie wiosennej wegetacji. Rzepak przejawia znacznie większe zapotrzebowanie na wodę od fazy formowania pędu głównego do fazy formowania łuszczyn. Dlatego też, w tym czasie występowanie wysokich opadów jest jak najbardziej oczekiwane. Poza zapewnieniem prawidłowej temperatury i odpowiedniej zawartości wody, również istotne znaczenie w rozwoju rzepaku ozimego pełni rodzaj stanowiska glebowego. Do uprawy rzepaku wskazane są gleby odznaczające się dużą produktywnością. Zalicza się do nich takie kompleksy rolniczej przydatności gleb, które klasyfikowane są do pszennych oraz do żytnich bardzo dobrych³⁰. Gleba pod uprawę rzepaku powinna zawierać dużą zawartość próchnicy, zaś jej odczyn powinien mieścić się w granicach między 6 a 7³¹.

Uprawa rzepaku jest nastawiona w głównej mierze na produkcję wysokiej jakości nasion na cele spożywcze oraz przemysłowe. Dlatego też, przed

²⁸ Arseniuk E., Oleksiak T., *Polski rzepak*, Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin w Radzikowie. Państwowy Instytut Badawczy, <<http://www.ihar.edu.pl/rzepak.php>> dostęp: 20.04.2016.

²⁹ Rutko T., *dz. cyt.*, s. 1-71.

³⁰ Grzebisz W., *dz. cyt.*, s. 1-414.

³¹ Gaj R. i in., *Metodyka integrowanej produkcji rzepaku ozimego i jarego*, Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa. Główny Inspektorat, Warszawa 2007, s. 1-93.

przystąpieniem do jego uprawy niezbędny jest dobór odpowiedniej odmiany rzepaku, na podstawie Listy Odmian Roślin Rolniczych. Podczas dokonywania wyboru odmiany powinno się zwrócić szczególną uwagę na plonowanie danej odmiany, jej zimotrwałość, stopień odporności na suszę, choroby grzybowe, czy też szkodniki oraz termin dojrzewania nasion. Poza tym, do uprawy rzepaku powinno się stosować zaprawiany kwalifikowany materiał siewny, co znacznie zwiększa jego odporność na choroby i szkodniki. W wielkopowierzchniowej produkcji rzepaku zaleca się, aby został odpowiednio dobrany rodzaj rośliny sąsiadującej z uprawą rzepaku. Dzięki, temu zabiegowi znacznie zmniejsza się ryzyko przemieszczania się szkodników, a także mikroorganizmów chorobotwórczych, co ogranicza zarazem stosowanie środków ochrony roślin³².

W uprawie rzepaku dużą uwagę przywiązuje się do stosowania mechanizacji. Dzięki nowoczesnym sprzętom możliwe jest stworzenie odpowiednich warunków glebowych pod zasiew rzepaku, zapewniając tym samym wczesne wschody roślin oraz prawidłowo rozwinięty system korzeniowy. Jak podaje dobra praktyka produkcji rzepaku, poprzez odpowiednio wykonane zabiegi uprawowe, możliwa jest regulacja warunków wilgotnościowych gleby, jej napowietrzenia oraz stopnia nasłonecznienia³³.

W podstawowej uprawie roli pod zasiew rzepaku konieczne jest wykonanie podorywki, którą powinno się wykonać w czasie od dwóch do trzech tygodni przed orką siewną. Dzięki wykonaniu tego zabiegu, woda znacznie lepiej gromadzi się w glebie, zaś kiełkujące chwasty zostają zniszczone. Aby zabieg ten długo przynosił zamierzone efekty, powinno się dodatkowo wykonać bronowanie. Wysiew nasion rzepaku powinien zostać wykonany rzędowo, w rozstawie od 20 do 25 cm. Jedynie w miejscach, gdzie występuje niski stopień kultury roli zalecane jest stosowanie rozstawy od 35 do 45 cm. Trzeci sposób siewu zwany punktowym jest stosowany bardzo rzadko, głównie na glebach wykazujących strukturę gruzełkową. Wykonanie siewu punktowego jest możliwe w przypadku zastosowania specjalnych siewników, a także otoczkowanych nasion³⁴.

Plonowanie rzepaku w dużej mierze jest uzależnione od rodzaju oraz wielkości zastosowanego nawożenia³⁵. Zapotrzebowanie rzepaku w składniki pokarmowe może być zaspokajane z zasobów naturalnych, jak i poprzez zastosowanie odpowiednich nawozów. Ze względu na duże wymagania pokarmowe rzepaku zasoby naturalne nie zawsze mogą je w pełni pokryć, w związku z tym często stosuje się nawożenie mineralne. W celu wytworzenia jednej tony rzepaku niezbędne jest zapewnienie odpowiedniej ilości składników pokarmowych, takich jak: 50 kg azotu, 50 kg potasu, 50 kg wapnia, 24 kg fosforu,

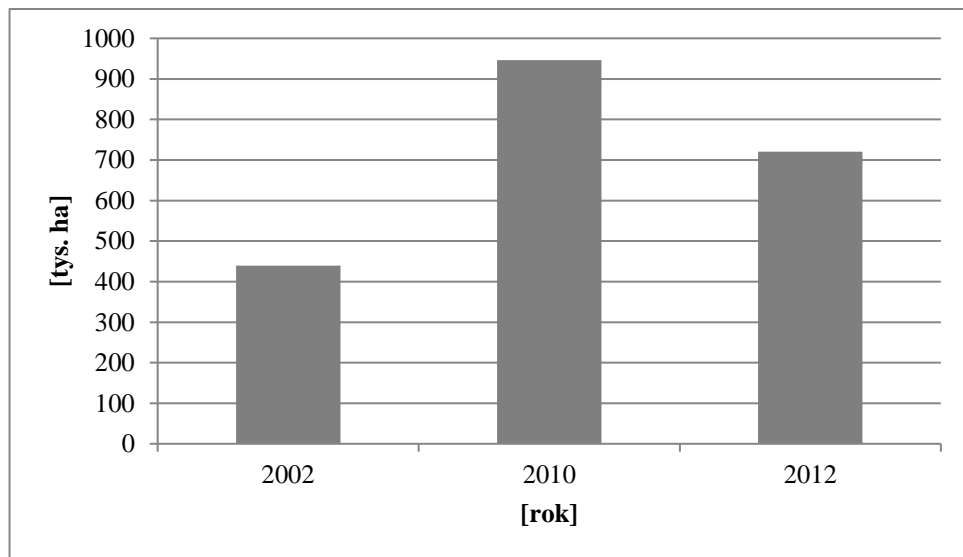
³² Serafinowicz M., *dz. cyt.*

³³ Rutko T., *dz. cyt.*, s. 1-71.

³⁴ Gaj R. i in., *dz. cyt.*, s. 1-93.

³⁵ Grzebisz W., *dz. cyt.*, s. 1-414.

8 kg magnezu, 8 kg siarki oraz wybranych mikroelementów. Aby ich dostępność dla rzepaku była większa powinno się pierwiastki te wprowadzić do gleby przed siewem, jednakże zaleca się także nawożenie pogłównie. Nawożenie mikroelementami jak i azotem można stosować w postaci dokarmiania dolistnego. Na wielkość plonu rzepaku wpływa również przedplon. Najlepszym przedplonem dla upraw rzepaku są rośliny strączkowe, ziemniaki³⁶, jęczmień oraz pszenica ozima i jara, a także inne zboża ozime³⁷.

Ryc. 1. Powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku w Polsce w latach 2002-2012 [tys. ha].

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

Produkcja rzepaku i rzepiku w województwie warmińsko-mazurskim na tle Polski

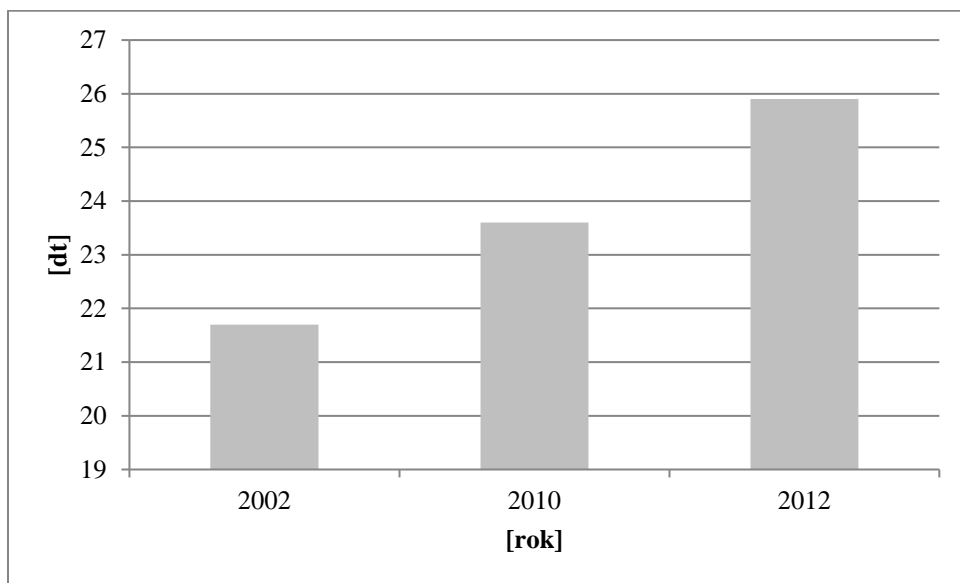
Powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku na terenie Polski od 2002 do 2010 roku istotnie wzrosła. W roku 2002 powierzchnia zasiewu wyniosła około 440 tys. ha, zaś w roku 2010 przekroczyła 946 tys. ha. W stosunku do roku 2010 w roku 2012 powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku uległa zmniejszeniu o 225,8 tys. ha (Rycina 1). Plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w Polsce od 2002 do 2012 roku, podobnie jak powierzchnia zasiewów tych roślin w latach 2002-2010

³⁶ Grzebisz W., *dz. cyt.*, s. 1-414.

³⁷ Serafinowicz M., *dz. cyt.*

przyjęła tendencję wzrostową. W roku 2002 plon omawianych roślin z 1 ha wyniósł 21,7 dt, zaś w roku 2010 wyniósł on 23,6 dt. W stosunku do roku 2010 w roku 2012 plon rzepaku i rzepiku niewiele wzrósł – do około 26 dt (Rycina 2)³⁸.

Istotnym bożdzcem mającym wpływ na wzrost powierzchni zasiewów rzepaku, a także jego przetwórstwa na terenie naszego kraju miało wstąpienie Polski do Unii Europejskiej wraz z polityką dotyczącą biopaliw oraz energii odnawialnej. Tempo produkcji roślinnej w latach 2004 – 2009 sięgało prawie 26 % rocznie, natomiast średnia wielkość zbiorów wynosiła 1,9 mln t. Spadek wielkości plonu rzepaku po 2010 roku zmniejszył się, co było spowodowane niekorzystnymi warunkami pogodowymi³⁹. Zmniejszenie wielkości plonów rzepaku spowodowane występowaniem bardzo niskich temperatur powietrza w okresie zimowym po 2010 roku, wykazuje również w swoim opracowaniu⁴⁰.

Ryc. 2. Plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w Polsce w latach 2002-2012 [dt].

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

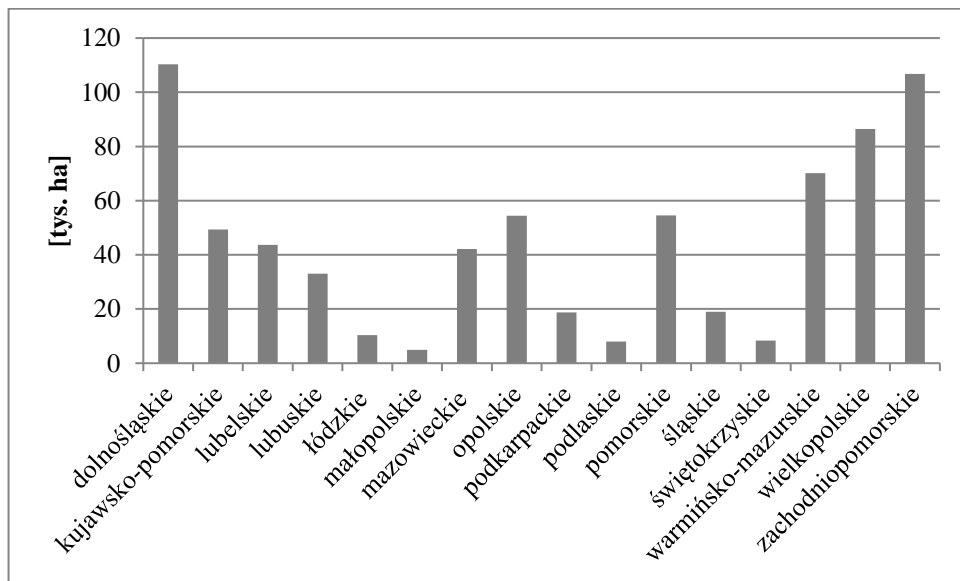
W roku 2012 największy udział powierzchni zasiewu rzepaku i rzepiku, wynoszący ponad 100 tys. ha, został odnotowany w województwie dolnośląskim (110,3 tys. ha) oraz zachodniopomorskim (106,8 tys. ha). Równie istotną

³⁸ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

³⁹ Rosiak E., *dz. cyt.*

⁴⁰ Grzebisz W., *dz. cyt.*, s. 1-414.

powierzchnią zasiewu tych roślin na tle innych województw odznaczało się województwo wielkopolskie (86,5 tys. ha) oraz warmińsko-mazurskie (70,1 tys. ha). Z pozostałych województw najmniejszą powierzchnię zasiewu tych roślin odnotowano w województwie małopolskim (4,9 tys. ha), podlaskim (8,0 tys. ha) oraz świętokrzyskim (8,3 tys. ha) (Rycina 3). Największy plon tych roślin z 1 ha w roku 2012 został zebrany w województwie małopolskim (30,8 dt) oraz opolskim (30,5 dt). W województwie lubuskim, podlaskim, pomorskim, śląskie oraz zachodniopomorskim wielkość plonu wynosiła około 30 dt. Najniższy plon rzepaku i rzepiku z 1 ha został odnotowany w województwie łódzkim (18,1 dt) oraz podkarpackim (21,6 dt). W województwie warmińsko-mazurskim wielkość plonu z 1 ha wyniosła 26 dt (Rycina 4). Plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w pozostałych województwach był większy niż 20 dt⁴¹.

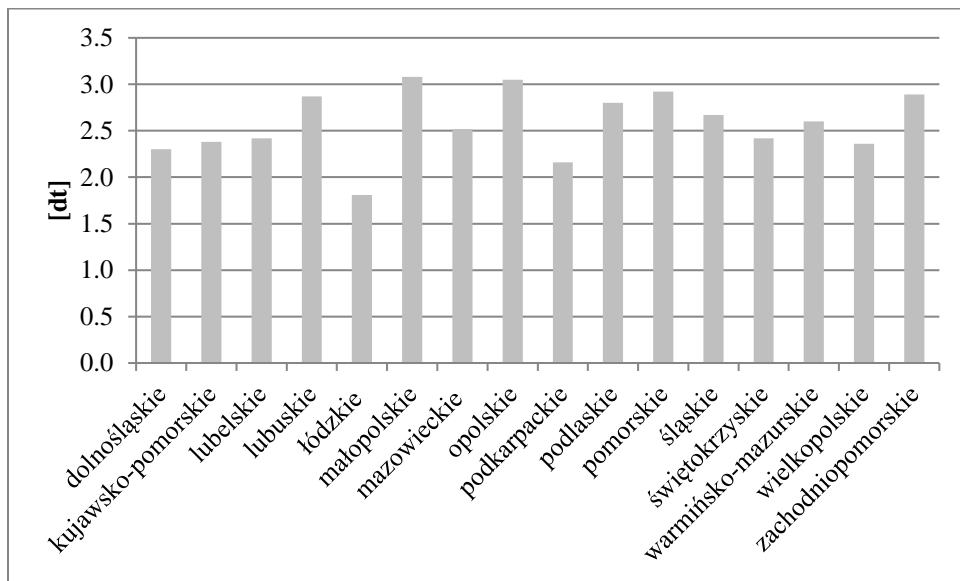
Ryc. 3. Powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku w Polsce według woj. w 2012 roku [tys. ha].

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

Wielkość powierzchni zajmowanej przez uprawy rzepaku w dużej mierze jest uzależniona od warunków klimatycznych oraz glebowych, a także od struktury obszarowej dotyczącej gospodarstw rolnych. Im większa powierzchnia danego województwa tym, większy udział powierzchni upraw rzepaku. Na wysoki udział

⁴¹ *Rocznik...*, s. 1-425.

powierzchni zasiewów tej rośliny w takich województwach jak: wielkopolskie, dolnośląskie, zachodnio-pomorskie, czy kujawsko-pomorskie mają istotny wpływ sprzyjające warunki klimatyczne oraz żyzne ziemie. Na terenach tych województw produkcją rzepaku zajmują się głównie popegeerowskie gospodarstwa rolne, których cechą charakterystyczną jest ich duża powierzchnia.

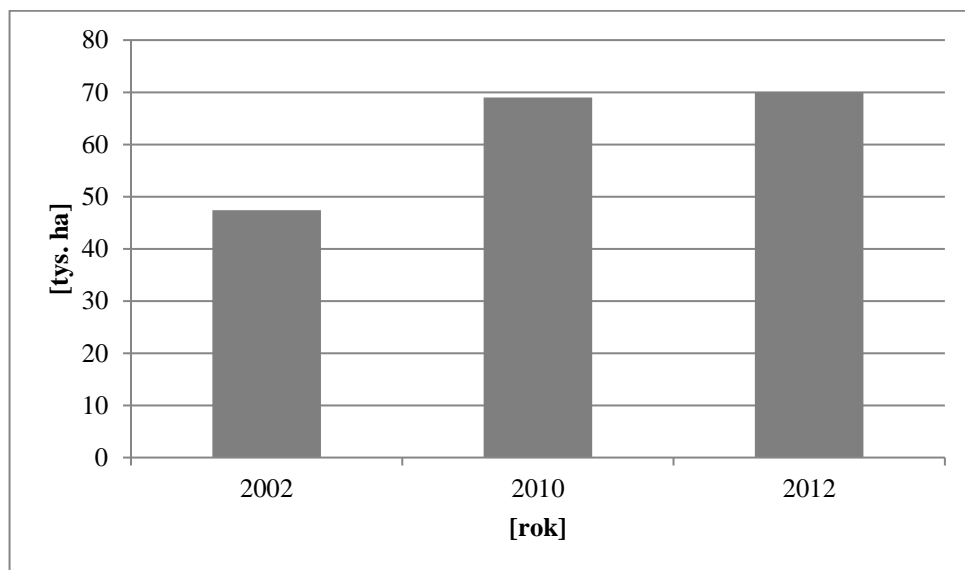

Ryc. 4. Plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w Polsce według woj. w 2012 roku [dt].
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

W województwie małopolskim, podlaskim, świętokrzyskim czy podkarpackim ze względu na ostrzejsze warunki klimatyczne oraz duży udział gleb niskiej żyzności wielkość powierzchni zasiewu rzepaku jest znacznie mniejsza. Poza tym, istotny wpływ ma również na to niewielka powierzchnia gospodarstw rolnych, jaką odznaczają się te województwa na tle pozostałych województw⁴². Istotny wpływ na dobór stanowiska do uprawy rzepaku ma również struktura zasiewów, jaka występuje na terenie danego obszaru terytorialnego. Przykładem może być województwo podlaskie, w którym to zboża zajmują około 70% w strukturze zasiewów. W wyniku wprowadzenia uprawy rzepaku na tym obszarze, wpływa on na poprawę następstwa roślin w zmianowaniu, co przejawia się między

⁴² Byczek A., Czerniecki J., *Rynek rzepaku w Polsce w latach 2000-2009*, Koło Naukowe Ekonomistów SGGW. Wydział Nauk Ekonomicznych, s. 1-15.

innymi zwiększeniem produktywności roślin⁴³. Potwierdzają to również wyniki zamieszczone na wykresach z ryciny 3 i 4, gdzie w województwie podlaskim w roku 2012 przy powierzchni zasiewów wynoszącej około 10 tys. ha, uzyskano wysoki plon rzepaku i rzepiku wynoszący około 30 tys. t.

Ryc. 5. Powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku w województwie warmińsko-mazurskim od roku 2002 do 2012 [tys. ha].

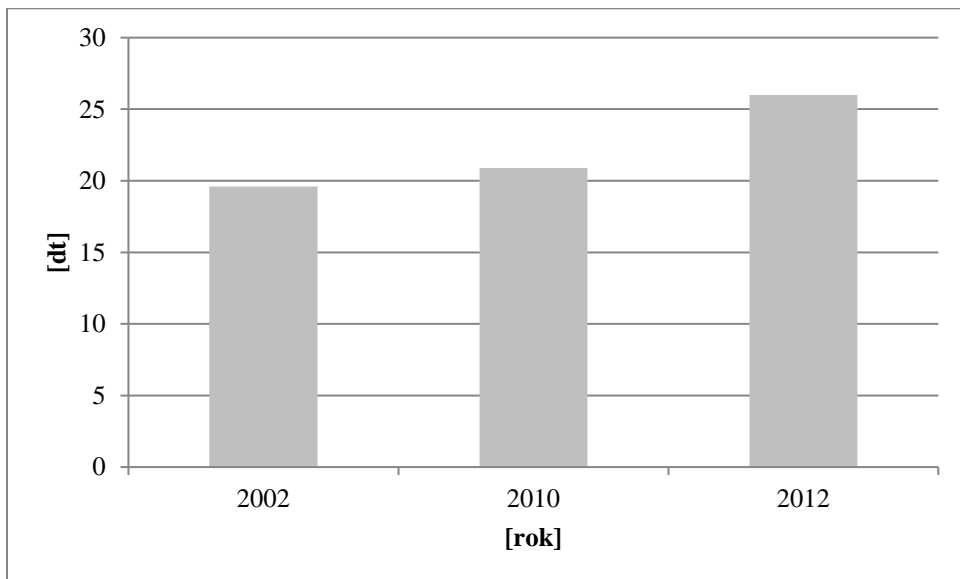
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

W latach 2002-2012 powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku w województwie warmińsko-mazurskim uległa wzrostowi. W roku 2002 powierzchnia ta wynosiła 47,4 tys. ha, zaś w roku 2012 osiągnęła ponad 70 tys. ha (Rycina 5). W tym samym przedziale czasowym plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w województwie warmińsko-mazurskim znacznie zwiększył się, co najlepiej obrazuje wykres z ryciny 6. W roku 2002 zebrany plon omawianych roślin z 1 ha wynosił 19,6 dt, w roku 2010 20,9 dt, zaś w roku 2012 plon ten osiągnął wartość 26 dt⁴⁴. Istotny wpływ na wysokie plonowanie rzepiku i rzepaku w województwie warmińsko-mazurskim, mogła mieć intensywna uprawa jęczmienia jarego

⁴³ Stefaniak E., *Analiza kierunków rozwoju i aktualna sytuacja w rolnictwie województwa podlaskiego*, Podlaski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Szepetowie, Szepetowo 2011, s. 1-114.

⁴⁴ *Rocznik ...*, s. 1-425.

i ozimego, pszenicy oraz pszenżyta, stanowiąca idealne stanowisko do uprawy omawianych roślin⁴⁵.

Ryc. 6. Plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w województwie warmińsko-mazurskim od roku 2002 do 2012 [dt].

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.

Podsumowanie

Od 2002 do 2009 roku powierzchnia zasiewów rzepaku i rzepiku na terenie naszego kraju zwiększyła się o około 500 tys. ha. W porównaniu do 2002 roku, w 2010 roku powierzchnia ta zmniejszyła się o ponad 225 tys. ha. W roku 2002 plon omawianych roślin z 1 ha wyniósł 21,7 dt, zaś w roku 2010 wyniósł on 23,6 dt. W stosunku do roku 2010 w roku 2012 plon rzepaku i rzepiku uległ niewielkiemu wzrostowi. W roku 2012 największy udział powierzchni zasiewu rzepaku i rzepiku, został odnotowany w województwie dolnośląskim oraz zachodniopomorskim, zaś najmniejszy w województwie małopolskim, podlaskim oraz świętokrzyskim. Największy plon rzepaku i rzepiku z 1 ha w roku 2012 został zebrany w województwie małopolskim oraz opolskim, zaś najniższy w województwie łódzkim. W latach 2002-2012 zarówno powierzchnia zasiewów

⁴⁵ Wałkowski T., *Siedliskowe i strukturalne uwarunkowania produkcji rzepaku w województwach zachodniopomorskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim* [w:] *Rośliny Oleiste*, 2008, t. 29, s. 199-208.

rzepaku i rzepiku jak ich plon w województwie warmińsko-mazurskim uległy wzrostowi.

Uprawa rzepaku i rzepiku wymaga odpowiednich warunków klimatycznych, wodnych oraz glebowych. Uzyskanie wysokich plonów jest możliwe jedynie dzięki stosowaniu się do Dobrych Praktyk Rolniczych w uprawie roli, wykonywaniu odpowiednich zabiegów pielęgnacyjnych, doborze zmianowania roślin oraz stosowaniu środków ich ochrony. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w dużej mierze wpłynęło na zwiększenie powierzchni zasiewów roślin oleistych w naszym kraju, a w szczególności rzepaku. Zwiększenie powierzchni upraw rzepaku w Polsce, istotnie przyczyniło się do wzrostu zainteresowania naszym krajem w Europie w zakresie produkcji energii odnawialnej oraz biopaliw.

Bibliografia

Publikacje drukowane:

- Bartkowiak-Broda I., Wałkowski T., *Rośliny oleiste i inne przemysłowe – hodowla, produkcja i możliwości wykorzystania na cele żywnościowe, paszowe i alternatywne*, Materiały z II Kongresu Rolnictwa Polskiego, Poznań 2004.
- Byczek A., Czerniecki J., *Rynek rzepaku w Polsce w latach 2000-2009*, Koło Naukowe Ekonomistów SGGW. Wydział Nauk Ekonomicznych, s. 1-15.
- Gaj R., Grzebisz W., Gwiazdowski R., Heimann S., Korbas M., Lewandowski A., Mrówczyński M., Muśnicki C., Praczyk T., Pruszyński T., Przybył J., Seta G., Wachowiak H., *Metodyka integrowanej produkcji rzepaku ozimego i jarego*, Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa. Główny Inspektorat, Warszawa 2007, s. 1-93.
- Grzebisz W., *Technologie nawożenia roślin uprawnych – fizjologia plonowania. Oleiste, okopowe, strączkowe*, Poznań 2011, s. 1-414.
- Izdebski W., Jakubowski Z., Skudlarski J., Zajac S., Evteevich-Maznev G., Aleksandrovna-Zaika S., *Stan i perspektywy produkcji rzepaku w Polsce i na Ukrainie w aspekcie produkcji biopaliw transportowych [w:] Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie - Problemy Rolnictwa Światowego*, 2014, tom 14(29) z. 2, s. 80-89.
- Jędryczka M., *Gen RIm7 – jedyna genetyczna przeszkoda w rozwoju suchej zgnilizny kapustnych na rzepaku ozimym w Polsce, Rzepak-hodowla jest sztuką. LG-hodujemy Twój zysk*, 2015, s. 1-44.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, red. Dmochowska H., Warszawa 2013, s. 1-425.
- Rosiak E., *Stan i perspektywy rynku rzepaku w Polsce na tle rynku światowego [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. 14 z. 1, s. 417-422.

- Rutko T., *Uprawa rzepaku ozimego. Rzepak-zasady uprawy-zdrowa żywność. Poradnik dla producentów*, Poznań 2011, s. 1-71.
- Serafinowicz M., *Dobre praktyki rolnicze w produkcji integrowanej z zastosowaniem pożytecznych mikroorganizmów w uprawie rzepaku*. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2012.
- Stefaniak E., *Analiza kierunków rozwoju i aktualna sytuacja w rolnictwie województwa podlaskiego*, Podlaski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Szepetowie, Szepetowo 2011, s. 1-114.
- Wałkowski T., *Siedliskowe i strukturalne uwarunkowania produkcji rzepaku w województwach zachodniopomorskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim* [w:] *Rośliny Oleiste*, 2008, t. 29, s. 199-208.

Źródła internetowe:

- Arseniuk E., Oleksiak T., *Polski rzepak*, Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin w Radzikowie. Państwowy Instytut Badawczy, <<http://www.ihar.edu.pl/rzepak.php>>, dostęp: 15.04.2016.